БАБА МАГСУДОҒЛУ

АБДУЛЛА ШАИГИН БӘДИИ НӘСРИ

Баба Магсуд оғлу Бабајев
филолоҝија елмләри намизәди,
Азәрбајҹан Јазычылар Бирлији-
нин үзвү.

Баба Магсудоғлу

Ш5
М 13

АБДУЛЛА ШАИГИН БӘДИИ НӘСРИ

214328

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республикасы
КИТАБХАНАСЫ

Бакы – Јурд –1999

Рә'јчи
Камал Талыбзадә
Әмәкдар елм хадими, академик

Елми редактору:
Әфлатун Сарачлы
Филолоkија елимләри доктору, профессор

© Јурд 1999

Китабын ичиндәкиләр

Бир-ики сөз..4
А.Шаигин һекајәләри..9
Јени типли повест вә романлар..58
Сон сөз..105
Истифадә олунан әдәбијјат...107

БИР - ИКИ СӨЗ

Ики гурулушун шаһиди олан, мүрәккәб јарадычылыг јолу кечән Абдулла Шаигин (1881-1959) јарадычылығыны мүсәгиллик ишығында арашдырмаг актуал проблемләрдәндир. А.Шаиг әдәбијјат тарихимиздә А.Бакыханов, И.Гутгашенли, М.Ф.Ахундов, З.Марағалы, Ә.Талыбов, Н.Нәриманов, Ҹ.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев, Ј.В.Чәмәнзәминли, С.С.Ахундов кими лајигли јер тутан сәнәткарлардандыр.

Әсримизин илк илләриндән әдәбијјата кәлән А.Шаиг зәнкин јарадычылыг јолу кечмиш, мүәллимлик етмиш, дәрсликләр, елми-нәзәри мәгаләләр јазмыш, бәдии тәрҹүмә саһәсиндә гәләмини сынамышдыр. XX әср Азәрбајҹан әдәби-мәдәни һәјатыны, милли нәсримизин тәкмилләшмә вә инкишаф јолуну, идеја-бәдии хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн онун нәср јарадычылығы да јахшы материал верир.

А.Шаигин јарадычылығы халгын зиддијјәтли вә мүрәккәб тарихи кечмишинин бәдии салнамәсидир. Онун Азәрбајҹан һәјатынын ики әдәби-тарихи, сијаси-иҹтимаи дөврүнү әһатә едән јарадычылығынын биринҹи мәрһәләси ингилабдан әввәлә, икинҹи мәрһәләси исә совет дөврүнә дүшүр. Һәр ики мәрһәләдә нәсрин мүхтәлиф жанрларында көзәл сәнәт нүмунәләри јарадан А.Шаигин әсәрләри милли әдәби просесин анҹаг мәзмунуна, руһуна, характеринә јох, ејни заманда маһијјәтинә, инкишаф мејлләринә дә ҹидди тә'сир көстәрмишдир. Көркәмли тәнгидчи М.Гулијев доғру јазырды ки, "бир чох сәнәткарларла јанашы...Азәрбајҹанын јени әдәбијјаты да Шаиг кими мүәллимләринә миннәтдар олмалыдыр".[1] Һәгигәтән, А.Шаиг Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын, о ҹүмләдән нәсринин бүнөврәсини гојанлардан бири олмушдур.

---

[1] ."Шаиганә јад ет" (тәртиб вә гејдләр К.Талыбзадәниндир)- Бакы, Кәнҹлик, 1981, сәh.72.

А.Шаигин нәсри бүтөвлүкдә Азәрбајҹан бәдии нәсрини мөвзу, жанр, тематика, проблематика бахымындан зәнкинләшдирмиш, милли епик ән'әнәнин, бәдии тәһкијәнин истигамәтинә вә инкишафына тәкан вермишдир. Јазычынын әдәби ирсини јүксәк гијмәтләндирән М.Һүсејн онун нәср тарихиндәки јери һаггында данышаркән јазырды ки, А.Шаиг "... лирик нәсримизин тәмәл дашыны гојмушдур"[1] А.Шаигин нәсри, ејни заманда Азәрбајҹан әдәбијјатында реализм вә романтизм јарадычылыг методунун тарихи инкишаф мәрһәләләрини, мәхсуси кејфијјәтләрини өјрәнмәк бахымындан да әһәмијјәтлидир. Белә ки, көркәмли јазычы романтизм методу илә јарадычылыға башламыш, реализмә мејл етмәсинә бахмајараг, узун мүддәт бу методун нәзәри-естетик принсипләринә садиг галмышдыр. Совет дөврүндә сосиалист реализм јарадычылыг методунда да көзәл нәср нүмунәләри јаратмышдыр. Лакин јазычынын бу дөврдәки нәср әсәрләринин үслубунда романтик руһ өзүнү көстәрир.

Чағдаш Азәрбајҹан нәсринин инкишафында да А.Шаиг мүһүм рол ојнамышдыр. Бу бахымдан да онун нәср әсәрләринин тәдгигинин вә тәһлилинин актуал елми-нәзәри вә тәҹрүби әһәмијјәти вардыр. Онун әдәби ирси һәгиги сәнәт нүмунәси кими өзүндән сонра да әдәби просесин инкишафында јахындан иштирак етмишдир.

А.Шаиг фәалијјәтә башладығы илк вахтлардан әдәби-елми иҹтимаијјәтин диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Онун һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәсинә әсрин әввәлләриндән башланмышдыр. О вахтдан индијә кими Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығында мүнбит бир шаигшүнаслыг јаранмышдыр. Белә ки, көркәмли сәнәткарын һәјат вә јарадычылығы мүхтәлиф аспектләрдән бу вә ја дикәр дәрәҹәдә тәдгиг олунмушдур. Онун әдәби-педагожи фәалијјәти; әсәрләринин дили, әдәби-тәнгиди көрүшләри, фолклорла бағлылығы, тәрҹүмәләри вә рус әдәбијјаты илә әдәби-мәдәни әлагәләри, ушаг әсәрләри ајрыҹа тәдгигат објектинә чеврилмишдир. Бүтүн бунларла А.Шаигин Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндәки ролунун мүәјјәнләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. О, каһ реалист, каһ да романтик сәнәткар кими тәгдим олунмушдур. Бә'зи тәдгигатларда А.Шаиг романтизминин өзүнәмәхсус идеја-бәдии әсасларына, нәзәри-естетик принсипләринә вә башга проблемләринә дә тохунулмушдур.

---

[1] М.Һүсејн. Бөјүк һәјат. - "Әдәбијјат гәзети", 22 јанвар, 1946.

Бунларла јанашы, А.Шаигин зәнкин бәдии јарадычылығы жанрлар үзрә ајрыча өјрәнилмәмиш вә бу саһәдәки јениликләри, уғур вә кәср чәһәтләри там ајдынлашдырылмамышдыр. Хүсусилә поезијасы вә драматуркијасы илә мүгајисәдә онун нәсри нисбәтән аз өјрәнилмишдир. Јазычынын нәсри һаггында илк сөз 1910-чу илдә әдәбијјатшүнас А.Сура мәхсусдур. "Әсримизин гәһрәманлары" романындакы бир парчаны ох уjан кәнч алим А.Шаигә јаздығы мәктубунда әсәри тәгдир етмиш, "үслубунуз ләтиф ... тәсвириниз бәдии!.."[1] дејә романын бәдии мәзијјәтләринә тохунмушдур.

Ф.Көчәрли, С.Һүсејн, Т.Шаһбази, М.Гулијев, Ә.Назим, А.Мусаханлы, Ә.Султанлы, Ч.Хүндан, М.Ариф, М.Һүсејн, Мир Чәлал, М.Ибраһимов, Ј.Гарајев, Һ.Исрафилов, В.Османлы, Д.Мустафајева, К.Әлијев, Н.Бабајев, В.Нәбијев вә башгалары А.Шаиг һаггында тәдгигат апармыш, мараглы фикирләр сөјләмишләр. Бу күн дә онун јарадычылығы әдәбијјатшүнаслыг елмимизин диггәт мәркәзиндәдир. Бүтүн Бунларын арасында Әзиз Мирәһмәдовун, Јагуб Исмајыловун вә Әфлатун Сарачлынын А.Шаигә һәср олунмуш монографијалары өз елми дәјәри вә әдибин нәср јарадычылығынын бә'зи мәсәләләринин ишыгландырылмасы бахымындан әһәмијјәтлидир. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин алимләр А.Шаигин һәјат вә јарадычылығыны тәдгиг етдикләриндән, әдибин нәсрини там әһатә едә билмәмиш, ондан мәгсәдәујғун шәкилдә сөһбәт ачмамышлар. Һәм дә Ә.Мирәһмәдов вә Ј.исмајылов Шаиг нәсринә ән чох әдәбијјат тарихи сәпкисиндә, ичтима-сијаси, сосиал тәләб вә ме'јарлар бахымындан јанашмышлар. Ә.Сарачлы исә А.Шаиги "Көркәмли адамларын һәјаты" серијасындан тәдгиг етмишдир. Бунунла белә, һәр үч алимин китабында А.Шаиг нәсри һаггында гијмәтли фикирләрлә гаршылашырыг.

Әдибин нәср әсәрләринин гајнаглары, прототипләри, керчәкликлә әлагәсинин тәһлили бахымындан Ә.Сарачлынын монографијасы даһа гијмәтлидир. А.Шаигин нәср әсәрләри нәшр олунаркән вулгар социолокизм вә шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүндә мүхтәлиф редакторлар тәрәфиндән субјектив тәһрифләри илк дәфә К.Талыбзадә бәрпа етмишдир! Вариантларын мүгајисәли тәһлили илк дәфә Ј.Исмајыловун монографијасында һисс олунур.

---

[1] Бах : "һәгигәт" гәзети, 1910, №57

Мүхтәлиф проблемләрин арашдырылмасына һәср едилмиш ајры-ајры тәдгигатларда да А.Шаигин нәср әсәрләринә тохунулмушдур.

А.Шаигин һәјат вә јарадычылығынын бә'зи мәсәләләринә һәср едилмиш, еләчә дә јубилеј вә проблематик мәгаләләрдә дә А.Шаигин һекајә, повест вә романлары һаггында мараглы фикирләрлә растлашырыг. А.Шаигин мүәјјән бир әсәринин тәһлилинә һәср едилән мәгаләләр дә аз дејилдир. Көрүндүјү кими, А.Шаигин јарадычылығы бир чох мүтәхәссисләр тәрәфиндән арашдырылдығы һалда, индијә гәдәр онун нәср әсәрләри ајрыча тәдгигат објекти олмамышдыр. Әсәр монографија бу саһәдә илк елми тәдгигат әсәридир. Бу әсәр һәм А.Шаиг јарадычылығынын, һәм дә классик вә мүасир Азәрбајчан нәсринин бир сыра проблемләринин, онун жанр, метод, үслуб вә башга идеја, сәнәткарлыг мәсәләләринин даһа дәриндән вә објектив шәкилдә тәдгигинә дә көмәк едә биләр.

Китабда әсас мәгсәд А.Шаигин нәсрини илк дәфә там һалда истиглал вә мүстәгиллијин әдәбијјатшүнаслыг елмимизин јени тәләбләри ишығында арашдырмагдыр. Мүәллиф А.Шаигин һекајә, повест вә романларыны дөврүн епик ән'әнәләри контекстиндә, тиположи планда тәһлил етмәјә, онун идеја-мәзмун вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаға чалышмышдыр. Әдибин нәср әсәрләриндә онун јарадычылыг методу мәсәләсинә дә диггәт јетирилир.

Бунун үчүн мүәллиф ашағыдакы вәзифәләри көрмүшдүр:

-һекајә, повест вә романларын идеја-сәнәткарлыг вә проблематика бахымындан тәһлилини вермиш;

-нәзәри -естетик фикрин сон наилијјәтләри ишығында јазычынын нәсриндәки вулгар-социолокизм тә'сири илә тәһрифләри ајдынлашдырмыш;

-әдәбин бир насир кими өзүнәмәхсус мәзијјәтләрини үзә чыхартмыш;

-сурәтләрин орижинал хүсусијјәтләрини вә прототипләрини мүәјјәнләшдирмишдир.

Китаб милли әдәбијјатшүнаслыгда А.Шаиг нәсринин тәһлилинә һәср едилмиш илк бөјүк тәдгигатдыр. Мүәллиф көркәмли сәнәткарын һекајә, повест вә романларыны һәм милли әдәбијјатшүнаслығын, һәм дә шаигшүнаслығыг уғурлары, наилијјәтләри бахымындан әдәби-тарихи вә елми-нәзәри аспектдә арашдырмаға чәһд көстәрмишдир. Бурада А.Шаигин нәср әсәрләри илк дәфә

Азәрбајҹан романтизминин әсас нәзәри-естетик принсипләри ишығында тәһлили олунур. Китабда илк дәфәдир ки, А.Шаиг нәсринин актуал ичтимаи, сијаси, сосиал, мә'нәви-әхлаги проблемләри сәнәткарлыг мәсәләләри илә гаршылыглы әлагәдә арашдырылыр. "Мәктуб јетишмәди", "Көч", "Иблисин һүзурунда", "Дашгын", "Интиһармы, јашамагмы? һекајәләринин романтик үслублу әсәр кими әсасландырылмасы, "Өзү билсин, мәнә нә!", "Пирин кәрамәти" кими реалист һекајәләрдә романтик нотларын үзә чыхарылмасы да ишин јениликләриндәндир. Китабда јазычынын романлары ичтимаи-сијаси проблемләр ишығында -инсан вә ҹәмијјәт, инсан вә һәјат, инсан вә шәхсијјәт, инсан вә азадлыг кими мә'нәви-әхлаги проблемләр истигамәтиндә тәдгиг олунмушдур.

Китабдан Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинин јазылмасында, али мәктәбләрдә хүсуси курсларын тәдрисиндә, классик Азәрбајҹан нәсринин вә А.Шаиг ирсинин тәдгигиндә истифадә етмәк олар.

АБДУЛЛА ШАИГИН ҺЕКАЈӘЛӘРИ

А.Шаигин бәдии јарадычылығы зәнкин вә рәнкарәнкдир. Көркәмли сәнәткар поезија, драматуркија вә нәср јөнүмүндә ејни һәвәс вә исте'дадла гәләм чалмышдыр. Әдәби нөв вә жанр чешидлијинә бахмајараг, А.Шаиг јарадычылығы идеалын, һәјат һадисәләринә вәтәндаш-сәнәткар мүнасибәтинин көрүмү бахымындан бүтөвдүр, онун поезијасы вә драматуркијасы илә нәсри арасында гаршылыглы илкиләр вардыр. Бүтүн һәгиги сәнәткарлар кими, А.Шаиги дә өнҹә һансы нөвдә вә жанрда јазмаг јох, нечә јазмаг мараглândырырды. Буна көрә дә А.Шаигдән үмуми јарадычылыг ахтарышларында өзүнәмәхсус јери вә чәкиси олан көркәмли насир кими данышмаг чох өнәмлидир. 1924-ҹү илдә А.Шаиг дүнја мәдәнијјәтинин чохәсрлик тарихи тәҹрүбәсиндән чыхыш едәрәк јазырды ки, "Әдәбијјатын ән бөјүк әһәмијјәти онун инсанларда јүксәк бир гајә вә идеал доғурмасындан ибарәтдир". Көркәмли сәнәткар әдәбијјатын бу әһәмијјәтини исте'дадынын имкан вердији бир чох әдәби нөв вә жанрларда, о ҹүмләдән епик нөвүн роман, повест, һекајә жанрында һәјата кечирмәјә чалышырды. Онун епик јарадычылығынын нүмунәсиндә Азәрбајҹан нәсринин XX јүзилин әввәлләриндән тутмуш 60-чы илләрә гәдәр кечдији инкишаф јолуну изләмәк мүмкүндүр. Јалныз она көрә јох ки, о, бу илләрдә узун вә сәмәрәли јарадычылыг јолу кечмишдир. Даһа чох она көрә ки, А.Шаигин һәр бир нәср әсәриндә жанрындан вә тутумундан асылы олмајараг, бәдии јарадычылыг ахтарышларынын сәҹијјәви мејлләрини, истигамәтләрини көрүрүк. Чүнки о, бир сәнәткар кими фәалијјәт көстәрдији, јазыб-јаратдығы илләрдә әдәби просесин үмуми кедишинин өн ҹәркәсиндә олмуш, чағдаш Азәрбајҹан әдәбијјатынын габагҹыл сималарындан биринә чеврилмишдир. Халг шаири С.Вурғун 20 март 1956-чы ил тарихли мәктубунда елә белә јазмырды ки, "тарихин фыртыналары гојнунда јаратдығымыз бөјүк сосиализм мәдәнијјәтинин илк дастанларында сизин дә имзаныз вардыр".

А.Шаиг нәср јарадычылығына XX јүзилин әввәлләриндән башламышдыр. Бә'зи арашдырычылар онун илк нәср әсәрини 1908-чи илдә јаздығыны вә һәмин әсәрин дә "Мәктуб чатмады" һекајәси олдуғуну көстәрирләр. Лакин тәдгигатчылардан (Ј.Исмајылов, Ә.Мирәһмәдов, Ә.Сарачлы, Исмајыловун әсәрләриндән) вә әдибин сон мүкәммәл нәшринә гејдләрдән (К.Талыбзадә) ајдын олур ки,

А.Шаигин илк нәср әсәри "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романыдыр. Буну јазычынын өзү хатирәләриндә дә доғрулајыр.

"Мәктуб чатмады" (1908) А.Шаигин илк һекајәсидир. Ичтимаи-сосиал кәсәринә, бәдии дәјәринә көрә һекајә чағдаш Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығынын һәмишә диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Классик Азәрбајчан нәсриндән вә һекајәсиндән, о сырадан А.Шаигин јарадычылығындан данышан бүтүн арашдырычылар бу әсәри Ч.Мәммәдгулузадәнин, Ј.В.Чәмәнзәминлинин, Ә.Һагвердијевин һекајәләри илә бир сырада дајанан сәнәт нүмунәси вә әдәби уғур кими гијмәтләндирмишләр. Тәдгигат әсәрләринин чохлуғу тәбии ки, фикир мүхтәлифлији дә јартмышдыр.

Биринчиси, А.Шаигин бүтөвлүкдә бәдии ирси, о сырадан нәсри чох вахт сосиал планда өјрәнилмишдир. Ән чох јазычынын идеја-сијаси көрүшләринин, буржуа-капиталист, бир сөзлә, истисмар дүнјасына вә сосиалист һәјатына мүнасибәтинин тәһлили өн плана чәкилмишдир. Мәсәлән, "Мәктуб чатмады" һекајәсинә тохунулан бир чох мәгаләләрдән белә чыхыр ки, күја бу әсәрин әсас мәзмуну "бу күн үчүн даһа дәјәрли олан хүсусијјәти онун Азәрбајчан фәһлә синфинин ән характер дәстәсинин, нефтчи фәһләләринин нүмајәндәләриндән бәһс етмәсидир". Башга бир тәдгигитдә исә охујуруг: "Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра да А.Шаиг дәфәләрлә ингилабдан әввәлки дөврдән бәһс едән әсәрләр јазаркән Бакы нефти сәнајесиндә чалышан фәһләләрин ағыр күзәраныны тәсвир етмиш, бурадакы синфи тәзадлары вә синфи мүбаризәни гәләмә алмышдыр (М.Ағамиров). Биринчи фикир јазычы -әбәдијјатшүнасын (тәәссүф ки, бу типли фикир вә мулаһизәләр әксәр классикләримизин, о чүмләдән А.Шаигин јарадычылығы һаггында дөнә-дөнә тәкрар едилмишдир), икинчиси исә философундур. Һалбуки билмәк олмур ки, бәдии, јохса фәлсәфи әсәрдән, јазычыдан, јохса ичтимаи- сијаси хадимдән сөһбәт кедир. Әкәр сөһбәт јазычыдан кедирсә, онун әсәрләрини бәдии сәнәтин ганунлары вә мәнтиги әсасында тәһлил етмәк лазымдыр. Мәкәр А.Шаигин (еләчә дә дикәр классикләрин) бәдии ирсинин Азәрбајчан әдәбијјатында әһәмијјәти јалныз синфи мүбаризәни, фәһләләрин фачиәсини вә с. көстәрмәкдирми? Сөз сәнәтинин мәгсәди инсан мә'нәвијјатынын бтүн зәнкинликләринә вә зиддијјәтләринә баш вурмаг, онун арзу-истәкләринин јајычысына чеврилмәк, идејаларын кешијиндә дајанмаг, керчәклијин вә һәјатын үмдә проблемләринә мүнасибәт билдирмәк, бу проблемләри кениш бәдии контекстдә мә'наландырмагдыр. Һәр һансы бир әсәрин

әһәмијјәти онун өз дөврүнүн проблемләринә гапаныб галдығына көрә јох, һәмин проблемләрин инсанла биркә јашајан әбәди вә тәкрарланан јөнүмләринә мараг көстәрмәсиндәдир. Нә јазыг ки, бир чох сәнәткарлар кими, А.Шаигин нәсри бу бахымдан әсаслы шәкилдә арашдырылмамышдыр.

Үзәриндә дајанмаг истәдијимиз икинчи проблем метод мәсәләсидир. Узун вә сәмәрәли јарадычылыг јолу кечән А.Шаигин бир ишчи кими чалашдығы заманларда Азәрбајчан әбәдијјатында бир нечә әдәби методлар вар иди вә бир-бирини әвәз едирди. Елми-нәзәри фикримиздә Азәрбајчан реализминин тарихи-тиположи бөлкүсүнү верән Ј.Гарајев јазыр: "Бу мүддәт әрзиндә (XIX-XX јүзилләри демәк истәјир- Б.Б.) реализм үч бөјүк тарихи инкишаф мәрһәләсиндән кечир вә бу мәрһәләләрә ујғун олараг үч бөјүк тарихи формада (типдә) мејдана чыхыр: маарифчи реализм, тәнгиди реализм, сосиалист реализм. Анчаг демәлијик ки, рус нәзәријјәчиләриндән кәлән, сосиализм реализми кими уідурма бир шеји әсасландырмаг үчүн гондарылан бу шаблон кәлиб әдәбијјатымызда өзүнү доғрултмады. Әслиндә мүтәхәссисләрин дедији кими биздә реализм вә романтизм олмушдур. Маарифчи вә тәнгиди реализм исә идеолокија илә бағлы уідурма бир шејдир. Бу илләрин ән бөјүк әдәби һадисәләриндән бири кими романтизм јарадычылыг методунун тәшәккүлү, формалашмасы вә инкишафы да мараг доғурур. Азәрбајчан романтизминин дүнја романтизминдән јүз ил "кери дүшмәсинин" сәбәбләри, өзүнәмәхсуслуглары, дикәр бәдии методларла гаршылыглы илкиләри әдәбијјатшүнаслығымызда әсаслы шәкилдә ишләнмишдир.

Нә јазыг ки, бу әдәби методлар нә гәдәр ардычыл шәкилдә арашдырылыбса, ајры-ајры сәнәткарларын јарадычылг методунун фәаллыг газандығы дөврләрдәки әдәби-бәдии ахтарышлары бир о гәдәр үмуми планда тәһлилә чәкилмәјиб. Даһа доғрусу, һәр һансы бир сәнәткар мәсәлән, Ч.Чаббарлы јарадычылыг методуна көрә ваһид систем кими јох, ән чох дөврләр, мәрһәләләр әсасында арашдырылыб. Ејни дуруму Азәрбајчан романтизминин көркәмли нүмајәндәси А.Шаигин јарадычылығына һәср едилмиш тәдгигатларда да көрмәк олар.

Арашдырычыларын чоху јазыр ки, А.Шаигин јарадычылығында романтизмлә реализм паралел јашамыш вә инкишаф етмишдир. А.Шаиг јарадычылығында романтика илә реализм јанашы инкишаф етмиш, чох вахт үјушуб вәһдәт һалына дүшмүшдүр. Мараглы чәһәт одур ки, ијирминчи әср јазычыларымызын һамысындан чох Абдулла

Шаиг јарадычылығында реализмлә романтизмин демәк олар ки, гоша јашајыб инкишаф етдијини көрүрүк. Башга тәдгигатчылар да бу проблемә мүнасибәтдә тәхминән ејни мөвгедә дајанырлар. Белә мөвгеји А.Шаиг ирсинин јорулмаз тәдгигатчыларынын ѓусуру вә ја нөгсаны сајмаг да дүзкүн дејилдир. Чүнки адлары чәкилән тәдгигатчыларын бөјүк әксәријјәти А.Шаиг ирсини бәдии јарадычылыг методу ишығында әсаслы шәкилдә арашдырмағы гаршыларына мәгсәд гојмамышлар.

Мәсәләнин дүзкүн гојулушуну милли романтизмин илк вә ардычыл арашдырычысы М.Ҹәфәрин арашдырмаларындан көрмәк олар. Алим А.Шаигин (еләчә дә башга романтикләрин) јарадычылығында реализмлә романтизмин нөвбәләшмәсини (романтик-реализм, романтик-реалист) гәбул едир вә јазыр: "А.Шаиг 1908-чи илдә романтизмә мәнсуб олмуш, 1911-чи илдә реалист олмуш, 1914-чү илдә јенә романтизм әдәби ҹәрәјанына мејл етмишдир... Әлбәттә, белә күман етмәк олмаз. Мә'лумдур ки, кечмишдә дә реалистләр романтик үслубда, романтикләр реалист үслубда әсәрләр јазмышлар. Бунунла белә, јенә дә реалистләр әсасән реалист, романтикләр исә романтик олараг галмышдыр".

Бу бахымдан јанашдыгда демәк олар ки, А.Шаиг реалист вә ја романтик планда әсәрләр јазмасындан асылы олмајараг, өмрүнүн сонуна гәдәр гүдрәтли романтик кими галмышдыр. Әкәр А.Шаиги реалист јазычы кими сәчијјәләндирән ҹәһәтләр "идејалылыг, хәлгилик, инандырычылыг вә мүндәрәҹә илә форма вәһдәти бүтөвлүјүдүрсә, бу ҹәһәтләр онун бүтүн јарадычылығынын сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир(еләчә дә бүтүн һәгиги сәнәткарларын). Дикәр тәрәфдән идејалыг реализм үчүн дә, романтизм үчүн дә сәчијјәвидир. Буну һәм Ҹ.Мәммәдгулузадә, һәм дә Һ.Ҹавид јарадычылығында ејни сәвијјәдә көрмәк олар.

А.Шаигдән романтик кими данышан тәдгигатчылар онун реалист әсәрләринә даһа чох үстүнлүк вермишләр. Бир сөзлә, романтик јазычы кими, о, чох аз өјрәнилиб, аз танынызбдыр. Һалбуки дәриндән јанашдыгда көрүрүк ки, А.Шаигин нәср јарадычылығы ондан романтик јазычы кими данышмаға кифајәт гәдәр әсас вә материал верир. В. Нәбијев јазыр: "Романтик тутумлу фәлсәфи-естетик мөвгејин мүасир мөвзуларла, реал һәјат фактларына истинад емәклә ифадәси А.Шаиг нәсринә орижиналлыг кәтирмиш, онун бир сәнәткар кими фәрди үслубунун формалашмасында, өзүнәмәхсус чизкиләрлә мејдана чыхмасында һәлледичи рол ојнамышдыр. Буна көрә дә А.Шаигин ваһид лирик-романтик пафоса малик олан һекајә,

повест вә романларыны идеја-мәзмун, бәдии-структур бахымындан арашдырдыгда романтизмин поетикасына мәхсус зәнкин үслуб хүсусијјәтләри илә гаршылашырыг".

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, А.Шаиг лирикасында олдуғу кими, драматуркијасында вә нәсриндә дә романтик олараг галмышдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, көркәмли романтик сәнәткарын јарадычылыг ахтарышларында реализм үнсүр кими јох, деврүн ҹари әдәби просесини романтизмин өзүнү кенишләндирмәјә, јени чаларла зәнкинләшдирмәјә имкан верән идеја-мәзмун вә бәдии-естетик принсипли систем кими иштирак едир. Мәсәләнин дикәр тәрәфи елми-нәзәри фикрин метод проблеми јөнүмүндәки тәдгиги илә бағлыдыр. Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығында романтизмлә реализми бир-бириндән ајыран өзүнәмәхсуслуглар һәлә дә конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Реализмдән данышан алимләр бу методун сәчијјәви хүсусијјәти кими елә мәсәләләри вә принсипләри ирәли чәкирләр ки, бунлары романтизмдә көрмәк бөјүк чәтинлик төрәтмир вә ја әксинә. Романтизмә елә сәчијјәви хүсусијјәтләр шамил едирләр ки, истәр-истәмәз реализм јада дүшүр. Илк дәфә XVIII јүзил инкилис тәнгидиндә ишләнмәјә башлајан романтизмин индијә гәдәр һәлл едилмәмиш, реализмлә "ортаг" проблеми аз дејилдир. Одур ки, реализми вә ја романтизми өјрәнәркән илк нөвбәдә методун поетикасына диггәт јетирмәлијик. В.Османлынын, К.Әлијевин сон иллэрдәки тәдгигләри мәһз бу бахымдан тәгдирәлајигдир.

А.Шаигин өмүр китабыны бир-бир вәрәгләдикчә көрүрүк ки, бурадакы бир чох әһвалатлар онун бәдии јарадычылығына көчмүш, һопмуш романтик бир үслубда ҹилаланмышдыр. Мараглыдыр ки, јеткин вахтында јаздығы "Хатирәләрим" адлы китабында да А.Шаиг өз романтик үслубуна садиг галмышдыр. Тәдгигатчылар А.Шаигин бәдии әсәрләринин бир чохунун әсасында тарихи фактлар дајандығыны дөнә-дөнә гејд етмишләр. Керчәклик дүнјасы А.Шаигин романтик хәјалына гол-ганад вермиш, ону һәјатын сәрт вә ачы һәгигәтләри илә зиддијјәт тәшкил едән вә ја она гаршы дајанан бәдии дүнја јаратмаға руһландырмышдыр.

Бир мүддәт Сабунчуда мүәллим ишләмәјә кәлән А.Шаиг һәмишә инсан ағрысына вә әзабына диггәт јетирир, әтрафындакы һәјаты даһа дәриндән өјрәнмәјә чалышырды. Һәлә Тифлисдә оларкән бир парча чөрәк газанмаг үчүн Ҹәнуби Азәрбајҹандан Гафгаза кәлмиш Әкбәр әминин һәјаты А.Шаигин гәлбиндә ағрысыјла, ачысыјла јашајырды. Сабунчуда ишләјәндә дә јерли фәһләләрин дурумуну

көрдүкчә Әкбәр әмиләрин һәјатларыны, фачиәсини јазыда салырды. "Мәктуб чатмады" һекајәси реал һәјат һадисәләринин әсасында 1908-чи илдә јазылса да, әдиб ону јалныз 1915-чи илдә чап етдирә билмишдир. Буну да көстәрәк ки, мүәллиф әсәри сонралар чап етдирәркән үзәриндә елә бир дәјишиклик апармамышдыр. Јалныз "Мәктуб чатмады" адыны "Мәктуб јетишмәди" етмишдир. Бундан башга һекајәнин лап әввәлинә боранлы гыш кечәсинин тәсвирини вә Гурбанын јаздырдығы мәктубу көндәрмәјә кетмәси саһнәсинә онун ширин хәјалларыны, вәтәниндә баһарын көзәллијини, һисс вә һәјәчанларыны әлавә етмишдир. Бүтүн бунлар һекајәнин идеја-бәдии тә'сир гүввәсини даһа да артырмышдыр. Бу о дөвр иди ки, Бакыда ингилаби һадисәләр боғулурду, иртича илләри башланырды. Фәһләләр зүлм вә ишкәнчә ичиндә јашајырды. Азәрбајчан зијалылары, "молланәсрәддинчиләр" халгын ојанмасына чалышырдылар. А.Шаиг нә болшевикләрә, нә дә молланәсрәддинчиләрә гошулмушду. Лакин азадлыг мүбаризәләрини алгышлајырды. Бу, онун "Мәткуб чатмады" һекајәсиндә даһа чанлы вә бәдии бојаларла верилир. Буну да дејәк ки, әдәбин һәлә 1906-чы илдә јаздығы "Лај-лај" ше'ринә "Молла Нәсрәддин" жуналында пародија чыхмышды. Өзү журналын редаксијасына "Кечәл" имзасы илә јазылар көндәрмишди. Ставрополда динчәләркән "Молла Нәсрәддин" журналынын бағланмасыны ешидиб е'тираз телеграмы көндәрмишди. Бүтүн бунлар онун "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинә, сатирик реалистләрә рәғбәтиндән, онларын азадлыг уғрундакы мүбаризәдә сәсинә сәс вермәк арзусундан ирәли кәлирди. Болшевикләрдән Н.Нәриманова шәхсән јахын иди. Бүтүн бунлар әдибин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына тә'сир көстәрмишдир. Һәм дә јүзиллијимизин әввәлләриндән Бакы буржуазијасынын инкишафы илә бағлы әдәбијјатымыза фәһлә мөвзусу кәлир вә тәкчә 1906-чы илдә бу мөвзуда "Фәһлә" (А.Диванбәјовлу), "Уста Зејнал" (Ч.Мәммәдгулузадә), "Чагчуг" (С.Мусәви), "Аллаһ хофу" (С.М.Гәнизадә) кими сәнәт өрнәкләри мејдана чыхыр. "Мәктуб чатмады" һекајәси дә бу силсиләдән иди. "Мәктуб чатмады" Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев вә Ј.Вәзирин ејни мөвзулу әсәрләри илә сәсләшән мараглы портрет-һекајәдир. Анчаг бир чох чәһәтдән онлардан сечилир. Белә ки, Мәшәди Гурбан нә уста Зејналдыр ("Уста Зејнал", Ч.Мәммәдгулузадә), нә ингилабчы Асландыр ("Чагчуг" С.Мусәви), нә дә Мәшәди Әскәр ("Аллаһ хофу", С.М.Гәнизадә). Онун өз аләми, өз һәјаты, өз дүшүнчәси вар. О,

А.Шаигин өзүнүн ушаглығдан мүшаһидә етдији, "Хатирәләрим"дә мәһәббәтлә сөһбәт ачдығы чәнублу гоншулары Әкбәр әми дә дејил. Мәшәди Гурбан бүтүн Әкбәр әмиләрин -аиләсини доландырмаг, пул газанмаг үчүн јурдундан, јувасындан ајры дүшән бир чох фәһләнин үмумиләшдирилмиш сурәтидир.- Бүтүн тәдгигатчылар "Мәктуб чатмады" һекајәсини Азәрбајчан әдәбијјатында мүһүм һадисә кими гијмәтләндирмишләр. Мир Чәлал һекајәни "дәрин реалист бир әсәр", Ә.Мирәһмәдов классик Азәрбајчан әдәбијјатында "әламәтдар һадисә", М.Ибраһимов сәнәткарлыг мәзијјәтләри бахымындан Ч.Мәммәдгулузадәнин "Почт гутусу", "Уста Зејнал" әсәрләри илә ејни сәвијјәдә дуран сәнәт нумунәси, Һ.Әфәндијев "романа бәрабәр", Ј. Гарајев "милли нәсримизин гызыл фондуна" дүшмүш әсәр кими гијмәтләндирмишләр.

Һекајәнин белә јүксәк гијмәтләндирилмәси тәсадүфи дејилди вә бунун әсас сәбәбини дә әсәрин мөвзусунда ахтармаг әбәсдир. Әдәбијјат тарихиндән бәллидир ки, охшар мөвзуда, хүсусән фәһлә мөвзусунда чохлу әсәрләр јазылмышдыр. Анчаг һәмин әсәрләрин һеч дә һамысы әдәбијјат тарихиндә һәгиги сәнәт нүмунәси кими әбәди јашамаг имтијазы газанмамышдыр. А.Шаиг тәкчә ән актуал мөвзулу әсәр јазмагла кифајәтләнмәјиб, һәм дә онун сәнәткарлыг бахымындан камил алынмасына чалышыб, даһа доғрусу, нәдән јазмағы, нечә јазмаг принсипи илә әвәзләјиб. Һекајәнин бу бахымдан Ә.Сарачлы вә В.Нәбијев тәрәфиндән ајрыча тәһлили тәгдирәлајигдир.

Гурбаны доғма јурдундан дидәркин дүшмәјә вадар едән јохсуллугдур. О, аиләсини доландырмаг мәгсәдилә нефт мә'дәниндә фәһләлик едир. Гурбан өз елиндән-обасындан дахили дүнјасыны, арзусуну, бир дә үмидини кәтирир. Ону јашадан мәһз бу арзу вә үмиддир, бир дә ки, аиләси, ушаглары гаршысындакы аталыг борчу, мәс'улијјәтидир. Гурбанын арзусу ади мәишәт гајғыларындан узаға кетмир. Керчәклик онун арзуламаг бачарығыны әлиндән алыб. Варланмаг јох, чөрәк пулу газанмаг, кејф-әјләнчә көрмәк јох, ушагларын гарныны дојдурмаг- Гурбанын арзусу бунлардыр. О, инаныр, үмид едир ки, бу бөјүк арзусуна чатачагдыр вә бу үмидлә, инамла фәһләлијә башлајыр.

Һекајәдә мүәллиф Гурбанын аиләси һаггында мә'лумат верир. Амма мәктубун чатмамасынын һансы фачиәләр төрәдәчәји ајдын ифадәсини тапмыр. Мәктубун чатмамасы, көзләјәнләрин анчаг көзләринин јолда галмасы дејил, ејни заманда, бир аиләнин чөрәк ағачындан, севинчдән, сығалдан, көмәк вә дајагдан әбәди мәһрум

олмасы демәкдир. Јазычы белә мәгамлара тохунанда да тәмкинини, сакитлијини сахлајыр.

Гурбан вә онун фәһлә јолдашлары ади әмәкчи инсналардыр, сосиал бәрабәрсизлијин вә әдаләтсизлијин гурбанларыдыр. А.Шаигин көркәмли тәдгигатчылардан бири сајылан Ә.Мирәһмәдов вахтилә јазырды: "Мәктуб чатмады" һекајәсиндә Шаиг дөјүшән фәһлә образы јаратмаға мүвәффәг олмамышдыр. Һәтта әксинә, о, пула сатылан, өз хошбәхтлијини јолдашынын фәлакәтиндә көрән Танрыверди кимиләри дә өз һүгугсузлуғундан безиб, е'тираз в ифшаја кечән фәһләләрлә бир сырада, бир бичимдә тәгдим етмәклә әсәриндә тәрәггипәрвәр, мүсбәт тенденсијаны бир гәдәр зәифләтмишдир". Әввәла, әкәр мәгсәд мәһз дөјүшән јох, мәзлум фәһлә образы јаратмагдадырса, бунун нәји гүсур сајыла биләр. Дикәр тәрәфдән һекајәдә јазычынын мәгсәди һеч дә дөјүшкән вә ја мүбариз фәһлә образы јаратмаг дејил, минләрлә чәнублу фәһләнин ағыр һәјат тәрзини, дидәркин күзәранынын фачиәсини көстәрмәкдир. Әсәрин күчлү тенденсијасы да бурадыр. Һәм дә Гурбанын дөјүшкән олмаға мә'нәви һаггы да јохдур. Чүнки о, евиндән-обасындан нијә чыхдығыны чох көзәл билир, баша дүшүр ки, ону евдә ач-јалавач аиләси көзләјир. Ади бир факта диггәт јетирәк: Гурбан дәрдини молла Фәрзәлијә данышыр. О, ишинин горхулу олмасындан даһа чох зәһмәтә көрә аз әмәк һаггы верилмәсиндән шикајәтләнир. Гурбан ән чәтин, ән горхулу ишә белә кришмәјә һазырдыр: тәки арзусуна чатсын, үмиди доғрулсун, һәсрәтлә онун јолуну көзләјән аиләсинә пул көндәрә билсин. Бу бахымдан Әзизаға Мәммәдов да һекајәдә мүәллифдән мүбариз ингилабчы фәһлә образы тәләб етмәкдә һагсыздыр. Онун фикринчә Гурбан, Танрыверди, Сәфәр кими фәһләләр "характерләри е'тибарилә 1905-1917-чи илләр ингилабы заманы өз сијаси тәләбләри илә буржуазијаны ләрзәјә салан ингилабчы Бакы фәһләләриндән тамамилә фәрглидирләр". Гурбаны бир јана гојаг, епизодик Танрыверди, Сәфәр образларындан һансы үсјанкарлығы көзләмәк олар? Мүәллиф "Мәктуб чатмады" һекајәсинин мәзијјәтиндән сөз ачмагданса, башга бир әсәри нүмунә көстәрмәјә чалышыр. Ејни һагла бу ирады дикәр фәһләләрә, еләчә дә нә вахтса фәалкәтә гурбан кетмиш (... бу јерләрин һәр кушәсинә ајаг бассан, һәр овуч торпағына газма вурсан, ишчи сүмүјү көрәрсән, ишчи фәрјады ешидәрсән) фәһләләрин ајағына да јазмаг мүмкүндүр.

һекајәдә "Фәһлә синфинин синфи шүурча керидә галмыш һиссәсинин фачиәли һәјаты көстәрилирди" һөкмү илә анчаг гисмән разылашмаг олар. Һәгигәтән, әсәрдә фачиәви һәјатын тәсвири өн пландадыр. Амма бу фачиә тәкчә "шүурча керидә галмыш фәһләнин" јох, һәм дә јохсуллуғун кирдабында боғулан инсанын фачиәсидир.

Гурбаны өлдүрән Һачы Гулу дејил, Һачы Гулу рәгабәт, "ким күчлүдүр онун јашамаг һаггы вар" принсипинин, истиснасыз олараг һамынын башынын үстән асылан тарихи мәрһәләнин, дөврүн өвладыдыр. Һачы Гулу инди варлыдыр: гујусу нефт вурмаса мүфлисләшәчәк, о да гурбанлардан биринә чевриләчәк, һәјатын тәләбинә мүгавимәт көстәрән гурбанлардан биринә чеврилмәмәк үчүн инсан өлүмүнү гәбул едир вә она лагејд галыр. Башга бир тәрәфдән Гурбаны гујуја зорла салмырлар, онун әвәзинә Сәфәр, Танрыверди дә бу иши едә биләрди. Амма һекајәнин бүтүн мәнтиги, һадисәләрин тәбии кедишинин ганунаујғунлуғу Гурбанын өлүмүнү зәруриләшдирир. В.Нәбијев һаглы гејд едир ки, образын Гурбан адландырылмасы тәсадүфи дејил (еләчә дә дикәр образларын өзүнәмәхсус адларынын олмасы). Ады өлүм талејинә, ағбаһына ишарәдир. Губран һарада ишләсәјди һөкмән өләлијди.

Гурбан Гуламрзанын доғма јурда, ел-обаја гајытдығына көрә она, нечә дејәрләр, һәсәд апарыр. Гуламрзанын кедиб нәләр көрәчәји јадына дүшүр. "Бу кәдәрли дүшүнчә Гурбанын вүчудунун һәр саһәсинә сүр'әтлә јајылараг, бүтүн бәдәнини титрәтди. Дахилиндә әзичи бир сызылты дујду. Гәлби санки бир ан дајанды. Артыг дизләриндә тагәт, вүчудунда гүввәт галмамышды. О, ајаглары алтында хышылдајан гарын үзәриндә бирдән-бирә үзүгојлу дүшдү. Өлкүн вә үзкүн һалда башыны галдырды. Габағында издиһамы јарыб кечән арабалары, исти палтарлы, шән сифәтли инсанлары, о гајнар, һәјат саһәсини гәзәбли нәзәрләрлә сүздү, биихтијар сојуг додагларындан бүтүн изтираб вә кәдәрләринә тәрҹүман олан "оф" учду, өзүнү доғрулдараг дүшдүјү јердән галхды. Тез әлини гојнуна сохду вә мәктубу јаныг үрәји үзәринә сыхараг јериди". Бу кичик тәсвирдә инсанын бөјүк фачиәси дујулур.

Адәтән, романтизмдә тракизм өн плана кечир, һәм дә инсанын мә'нәви дүнјасы, дүшүнчәси, әзаблы фәлсәфи ахтарышлары илә сосиал керчәклик арасындакы зиддијјәтдән јараныр. Шејх Сән'ан (Һ.Ҹавид) нә сосиал әдаләтсизлијә, нә истисмар дүнјасынын әзабларына, нә дә вар-дөвләт саһибләринин азғынлығына гаршы чыхыр. Онун фачиәси хәјалы, арзусу илә керчәклијин,

М. Ф. Ахундов
Азәрбајҹан Респ

нормативлэшмиш, гэлиблэшмиш һэгигэтлэри, ганунлары арасындадыр. Әсәрдә "ајыг тәфәккүрлә дини доғмалар", мә'нәви әсарәтлә тәбии инсан мејлләри арасында кедән инадлы вә ардычыл мүбаризә" өз әксини тапыр. Гурбан Шејх Сән'ан кими нә мүдрикдир, нә ашигдир. О, адичә бир инсандыр. Лакин Гурбан реалист нәсрин уста Зејналларындан, Новрузәлиләриндән, Ә.Һагвердијевин "маралларындан" әсаслы шәкилдә фәргләнир. Онларын һәјаты тракикомизм, Гурбанын һәјаты тракизм ичиндә кечир. Гурбан арзу вә үмидлә јашајыр, онлар исә арзусузлугда өмүр сүрүрләр. Уста Зејнал пул газанмағы дини е'тигадына гурбан верир. Гурбан исә пул газанмаг үчүн һәјатындан белә кечмәјә һазырдыр.

Бу чәһәтләр Гурбаны романтик гәһрәманлара даһа чох јахынлашдырыр. О, әзаб чәкир, дүшдүјү вәзијјәтин сыхынтысыны кечирир, башга сөзлә десәк, арзу вә хәјалынын һәјата кечмәјәчәјини бүтүн дәһшәти илә һисс едир. Романтик А.Шаиг инсан талејиндәки белә ағрылара даһа һәссаслыгла јанашмыш, һекајәләринин әсасында талејин, керчәклијин әлиндә әсир галмыш хырда, амма тәмиз, пак инсанларын өмүр јолунун бир парчасыны гојмаға чалышмышдыр. Бу да тәбиидир, чүнки романтикләр инсанларын дүчар олдуғу зүлм вә әзаб, фачиәли күнләри вә бу күнләрин ағрысыны поетик фикрин мәркәзинә кәтирирдиләр.

Һекајәнин гәһрәманы дүшдүјү мүдһиш һәјатда тәк дејилдир. Молла Фәрзәли, Гуламрза, Сәфәр вә Танрыверди дә Гурбан кими ачыначаглы өмүр, әзаблы вә ишкәнчәли һәјат сүрән заваллылардыр. Онларын һәр биринин кәләчәк талеји Гурбанын агибәти кими гуртара биләр. Амма онлар Гурбан кими јазыглыг һисси доғурмазлар. Јалныз она көрә јох ки, һекајәдә онларын талеји Гурбанын талеји кими нисбәтән долғун вә әтрафлы тәсвирини тапмајыб. Даһа чох она көрә ки, онлар арзусуз јашајырлар, хәјал онлара јаддыр. Гурбан кими онлар да гујуда мәһв олсајдылар, онларын нә итирдикләри (тәбии ки, һәјатларындан башга) мә'лум олмајачагды. Гурбанын өлүмү бөјүк кәдәр вә тәәссүф һисси доғурур. Бир дә она көрә ки, бу образ нә чох мүсбәтдир, нә дә чох мәнфидир. Вахтилә көркәмли франсыз драматургу Жан Расин јазырды ки, Аристотел һеч дә гәһрәманларынын камил мәхлуглар кими тәгдимини тәләб етмир, әксинә белә бир фикир сөјләјир ки, тракик гәһрәманлар, даһа доғрусу, бәдбәхт талели адамлар, фачиәдә мүсибәтә дүшән персонажлар нә там нәчиб, нә дә там гәддар олсунлар. Аристотел онларын бүтөвлүкдә нәчиб олмаларына гаршы чыхыр, чүнки јахшы бир адамын чәзаја мә'руз галмасы,

тамашачыда јазыглыг һиссиндән даһа чох наразылыг доғурачаг. Аристотел онларын һәддиндән артыг гәддар олмаларына гаршы да чыхыр, чүнки алчаға һеч кәсин јазығы кәлмәз. Беләликлә, мә'нәви мәзијјәтләринә көрә онлар ади адамлар олмалыдырлар, башга сөзлә десәк, хејирхаһ, амма ејни заманда зәифликләрә мејилли олмалыдырлар вә бәдбәхтчилик онлары һансыса бир сәһвин нәтичәсиндә јахаламалыдыр вә бу сәһв онлара гаршы нифрәт јох, јазыглыг доғурмалыдыр.

Нә Новрузәли, нә Уста Зејнал, нә дә Ә.Һагвердијевин "моллалары" Гурбан кими јазыглыг һисси доғурмур. Чүнки Гурбан өзүнүн сәһвинин јох, чәмијјәтин амансызлығынын, гәддарлығынын сајәсиндә мәһв олур. Мәктубун јетишмәмәси дә Гурбанын арзусуна чатмамасынын рәмзидир. О, нә Уста Зејналларын һәсәд апарачағы гәдәр мүсбәт бир инсандыр, нә дә нифрәтә лајиг, алчаг вә јарамаздыр. Гурбанын арзусу о гәдәр тәбии, о гәдәр инсанидир ки, онун арзусунда һәр бир охучу өзүнүн ади арзуларыны көрүр. Буна көрә дә Гурбанын истәк, арзулары инсанын пуча чыхан вә чыхмаға һазыр олан арзуларыдыр, саһибинә чатмајан мәктуб да көзү јолда галанларын ағрыларыдыр. Белә мәзијјәтләринә көрә "Мәктуб чатмады" һекајәси һәм А.Шаигин, һәм дә классик Азәрбајчан нәсринин әдәби уғурларындандыр.

Мүтәхәссисләр романтизмин "психоложи романтизм" вә "вәтәндашлыг романтизми" кими ики типини көстәрирләр. Романтизмин бу ики типи А.Шаигин нәср јарадычылығында, о сырадан һекајәләриндә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Әдәбин илк һекајәси "Мәктуб чатмады" психоложи романтизмин өрнәји сајыла биләр.

Зәнкин мә'нәви дүнјасы олан һәр бир инсан, В.Г.Белински демишкән, романтикдир. Онун бу һиссләрини үзә чыхарсаг, поетик тәрәннүмүнү тәһлилин мәркәзинә чәксәк психоложи романтик әсәр гәһрәманы кими танынар. Гурбанын мә'нәви дүнјасы, накам галан арзулары, пуча чыхмыш хәјаллары психоложи планда ифадәсини тапмышдыр.

А.Шаиг нәср јарадычылығынын илк мәрһәләсиндә психоложи романтизмлә јанашы вәтәндашлыг романтизминин дә парлаг нүмунәсини јаратмышдыр. Бу, онун мәшһур "Көч" әсәридир.

Јери кәлмишкән көстәрәк ки, А.Шаигин јарадычылығы жанр вә поетика бахымындан ајрыча өјрәнилмәјиб. Одур ки, бә'зи мүбаһисәләр һәлә дә давам едир. Мәсәлән, тәдгигатчылардан Ә.Сарачлы, Ј.исмајылов "Көч" әсәрини повест сајырлар.

Фикримизчә, әсәри һекајә һесаб едән вә А.Шаигин нәср әсәрләриндә һекајә бөлмәсинә салан К.Талыбзадә даһа һаглыдыр.

Повест жанрыны (еләчә дә башга жанрлары) тутум јох, һәјаты әһатә даирәси, заман мигјасы мүәјјәнләшдирир. "Көч"дә дә һадисәләр чохшахәли дејил. Әсәрин мәркәзиндә јајлаг һәјатыны илк дәфә дујан ушаг дајаныр. Даһа доғрусу, јашлы һекајәчи өзүнүн ушаглығыны хатырлајыр. Һекајәдә инсан талеләри әксини тапмајыб, бу вә ја дикәр мараглы сәчијјәви һадисә данышылыр, сурәтин һәјатындан јадда галан епизодлар нәгл едилир. Һәр бир гәһрәманын өмүр јолунун мүәјјән бир дөврү, инкишаф просеси көстәрилир.

"Азәрбајчан!... Доғма вәтәнимизин көзәл тәбиәти вардыр. Сәһәрләрә мәхсус нәсимдән арабир јарпаглар гымылданыр, тарлалара, тәпәләрә, чөлләрә, халы кими дөшәнмиш ләтиф, јумшаг отлар, чичәкләр дәниз кими далғаланыр, јашыл јарпаглар арасына сығынмыш гушчуғазлар сәс-сәсә вериб өтүшүрдү. Көз ишләдикчә ачыглыг, јашыллыг, дәрәлик, тәпәлик, даһа чанлы ләвһәләр ачылыр. Ири, кәлә-көтүр, әтәкләри гаратикан коллары дөшәнмиш дағлар арасындан јухары галхдыгча тәбиәт вә һава бүтүн башгалашыр, инсан үрәк долусу нәфәс алыр. Јумшаг отларын, әлван чичәкләрин, дағ нанәләринин көзәл гохусундан инсан биһуш олурду."... "Көч" һекајәсиндән көтүрүлмүш бу поетик парча истеʼдадлы бир рәссамын гәләминдән чыхмыш таблоја бәнзәјир. Рәнкләри сөзләр әвәз едиб. Бу парчаны охудугча санки сөзләри ешитмирсән, јарпаглары, чичәкләри, отлары, дағлары өз рәнкиндә көрүрсән. Инанырсан ки, ән гүдрәтли истеʼдада бахмајараг, јурда, торпаға, вәтәнин көзәлликләринә вурғунлуг, пәрәстиш олмаса, тәбиәти чанландырмаг, тәбиәти "диндирмәк" олмаз. А.Шаиг буна һәм јазычылыг мәһарәти, һәм дә јурдун торпағына, дашына, ағачына, колуна... үрәкдән бағлылығы илә наил олуб.

Вәтәндашлыг тәкчә курултулу сөзләрлә Вәтәни тәрәннүм етмәк дејил, илк нөвбәдә ону севмәк, гијмәтләндирмәк вә она сөзүн мөʼчүзәси вә гүдрәти һесабына әбәди һејкәл јаратмагдыр. "Көч" А.Шаигин Вәтән торпағына јаратдығы белә абидәләрдәндир. Чүнки А.Шаиг "Көч"ү јазмагла бир нөв Азәрбајчана, онун әсрарәнкиз көзәллијинә мәһәббәтини- белә торпагда вә белә инсанлар әһатәсиндә јашадығы илә фәхр етдијини билдирмишдир. Әсәрдә вәтәнә мәһәббәт, гәлби бүллур кими тәмиз өмәк адамларына рәғбәт күчлүдүр.

Мүәллифин хатирәләриндән вә тәдгигатчыларын арашдырмаларындан ајдын олур ки, "Көч" реал һәјати мүшаһидәләр әсасында јазылмышдыр. Демәли, бу әсәр һәм дә јазычынын керчәк һәјатда да романтик өмүр сүрдүјүнү тәсдигләјир. Сәнәткар көрдүкләрини вә јашадыгларыны гәләмә алмышдыр. Буна көрә дә тәсадүфи дејил ки, романтик әсәрдә романтикчәсинә јашамыш сәнәткарын өзү көрүнүр.

"Көч" һекајәси "Мәктуб чатмады" һекајәсиндән сонра, 1910-чу илдә иртичанын түғјан етдији, гурбанларын арзуларынын пуча чыхдығы, агибәтләринин фачиәви гуртардығы илләрдә јазылмышдыр. Фачиәдәки "идиллик повестә" (Ә.Сарачлы) кечид тәсадүфи дејилди. Көз көрдүкләриндән јорулмушду. Һәјатын әзаблары ағыла сығышмырды. Идеалы, мәгсәди, истәји һәјата кечирмәјин мүмкүнсүзлүјү шәхсијјәт вә вәтәндаш кими А.Шаигин өзүндә дә бәдбинлик доғурурду. О, (А.Шаиг нәзәрдә тутулур -Б.Б.) өзү дә "милјонлар сәлтәнәтиндән" узаглашдығы вахт динчлији, көзәллији тәбиәтин әвәзсиз, әсрарәнкиз күшәсиндә тапырды.

А.Шаигин ушаглығы Тифлис јахынлығындакы Гочор вә Мухран јајлағында кечмишди. "Ушаглыгдан гәлбинин дәринлијинә көмүлмүш... о гијмәтли вә мисилсиз хатирәләр" (А.Шаиг) "Көч"дә чанлы бојаларла гәләмә алыныр. Бурада елат һәјаты, халг мәишәти, әдибин өзүнүн ата-анасы, гоһумлары, јајлаг гоншулары, әјләнчә вә ојунлары, тәбиәтә, дағлара, јајлаглара мәһәббәти илә таныш олур, доғма јурдун романтик тәсвири илә гаршылашырыг. Һекајәдәки мәзмун вә форма вәһдәти, реал һәјат, романтик үслуб Шаиг ирсинин јени мәзијјәти кими өзүнү костәрди вә о, милли нәсримиздә орижинал әсәр кими мејдана чыхды.

Тәбиәт А.Шаиги анчаг көзәллик мәнбәји кими јох, ејни заманда сосиал керчәклијин гаршыдурмасы кими марагландырырды. Романтизмдә, о сарыдан А.Шаигин нәсриндә, индики һалда конкрет "Көч" һекајәсиндә тәбиәт тәбиилик, сафлыг, тәмизлик, һармонија мәнбәји кими чыхыш едир. Инсанын тәбиәтдән узаг дүшмәси јалныз тәбииликдән, сафлыгдан узаг дүшмәси јох, һәм дә өзүндән, мәʼнәви дүнјасындан, дахили зәнкинликдән кәнарда галмасыдыр. Тәбиәтә гаршы олан романтик һәсрәт инсанын итирдији, амма ахтарыб тапмаға чалышдығы һармонијанын һәсрәтидир. А.Шаигин образларынын бир гисми мәһз тәбиәтин нискили илә јашајырды. "Мәктуб чатмады" һекајәсинин гәһрәманы Гурбан һәјатынын ән ағыр анларында да бир аиләсини, бир дә тәбиәти хатырлајырды. "Әчәб бәхтәвәр адамдыр, инди кедиб балаларыны көрәчәк,

күлфәтинә, елинә, обасына говушаҹагдыр. Ох... бир ики ај сонра оралар нә көзәл олаҹаг. Чөлләр, дағлар јамјашыл олаҹаг, чичәкләр ачаҹаг, ағаҹлар јарпагланаҹаг, илк баһарын елчиләри олан гарангуш, сығырчын вә лејләк сүрү-сүрү дөнүб јуваларыны тикәҹәк, сәһәр вә ахшам ширин-ширин нәғмәләрлә руһлары, үрәкләри охшајаҹаглар". Гурбан паклыға, антиһармонијаја гачмаға чалышыр. "Көч" әсәриндә әһвалаты данышан кичик гәһрәман дејир: "Шәһәрин тозлу, курултулу күчәләриндән, исти һавасындан кет-кедә узаглашырдыг". Бу, романтик тәбиәтли бир ушағын мүшаһидәсидир. Гурбан үчүн әбәди мәзара чеврилән шәһәр онун үчүн "тозлу, курултулу күчәләри, исти һавасы" олан бир јердир. Тәбиәт кәнддән мәһз тәмизлијинә, сәринлијинә, сакитлијинә көрә сечилир, фәргләнир.

Тәбиәт сакитлик мәнбәјидир. Романтизм әдәбијјатында гәһрәман бу сакитликдә бүтүн һадисәләрдән ајрылмаг вә өз аләминә гапанмаг вахты газаныр. Һәтта бурадакы тәнһалыг да онун үчүн дахили бир еһтијаҹын гәниМәтидир. Тәбиәтин гојнунда инсан бир чох проблемләр -һәјат вә өлүм, хәјал, арзу вә һәгигәт, көрчәклик вә мә'нәвијјат кими актуал дујумлар үзәриндә дүшүнүр. "Көч" һекајәсиндә бу типли дүшүнҹәләрә кениш јер верилмәмишдир. Чүнки әсәрин гәһрәманы кичик јашлы бир ушагдыр. Тәһкијә дә онун дили илә верилир. О, һадисәләри тәсвир един, лакин тәсвир етдији һадисәләри һәјат һәгигәтләри ишығында гијмәтләндирмир, даһа доғрусу, һекајәчи өз баҹарығы вә имканы дахилиндә функсионаллығыны јеринә јетирир. Өзү демишкән, "охунан маһныларда һәм әләм варды, һәм дә нәш'ә, лакин бу сиррә инанмаг үчүн мән һәлә кичик идим.

Амма тәһкијәчи хатирәләриндән елә мәгамлар данышыр ки, бунлар истәр-истәмәз өзүнүн мәнфи гүтбүнү тәләб едир. Даһа доғрусу, шәһәр ушағы шәһәрдә көрмәдији инсани мүнасибәтләри, меһрибанчылығы, сәмимијјәти, доғручулуғу, дар ајагда бир-биринә дајаг дурмағы, дағა- торпаға, чөл һејванларына гајғыны тәбиәтин гојнунда көрүр. Кәрим баба, Ајрым гызы идеал, мүсбәт гәһрәман дејилләр, ади инсанлардыр. Онлар башгаларындан, хүсусән инсан азадлығынын кобудҹасына позулдуғу вә мәһдудлашдырылдығы шәһәр сакинләриндән тәбиәтә бәнзәдикләри, садигликләри вә тәбиәтә сығындыглары илә фәргләнирләр.

"...Тәбиәт романтик сәнәткар үчүн өз маһијјәтиндә идејалы вә инкары дашыјан јашары варлыг олдуғундан (баһар вә гыш, дағлар вә сәһралар, күнәш вә гара булудлар, күл вә тикан вә с.) ҹәмијјәт

һадисәләринә мүнасибәтдә романтик консепсијанын тәсдиг вә инкар компонентләринин бәдии ифадәсинә јахшы имкан јарадыр. Онларын нүмунәсиндә (Кәрим баба, Ајрым гызы вә с.) тәсдиг компоненти јаранып, белә өмрүн, белә инсанларын вә белә һәјат тәрзинин варлығы, тәгдир олунмасы тәсдиг компонентинин әксини-инкар компонентини дә зәруриләшдирир. Даһа доғрусу, әсәрдә инкар компоненти өз әксини тапмаса да јашајыр, мөвҹуддур. Мәһз "фитнә, рија, шөһрәт, кин даима дағларын гојнунда хошбәхт һәјат сүрән бу инсанлара ("Көч" әсәриндәки сурәтләр нәзәрдә тутулур-Б.Б.) тамамилә јаддыр". Мәһз бунлара јаддыр, амма кимләр үчүн, һарадаса јад дејилдир. Тәсдиг компоненти (тәбиәт-паклыг, тәмизлик, сафлыг) инкар компонентини- индики һалында шәһәр-әзаблар, ријакар јоллар, фаҹиәләр јувасы вә с. дујмаға, ән азы нәзәрдә тутмаға имкан верир.

"Көч" һекајәсиндә ардыҹыл, биткин сүжет олмаса да, һадисәләр бир-бирини тамамлајыр. Јајлаг, елат һәјатынын мүхтәлиф кушәләри, дағ адамларынын мәишәти ширин, орижинал тәһкијә үсулу илә нағыл едилир. Әсәрдә мараглы образларла гаршылашырыг. Хүсусилә, Ајрым гызы вә Кәрим бабанын күзәраны, характери вә рәфтары көзәл романтик дилә тәсвир олунур. "Дағлар солтаны" кими танынан "алтмыш јашында, гыса бојлу, көксү вә күрәкләри енли" Кәрим баба мәрд ел ағсаггалы, көврәк гәлбли, зарафатҹыл, һәлим тәбиәтли инсандыр. Борчалы торпағынын гејрәтли кишиләриндәндир. Ајрым гызы да саф, намуслу, исмәтли Азәрбајҹан гадынларынын сурәтидир. Әсәрдә халгын ағыр һәјат тәрзинә ишарәләр дә јох дејил. Одур ки, тәнгидин јазычынын бу әсәринә "вулгар-сосиоложи" мөвгедән јанашмасы тәәссүф доғурур. Сөз сәнәтини сәнәткар дујуму илә гијмәтләндирмәји баҹаран алимләримиздән бири олан Мир Ҹәлал "Азәрбајҹанда әдәби мәктәбләр" (1905-1917) адлы докторлуг диссертасијасында, сонралар исә "XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты" дәрслијиндә јазырды: "Әдибин бојалары һәгиги, тәбии олса да биртәрәфлидир... Кәрим бабаларын, ајрым гызларынын, чобан оруҹларын мин бир дәрди вар иди ки, Шаиг... ондан сәрф-нәзәр етмишдир". Бу ирадын өзү дә тәнгидә дөзмәздир. Биринҹиси, бир чох рәвајәтләрдә (мәсәлән, македонијалы Искәндәрлә бағлы рәвајәти хатырламаг кифајәтдир) әксини тапмыш ади һәјат һәгигәтидир ки, дүнјада дәрдсиз инсан јохдур. Икинҹиси, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әсәрдә һадисәләри данышан ушагдыр. Әслиндә әсәрин мәзијјәти вә јазычынын гүдрәти дә мәһз бундадыр: О, дүнјаја вә тәбиәтә, һәјата вә бөјүк, јашлы

инсанлара ушаг көзү илә баха билмишдир. Әдиб һәм дә ушағы гејри-тәбии шәкилдә "гочалашдырмыш" вә јашындан, тәфәккүрүндән, дүнјакөрүшүндән кәскинликлә фәргләнән сәвијјдә "мүдрикләшдирмишдир".

Доғрудур, о- тәһкијәчи үнсијјәтдә олдуғу адамларын "мин бир дәрдиндән" чох да сөһбәт ачмыр. Әсәрдә буна еһтијач да дујулмур. Һәм дә о, өз һуманизми, садә әмәк адамларына мәһәббәти илә севилир. Ашағыдакы епизод да бу фикримизи сүбут едир. Бир күн чөлдә бичинчи јараладығы гушу ушаға верир: "Севинчәк әлими ачдым, гушу овчума гојдум. Овчуму ачаркән әлләрим ал-ган ичиндә иди... ораг онун һәр ики ајағыны бичмиш, кичик һејван ајагсыз галмышдыр; бир әлләрими ал гырмызы бојајан гана, бир дә отлар үстүндә инилдәјә-инилдәјә сүрүнән о кичик һејвана бахдым, гәлбимдә ачы бир һисс доғду. "Топал һејван, сәни артыг ким бәсләјәчәк?-дедим". Бу һадисәдән тә'сирләнмиш башга ушаглар да әлләриндә тутуб сахладыглары гушлары азадлыға бурахдылар.

Кичик гәһрәман өзүнүн дәрк еләдији, анладығы вә өмрүнүн сонуна гәдәр унуда билмәдији буәһвалаты өз јолдашларына да ағыр дәрд кими анлада билир. Тәбиәтин дилсиз-ағызсыз һејванына һәссаслыг онун көрпә гәлбиндә изсиз галмыр. Бу һәссаслыг сонра инсан ағрысына гаршы јөнәлирди.

Тәбиәт романтикләр үчүн бакирәлик, паклыг, тәмизлик, һармонија символудур. Лакин романтикләр (о сарыдан А.Шаиг) тәбиәтә ејни заманда мүгајисә васитәси кими бахмышлар. "Көч" әсәриндә бу паралелләрин бариз нүмунәсини көрмәк чәтин дејилдир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, А.Шаиг тәбиәт вә чәмијјәт арасында паралелләр апаркән, әсәрин гәһрәманынын вә тәһкијәчинин ушаг олдуғуну јаддан чыхармамышдыр.

Әсәрин "Чан горхусу" һиссәсиндә гызыл гушун чајнағындан өзүнү зорла гуртаран кәкликдән сөһбәт кедир. Әлбәттә, бу епизод тәбиәтин гојнунда баш верән минләрлә һадисәләрдән биридир. Ушаглар да буну мәһз ади һадисә кими гәбул едирләр. Тәбии ки, бу адилијин архасында мүәјјән бир мә'на дурур. Тәбиәт дә чәмијјәт кимидир, күчлүләри, ачизләри, гүдрәтлиләри, фағырлары вар, јашамаг уғрунда мүбаризә кедир, өлүм горхусу, азадлыг севинчи вар. Тәбиәтин гојнунда инсан өзүнү, еләчә дә тәбиәти дәрк етмәклә чәмијјәти дәрк едир. һәјат, өмүр даһа долғунлугла, бүтүн мүрәккәблији илә инсана ә'јан олур.

Тәбиәтә мејл һансыса образын тәбиәт гојнунда һөкмән һармонија тапачағында дејил, әслиндә тәбиәтин өзүндә бу

һармонијаны көрмәкдә вә буна доғру чан атмагдадыр. Тәбиәт инсана тәкчә көзәллик, тәбиилик, һармонија бәхш еләмир, тәбиәт һәм дә инсаны өзүнә гајтарыр, илкинлијинә, өмрүнүн вә арзуларынын бакирәлијинә (кәнд һәјатында, тәбиәтин о зәнкин вә кениш гучағында нә гәдәр чанлы лөвһәләр, унудулмаз хатирәләр вардыр!.. Ушаглыгдан гәлбинин дәринликләриндә из салмыш рәнкарәнк, о гијмәтли вә силинмәз хатирәләр!) сәјаһәтә чыхарыр. Тәбиәтлә тәмасда олан инсан бир тәрәфдән зөвг алыр, көзәллијә мөһтач галмыш еһтијачыны өдәјир, дикәр тәрәфдән дә һәзинләшәрәк, көврәкләшәрәк бир гәдәр дә нәчибләшир, меһрибанлашыр, мүдрикләшир, санки тәбиәт инсан олдуғуну инсанын јадына салыр.

А.Шаигин романтик гәһрәманларынын бир чохунун талејиндә тәбиәт мүһүм рол ојнајыр. Бу бахымдан В.Нәбијев дүз дејир ки, әдиб бу чүр милли һекајәләриндә тәбиәтдән а)метафорик васитә кими, б)символик васитә кими истифадә етмишдир. Дикәр тәрәфдән, көркәмли сәнәткар бир чох һалларда тәбиәти ади гајдасында -мәһз дағ, тәпә, дәрә, чај, мешә вә саирәдән ибарәт мәкан кими вермишдир. Рәмзи мә'на, идеја әсәрин үмуми консепсијасындан һасил олур. Башга сөзлә десәк, тәбиәт икили характердә -һәм ади һалында, һәм дә символик мә'нада чыхыш едир.

Классик ирсимизин көзәл нүмунәләриндән олан "Көч" өз жанры илә гәһрәманын һәјатынын мүәјјән бир дөврүндән данышан орижинал һекајәдир. Әсәрин илк "Јајлаға көчмәјимиз", "Оба", "Күндүзләрим", "Кәрим баба вә Ајрым гызы", "Гызыл ит", "Пәләнк ову", "Сүмсү", "Чан јанғысы", "Јағыш", "Икид чочуг" һиссәләри илк дәфә 1912-чи илдә "Күлзар" дәрслијиндә чыхмыш вә һәрәси ајрылыгда кичик бир һекајә тә'сири бағышлајыр. Лакин мүәллиф онлары органик шәкилдә бир-бири илә еlә бағламышдыр ки, бурада дахили бир һармонија, үзвү тамлыг вардыр. Бир нөв "Көч" Азәрбајчан тәбиәти, дағларымыз, јајлагларымыз, онун садә адамлары һаггында мәнсур симфонија кими сәсләнир.

Буну да көстәрәк ки, А.Шаиг сонралар әсәрә хејли әлавәләр етмиш, адында вә дахили башлыгларда дәјишикликләр апармышдыр. Онун сонракы чапларында растлашдығымыз "Алачығымыз", "Мешәләләрим", "Сәһәрләрим, ахшамларым", "Ики пәһләван", "Кәрим бабанын атасы", "Бичин", "Аркадашым Рза" адлы һиссәләр әсәрдәки һармонијаны, дахили биткинлији нәинки позмуш, әксинә, ону даһа да тамамламышдыр.

"Көч" әсәри 1912-чи илдән индијә кими бир чох дәрсликләрә салынмыш, мүәллифин бүтүн китабларына дахил едилмишдир. Онун ән камил нәшри исә К.Талыбзадә тәрәфиндән тәртиб едилән А.Шаигин бешчилдлијинин биринчи чилдиндәдир. Белә ки, тәртибчи әсәрин бүтүн чапларыны јохлајараг, орада, хүсусилә дөрдүнчү нәшрдә редактор тәрәфиндән едилән тәһрифләри әлјазмалары әсасында бәрпа етмиш, әсәри олдуғу кими охучулара чатдырмышдыр.

1891-чи илдә А.Шаигкил Тифлисдә, А.Јадикаровун мүлкүндә јашајырдылар. Бурада Чәнуби Азәрбајчандан даландар Әкбәр, дашдөшәјән Гәдирәли, без фабрики фәһләси Ризван кими садә әмәк адамлары илә гоншу идиләр. Онлары јадда галан кәдәрли, севинчли күнләр даһа јахын етмишди. Бир һадисә исә өмүрлүк онда Ризвана мәһәббәт ојатды.

Баһарда Күр дашмыш, бир күрчү дәјирманчы дахмасыны ахытмышды. Дахма Ортачалада су үзәриндә коллуға дәјә-дәјә кедирди. Ичиндә дә дөрд адам. Һеч кәс ону хилас етмәјә үрәк етмирди. Һамынын нәзәри Ризвана зилләнмишди. О, пәләнк кими нәрилдәјән далғаларын арасына чумду вә күрчү аиләсини өлүмдән гуртарды. Һамы севинчиндән ағлајырды. Бу һадисә көврәк гәлбли Абдулланын јадындан чыхмады, 1910-чу илдә "Дашгын, јахуд һүммәтли чаван" һекајәсинин мөвзусуна чеврилди. Бир дә 1936-чы илдә бу мөвзуја гајытды. 1953-чү илдә исә ону "Хатирәләр"индә көврәк сәтирләрлә гәләмә алды.

"Дашгын, јахуд һүммәтли чаван" һекајәси ширин тәһкијә илә данышылыр, бир нөв хатирә сәчијјәлидир. Бәлкә она көрә дә мүәллиф сонра бу һадисәни "Хатирәләрим" әсәринә дахил етмишдир.

"Дашгын" һекајәси илә "Хатирәләрим"ин "Дашгын" фәсли арасында чох јахынлыг вар. Адларын ејнилији, ајры-ајры фикир вә епизодун һејрәтамиз охшарлығы (һекајәдә: "Баһарын думанлы сәһәринин һавасыны уддугча јатағымдан галхмаг истәмирдим.", "Хатирәләрим"дә "Думанлы бир јаз сәһәри иди, јатағымда хумарланараг узанмышдым") никбин сонлуг бу әсәри бир-биринә јахынлашдырыр, амма там ејниләшдирмир, бир-биринин тәкрарына чевирмир. Чүнки "Хатирәләрим"дә дәгиглик, фәрди һала мејл, һекајәдә исә үмумиләшдирмә вә типикләшдирмә өн пландадыр.

Фәлакәтә дүшәнләри хилас етмәк үчүн гурбан кетмәјә һазыр олмајан адамларын сајы чохалдыгча инсан даһа ағыр фәлакәт гаршысында ачиз галачаг. Бирлик, достлуг, инсана һөрмәт, гајғы,

диггәт үмуми вә характерик мә'нәви-әхлаги кејфијјәтә чеврилсә, тәбиәт вә чәмијјәтдәки фачиәләрә галиб кәлмәк олар. Тәбиәт инсаны фәдакарлығa чағырыр, тәбиәт инсаны үмидә, галиб кәлмәјә сәсләјир. Инсан тәбиәтин фәлакәтләринә синә кәрәндә бир-биринә дајаг дурмаға, һәјатын көзләнилмәз зәрбәләриндән хилас олмағы да өјрәнир.

А.Шаиг һуманист вә бејнәлмиләлчи сәнәткар иди. Буну она тәлгин етмәмишдиләр. Мәктәбдә өјрәтмәмишдиләр. Бу онун чанында, мајасында иди. Тифлисдә көзүнү дүнјаја ачандан Азәрбајчан түркләри, рус, күрчү, ермәни, фарс аиләләри илә гоншу олмушдулар, меһрибан јашамышдылар. Бу милләтләрдән дост, танышлары да вар иди. "Дашгын, јахуд һүммәтли чаван" һекајәсиндә Ризванын күрчү аиләсини өлүмдән гуртармасыны мәһәббәтлә гәләмә алмасы бир дә онун бејнәлмиләлчилик руһу илә бағлы иди.

А.Шаиг 1905-чи илдә чаризмин мүсәлман-ермәни ихтилафы салмасыны, ермәни дашнакларынын вәһшиликлијини, бир чох аиләләрин мүсибәтини көрмүшдү. Әдиб "Хатирәләрим"дә "Ганлы фитнә" башлығы алтында белә һадисәни кәдәрлә гәләмә алыр. Сабунчудан дәрсдән кәләркән вағзалда дәһшәтли вурушма көрүр. Чәтинликлә евә гајыдыр.

1905-чи илин јајында Күрчүстанын Сурам галасында истираһәт едәркән крүчү Вахтанг Микадзе, ермәни Софија вә Сандро илә таныш олур. Гафгаз халгларынын тарихи достлуғундан, Азәрбајчан мусигисинин һәр үч халг тәрәфиндән севилмәсиндән, онлары бирләшдирмәсиндән данышыр, хош күнләр кечирирләр. Бүтүн бунлар һекајәјә мәхсус ширин тәһкијә јолу илә чатдырылыр. Бурада ән марағлы чәһәт Азәрбајчан вә ермәни зијалыларынын достлуг әлагәләрини мөһкәмләндирмәк уғрундакы тәшәббүсләринин чанлы тәсвиридир. Сандро Азәрбајчан маһнысы охумаг истәмәјән ермәни мүғәннисини тәнбеһ едәрәк дејир: "Мән ермәни олдуғум һалда, бах, бу мүсәлманы (А.Шаиги-Б.Б.) јүз дәнә елә ермәнијә дәјишмәрәм". Бундан сонра күрчү торпағында, ермәни мүғәннисинин ифасында сәһәрә гәдәр Азәрбајчан мусигиси сәсләнир.

А.Шаиг Гафгаз халглары арасында достлуг вә гардашлыг чарчысы иди. О, буну өз шәхси һәјатында көрдүјү кими, бәдии нәсриндә дә сәмимијјәтлә тәсвир едирди. Бу бахымдан "Интиһармы, јашамагмы?" һекајәси даһа сәчијјәвидир.

Тәдгигитчыларын бөјүк әксәријјәти јекдилликлә бу һекајәдә халглар достлуғу идејасынын өн планда дајандығыны гејд етмишләр.

А.Шаиг бу һекајәсинин мөвзусуну да реал һәјатдан, билаваситә шаһиди вә иштиракчысы олдуғу һадисәләрдән котурмүшдү һөкмү дә доғрудур. "Интиһармы, јашамагмы?" һекајәси ики кичик һиссәдән ибарәт олуб, илк дәфә 1910-чу илдә "һәгигәт" гәзетиндә, ики ил сонра исә кичик дәјишикликләрлә "Күлзар" дәрслијиндә чыхмышдыр. Сонралар мүәллиф ону хејли кенишләндирмишдир. Һекајә бир баһар кечәсиндә вар-јоху әлдән чыхан, дүканы бағланан Асланын кәдәринин тәсвири илә башланыр. О, "Аһ! Бир јығын чолуг, чочуг, нә јапајым?"- дејә налә чәкир. Чыхыш јолуну өзүнү өлдүрмәкдә ахтарыр. Онун инсанлара үмиди вә инамы галмајыб, чүнки һәјат онун дәрсини вериб. "Нә пис зәманәдир... бириси јыхыларса, бу мәхлуг инсанлыг вәзифәсини унудуб ону тәпикләри алтында әзмәјә чалышыр, әл тутмаг, борч вермәк белә истәмир".

Аслан тәрәддүдләр ичиндә әзаб чәкдији вахт гоншусу өзүнү јетирир. Вә ону ишкәнчәли дүшүнчәләрдән гуртарыр. Гоншусу өз ушағына Асланын әмисинин адыны гојур. Аслан да өзүнү чаја атыб һәмин гоншуну хилас едир. Гоншусунун тәшәккүрүнә чавабда Аслан дејир ки, "бизи гуртаран арамыздакы достлугдур". Һекајә кичик тәбиәт тәсвири илә башланыр. Тәбиәтин горхунч, сојуг, шахталы бир кечәсинин тәсвири драматик әһвалатын башланғычындан хәбәр верир. Лакин лирик-драматик һадисәләр, никбин руһ, лирик мүсбәт сонлугла гуртарыр. Бу, А.Шаиг јарадычылығына мәхсус бәдии хүсусијјәтдир. Буну да гејд едәк ки, А.Шаигин башга һекајәләриндәки кими бурада да гәһрәманларын прототипи вардыр.

"Интиһармы, јашамагмы?" сәчијјәви лирик-драматик әһвалат һекајәсидир. Әсәр өз дөврү үчүн чох үмдә проблемә һәср олунмушдур. Һәлә кечән әсрин сонларындан чаризмин Гафгаз халглары арасында нифаг салмаг сијасәтини бир чох зијалылар вахтында баша дүшүр, онун гаршысыны алмаға чалышырдылар. Бу јөнүмдә Һ.Зәрдаби, Н.Нәриманов, Ч.Мәммәдгулузадә, Ө.Фаиг вә башга Азәрбајчан мүтәфәккирләри даһа ајдын мөвге тутмушдулар. Ики гоншу халгын тарихин достлуғуну бәдии шәкилдә көстәрән мараглы әсәрләр дә елә бу илләрдә јаранды.

Бу күн торпаг иддиасы илә халгы гырғына апаран ермәниләрин вәһшиликләри вә алчаг һәрәкәтләри бу бөјүк әдәби-тарихи ән'әнәләрә тамамилә јаддыр. Онлар бунунла јалныз өз халгынын кәләчәјинә балта вурурлар.

А.Шаиг һекајәни сонра ишләјәркән бә'зи епизодлар да артырмышдыр. Мәсәлән, гоншуларын арвадлары арасындакы меһрибанчылыг, сәмимијјәт сонрадан әлавә едилмишдир. Асланын

әмисинин өлүмү, гоншусунун оғлуна онун адынын гојулмасы епизоду да илк нәшрдә јохдур. Гардашлыг идејасы һекајәјә әдиб тәрәфиндән сонралар әлавә едилмишдир.

Нәшрләр арасында фәргләр бир даһа көстәрир ки, һекајәнин биринчи вариантында халглар достлуғу идејасы инсанлыг идејасынын тәркиб һиссәси кими көтүрүлмүшдүр. Икинчи вариантда исә инсанлыг ифадәси өз үстүнлүјүнү халглар достлуғу идејасына вермишдир. Бизә елә кәлир ки, һекајәнин биринчи варианты бәдии бахымдан даһа гүввәтлидир. Икинчи варианты охудугча елә тәсәввүр јараныр ки, әдиб бу варианты вулгар сосиолокизм мөвгедә дајанан тәнгидчиләрин, "јухарыларын көстәришләри, директивләри", истәкләри әсасында ишләмишдир.

Билдијимиз кими, узун илләр бәдии мәзијјәтләри нәзәрә алынмадан мүтәрәгги идејасына (мәсәлән, халглар достлуғу) көрә һәр бир әсәр алгышларла гаршыланырды, тә'риф чәләнки илә бәзәдилирди. Дикәр тәрәфдән биринчи вариантын романтик пафосу, характери өз маһијјәти, икичи вариантдакы мәишәт епизодлары, мәгсәдли, бә'зән дә мәнтиги вә бәдии чәһәтдән әсасландырылмајан сәһнәләр әсәри бу вә ја дикәр дәрәчәдә зәифләтмишдир. Һалбуки биринчи вариант өзүнүн идејасына, бәдии системинә көрә бир тәрәфдән А.Шаигин романтик дүнјасына, дикәр тәрәфдән дә һекајә јарадычылығынын үмуми истигамәтинә ујғун кәлир.

А.Шаигин нәср јарадычылығындакы романтизм тәбиәтә мүнасибәтдә даһа габарыг шәкилдә үзә чыхыр. Јазычы бурада да тәбиәтлә чәмијјәт, тәбиәтлә инсан арасындакы ујғунлуглары, паралелләри, тәбиәтин инсан талејиндәки метафорик ролу илә тамамлајыр. Башга сөзлә десәк, А.Шаиг классик Азәрбајчан поезијасынын јахшы бир ән'әнәсини јарадычы шәкилдә давам вә инкишаф етдирмишдир; тәбиәт јазычы гәләминдә рәмзләнмиш сурәтин вә ја һадисәнин кәләчәји, агибәти һаггында габагчадан тәсәввүр ојадан, бәдии мә'лумат верән поетик характерә чеврилмишдир. "Интиһармы, јашамагмы?" һекајәси дә тәбиәт тәсвири илә башланыр: "Сон баһарын гаранлыг бир кечәси иди. Булудлар бир-биринин үзәриндә јығылмыш, орталығы дәрин бир зүлмәт бүрүмүшдүр". "Хәзанын сојуг рүзкары", һиддәтлә чағлајан Күр чајы сонралар һекајәјә тәсадүфән дахил едилмәмишдир. Тәбиәтин бу вәзијјәти илә әсас образын һәјаты, агибәти арасында ујғунлуг вардыр, һадисәләрә кириш, нөвбәти епизода һазырлыг

тәбиәт тәсвириндән башланыр. Санки сојуг рузикар, дашмыш Күр охучуну Асланын фачиәсинә бәри башдан һазырлајыр.

Тәибәт романтик А.Шаигин бә'зи һекајәләриндә бәдии иаситә кими чыхыш едир, инсанын гүдрәти вә ачизлији, мә'нәви бөјүклүјү вә чылызлығы, ләјагәти вә шәрәфсизлији, бә'зән тәбиәт һадисәләринин тәсвириндә даһа долғунлугла вә бәдии чәһәтдән әсасландырылмыш шәкилдә үзә чыхыр.

Бу бахымдан әдибин "Гаракилсә хатирәси" (1927) һекајәси дә сәчијјәвидир. О, бу һекајәни 1904-чү илин јајында бачысы Ругијјә, дајысы гызы Нушәфәринлә Гаракиләсдә (индики Кировакан шәһәри) кечирәркән башына кәлән мәһәббәт мәчарасы әсасында јазмышдыр. Һекајәдә әввәлчә Азәрбајҹан түркләринин јашадығы Гаракилсә обасынын, дағларын, бағларын әсрарәнкиз көзәллијиндән сөһбәт ачан, гыса, мә'налы тәбиәт тәсвири верән јазычы сонра әсас мәтләбә кечир. Ачыгча һисс олунур ки, һекајә мемуар сәчијјәли, автобиографик бәдии әсәрдир. Бурада биз һәм А.Шаигин кәнчлик һәјатынын гајнар бир ајы, һәм унудулмаз мәһәббәти илә таныш олур, һәм дә онун јарадычылығынын орижинал, мәхсуси бир чәһәтини өјрәнирик. Буну хүсуси хатырлатмаг лазымдыр ки, А.Шаиг өз бәдии јарадычылығында ән чох автобиографик мөвзу, сүжет вә деталлара јол верән орижинал јазычыдыр. Ону башга гәләм достларындан фәргләндирән бир чәһәт дә һәмин автобиографик һадисә вә әһвалатлары бә'зән һәм сырф мемуар-хатирә, һәм дә һекајә кими ишләмәсидир. Гаракилсә хатирәләри дә белә́дир. Әдиб бу мөвзуда һекајә, "Күмрү чичәји" ше'рини, 1953-чү илдә исә хатирә јазмышдыр. Хатирә факт дәгиглији, јығчамлығы, һекајә исә бәдии вүс'әти, романтик үслубу илә диггәти чәлб едир.

"Гаракилсә хатирәси" һекајәсиндә мүәллиф деталлара јох, мәһәббәтин романтик, јаныглы тәсвиринә үстүнлүк вермишдир. Мүәллиф һекајәни совет дөврүндә јазса да, о, өтән күнләрин севинчинә, үлвијјәтинә, гајытмышдыр. Тәдгигатчылар бу һекајәни дә халглар достлуғуну тәблиғ вә тәрәннүм едән әсәр кими гијмәтләндирмишләр. Дүздүр, ермәни гызынын "биз Гафгаз татарларыны (Азәрбајҹан түркләрини- Б.Б.) чох севирик" сөзләриндә вә башга епизодларда халглар достлуғу идејасы өз әксини тапыр. Лакин бүтөвлүкдә һекајә накам мәһәббәтин романтик тәсвири илә сәчијјәләнир. Һекајәнин гәһрәманы да әслиндәАншур адлы гызы ермәни олдуғуна көрә јох, көзәл бир гыз олдуғуна көрә севир, она ашиг олур.

һекајә инчә дујғуларын, көзәллик гаршысында гәфләтән һәјәчана кәлмиш үрәк чырпынтыларынын тәрәннүмүдүр. Илк севкинин гәлби еһтизаза кәтирән севинчи вә әзаблары јазычы тәрәфиндән јүксәк сәнәткарлыгла, сәмимијјәтлә, инандырычылыгла, ән башлычасы исә психоложи бахымдан әсасландырмагла әксини тапмышдыр. Инди дүнәнә гаршы гојулмуш һекајәдә дүнән әдәби итирилмиш һиссләрин, өмрүн гәлби сызылдадан вә ејни заманда һәјатда јашамаға һәвәс ојадан хатирәләридир.

Севки, мәһәббәт һәмишә көзәлликлә бағлыдыр. "Гаракилсә хатирәси" һекајәсиндәки гыз көзәлдир. Јазычы онун көзәллијини маһир бир рәссам кими тәсвир едир. Лакин јазычы башга бир әсәриндә -"Дәјәрли бир хатирә" һекајәсиндә көзәллијин антипотуна мүнасибәтини билдирмишдир. Әсәрдә ики нәфәр "Көзәллик нәдир?" суалына чаваб ахтарыр. Көзәллији тәбиилиндә, садәликдә, тәмизликдә (бүтүн бунлар тәбиәтин А.Шаиг әсәриндәки функсијасыны хатырладыр) көрән достлар (ејни заманда мүәллиф) јанлыш, сәһв мүлаһизәләр дә ирәли сүрүрләр.

"Иблисин һүзурунда" һекајәси 1915-чи илдә мүһарибә илләриндә Карс-Әрдаһан чәбһәсиндәки әскәрләрә мадди көмәк көстәрмәк мәгсәди илә чыхан "Гардаш көмәји" гәзетинин 11 март тарихли нөмрәсиндә С.һүсејн, Ә.Мүзниб, Ө.Фаиг вә Һ.И.Гасымовун әсәрләри илә биркә дәрч едилмишдир. Һәмин нөмрәдә А.Шаигин һекајә илә јанашы "Әсримизә хитаб" ше'ри дә вардыр. Мараглыдыр ки, хејријјә мәгсәди илә чыхан бу әсәрләрдә инсана севки илә инсандан наразылыг ваһдәтдәдир.

"Иблисин һүзурунда" һекајәси мараглы епизодла башлајыр. Бир күн иблис өвладларыны бир јерә топлајыр, онларын көрдүкләри ишдән разылыг едир вә дејир: "Она көрә дә бу үзүчү вәзифәдән бир мүддәт сизи азад едәрәк, мә'зунијјәт вермәк нијјәтиндәјәм". Амма Иблис шүбһә ичиндәдир, өвладлары бир ил истираһәтә кетсәләр, инсанлар "итаәт зәнчирин гырмазлармы? Иблисин бир чох өвлады онун шүбһәсинә шәрик чыхыр, амма һијләкәр Хәннас әминдир ки, "инсан бүтүн шәрәф вә мәнлијини унутмушдур. Әсрләрчә онларын әтрафына долашмасаг белә алынмыш олдуглары адәтләрдән әл чәкмәзләр. Бир дә, бизсиз дә онларын ичиндә о гәдәр иблисләр јетишмишдир ки, онлар бизим јеримизи тута биләр". Хәннас сөзүнү сүбут етмәк үчүн бир нәфәри мәчлисә кәтирир, она инсанларын чәкдикләри ән дәһшәтли әзаб вә әзијјәтләри көстәрир. Лакин о адамы дүшүндүрән "гардаш вә

бачыларынын" фачиәләри дејил, илк нөвбәдә малы, пулу вә чаныдыр.

Ондан "сәфил вә мөһтач бачы-гардашларына" пул истәјирләр. О, пул кисәсини чыхарыр, јүзлүкләри, бешјүзлүкләри дәфәләрлә сајыр, сонра јенә чибинә гојуб дејир ки, бағышлајын, хырдам јохдур.

Инсан мәнлијини, мә'нәвијјатыны бундан да артыг итирмәјә гадир дејилдир, инсанын алчаглығы, рәзиллији, хәбислији, симасызлығы вә биканәлији, тамаһкарлығы о дәрәчәјә чатыр ки, ону јолдан чыхармаг үчүн иблисин вә онун шејтан балаларынын көмәјинә еһтијач галмыр. "Кағыз вә мә'дән парчаларына тапынан вә ону өз һәмчинсиндән гијмәтли сајан, гардашлыг вә инсанлыг дујғуларыны мәһв етмиш олан бу инсанчыглар үчүн мәәтәл олмаға дәјмәз.

Инсан вә иблис мөвзусу дүнја, Азәрбајчан әдәбијјатына гәдим заманлардан сөз сәнәтинин бәдии тәһлил објектинә чеврилмиш мөвзулардандыр. Бу бахымдан А.Шаигин "Иблисин һүзурунда" вә Һ.Чавидин "Иблис" фачиәси арасында јахынлыг вар. Һ.Чавид мөвзуну поетик шәкилдә, һәм дә даһа кениш планда ишләмиш, бунунла әлагәдар проблемин маһијјәтинә, инчәлијинә дәриндән нүфуз етмишдир. Бүтөвлүкдә көтүрәндә бу әсәрләрин идејасы ејни амалын бәдии ифадәсинә хидмәт едир.

"Иблис нәдир?
-Чүмлә хәјанәтләрә баис...
Ја һәр кәсә хаин олан инсан нәдир?
-Иблис!.."

Одур ки, мәрһум тәдгигатчы Ә.Ибадоғлунун бу фикри доғрудур ки, чәмијјәтдә мәнфур ичтимаи гүввәләри тәмсил едән әсл һәјати иблисләр о гәдәр чохдур ки, мөвһуми иблисә һеч еһтијач галмыр. Һәр ики әсәрдән һасил олан үмуми гәнаәт беләдир ки, Иблис инсанын дахилиндәдир, һәјатын ејбәчәрләшмәсинин, чиркаба, рәзаләтә батмасынын, хәјанәтин, гәддарлығын, амансызлығын баш алыб кетмәсинин әсас сәбәбкары дахилиндә иблислик хисләтини кәздирән вә јашадан инсанларын варлығыдыр, әмәлидир.

Белә бир мәгама диггәт јетирмәк лазым кәлир ки, үмумијјәтлә, инсан гәбиндә шәр тохумларынын сәпилмәсинә кимди күнаһкар? Инсанмы? Јохса Иблисми? "Иблисин һүзурунда" һекајсиндән ајдын олур ки, инсанлары бир-биринә дүшмән едән онларын инсанлыг сималарыны арадан галдыран Иблисдир. Иблис ишини көрүб гуртарыб, артыг инсанларын өзләри иблисләшибләр. Биз инсаны күнаһландыра-күнаһландыра һәјат ичиндә ихтијарсыз јенә дә Иблисә тәрәф дөнүрүк. Иблис һејрәтимизи даһа да артырыр,

шиддәтләндирир. Бу тә'сири гүввәләндирән бир дә Иблисин инсанларда әкдији шәр тохумун сәмәрәсинә инамыдыр.

"Романтик идеалын фачиәси" (В.Нәбијев) һекајәнин мәғзини тәшкил едир. Иблисин үјдурма, хәјали образ олдуғуна шүбһә јохдур. Инсанын изтираб вә фәлакәтләринин һамысы онун өзүндән башлајыр. А.Шаиг "Чавидин "Иблис" фачиәси һаггында дујғуларым" мәгаләсиндә конкрет бир әсәрин тәһлилиндә өзүнүн һекајәсини баша дүшмәјә имкан верән фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Көркәмли сәнәткар тәсадүфи гејд етмирди ки, Иблис Арифин көзүнә бир гајда олараг "мүхтәлиф инсан гијафәләриндә көрүнүр", чүнки "инсанлары һәјатын бүтүн писликләринә алышдыран өз еһтирасларыдыр".

Һ.Чавидин фачиәсиндә Иблис вә Инсан мөвзусу фәлсәфи планда ишләнмишдир. А.Шаиг исә фәлсәфи дүшүнчәләри әјаниликлә әвәз етмишдир. "Иблисин һүзурунда" һекајәсиндә инсан рәзиллијини бүтүн чылпаглығы вә ејбәчәрлији илә көрән Иблис шејтанлара бир нечә ил азадлыг верир. "Ганлы ләвһәјә" лагејд, биканә галан, пулу мәхлугларын фачиәсиндән үстүн тутан инсаны көрмәклә Иблисдә архајынчылыг, раһатлыг јараныр, инсанлар иблисләшибләр, иблисләрә еһтијач галмајыб.

"Иблисин һүзурунда" һекајәсиндә дә романтик А.Шаиги аилә-мәишәт гајғыларынын, һәјатын актуал әһәмијјәтли вә ја икинчи дәрәчәли сосиал проблемләринин фөвгүнә галхан инсан вә инсанлыг мәсәләләри мараглансдырмышдыр. Иблис фачиәләрә, ган вә гадалара мүсибәтләрә һагг газандырмаг үчүн инсанларын өзләри тәрәфиндән үјдурулмуш бир гүввәдир. Сынаға дөзмәјән, имтаһандан чыхмајан инсан көрдүјү дәһшәтли мәнзәрәни ("Әли гылынчлы бир јығын инсанчыглар барбарлара мәхсус бир тәврдә сүрү-сүрү мәзлум инсанлары габагларына гатараг гылынчдан кечирир, һимајәсиз галмыш заваллы инсанлар вәшәтилә бир-биринә сохулараг јалныз башларыны кизләтмәјә вә бунунла өзләрини мүдафиәјә чалышырдылар. Чолуг-чочуг чөлләрә, мешәләрә, дашлар алтына сығынмыш, әтрафы вәһшиләрә белә дәһшәт верәчәк бир фәрјад вә шивән гопармышды"), өзүнүн хәсислијинин, рәзиллијинин јох, Иблисин ајағына јазмаға һазырдыр. А.Шаиг Һ.Чавидин Иблисә мүнасибәтини чох ајдын ачыр вә бу өз һекајәсини баша дүшмәјә дә көмәкдир:"Иблис" әсәринин илк вә сон пәрдәсинин нәһајәтиндә халг ичиндә мә'руф олан әсатири иблис олараг көстәрирсә дә, Чавидчә Иблис өз нәфсинә мағлуб олан вә јалныз өзүнү јашатмаг үчүн бәшәријјәти вә онун бир аиләси олан

миллэтлэри зэhэрлэјэн, hүрријјэтинэ, јашамасына энкэл олан хаин, худбин адамчыглар вэ миллэтлэрдир".

Бурада, шејтанларын бөјүк бир гисминдэ инсанын иблисиндэн ушаглашыб, эсл инсанлыг јолуна гэдэм гојачағына инам вардыр. Доғрудур, Хэннас онлары "инсан руhуна дэриндэн нүфуз етмэдиклэринэ" көрэ гынајыр, амма бу инам hекајэнин бүтүн гајэсини тэшкил етмэјэ гадир дэрэчэдэ күчлүдүр.

"Иблисин hүзурунда" hекајэсини эдиб "Сечилмиш эсэрлэри"нин биринчи чилдинэ дахил едэркэн (1936) хејли ишлэмиш, кенишлэндирмишдир. Бу, эсасэн, Хэннас-иблис сурэтлэринин вэ онларын инсанлара мүнасибэтинин ачыг ифадэсиндэдир. Лакин hекајэнин бэдии дэјэрини артыран бу эмэлијјат онун романтик руhуна тохунмамышдыр. Бүтөвлүкдэ, А.Шаиг романтизми онун hекајэлэри арасында эн бариз шэкилдэ мэhз бурада өзүнү көстэрир.

Совет империјасы күчлэндикчэ диктатура механизми ишэ дүшүрдү. "Халглар hэбсханасы" адландырылан чар Русијасында көрүнмэјэн зүлмүн башга формасы ајаг ачырды. Сталин вэ онун hимајэдарлары сэнэтин демократик инкишафына гаршы амансыз иртичаја башлајырдылар. Эдэбијјатын эн јахшы нүмајэндэлэри ја сусмалы, ја да өмүрлэрини узаг Сибирдэ, сүркүндэ баша вурмалы олурдулар. А.Шаигин сэнэт достларындан Чавид, Ј.Вэзир, Мүшфиг, Э.Чавид вэ башга сэнэткарларымыз да өз гэлэми илэ эбэди видалашдылар. Халг фэдаилэри "халг дүшмэнлэри" дамғасы илэ өлүмэ мэhкум олунду.

Бу дөврдэ вэтэндашлығыны раhатлығына гурбан едэнлэр, ја да истe'дадсызлығыны истe'дадларын арадан галдырылмасы илэ өрт-басдыр едэнлэр дэ вар иди. Јарадычылыға ингилабдан эввэл башлајанлар даhа артыг эзаб чэкирдилэр. Чүнки горхунч гүввэлэрэ эслиндэ сөз сэнэтинин кешијиндэ објективлик, принсипиаллыг амалыны hэјата кечирмэли олан тэнгид дэ гошулмушдур.

Иртичаны эзаблар ичиндэ гаршылајанлардан бири дэ А.Шаиг иди. Өзү гэдэр севдији достларыны бир-бир итирмэси сэнэткарын инсан ағрысына лагејд гала блмэјэн көврэк гэлбини инчидирди. Бир сыра тэнгидчилэрин вэ сэнэткарларын дөнүклүјү, ачыг-ајдын күзэштэ кетмэлэри дэ А.Шаиги ағрыдан дэрдлэрдэн иди. Эксэр гэлэм достлары Ч.Мэммэдгулузадэ, Э.hагвердијев, Ј.В.Чэмэнзэминли, Ч.Чаббарлы кими, А.Шаиг дэ ахына дүшмэјэ мэчбур олмушдур. Биринчиси, онун эсэрлэриндэ ингилабдан эввэлки глобал бэшэри проблематика зэифлэмишди. Икинчиси,

дөврүн үстүндэ өлүм hөкмү асылан директивлэри өз ишини көрүрдү, кечмиш бүтөвлүкдэ тэнгид олунмалы, јени hэјат исэ идеал hэјат кими тэсвир вэ тэрэннүмүнү тапмалы иди. Јазычы көрдүклэрини јох, дејилэнлэри јазмаг мэчбуријјэтиндэ иди.

Буна бахмајараг, А.Шаиг публисистикасындан фэргли олараг бэдии јарадычылығында, хүсусэн, нэсриндэ күзэштэ кетмэјиб. Ингилабдан эввэлки јарадычылығы илэ мүгајисэдэ бэ'зэн чылыз проблемэ, бэ'зэн дэ субјектив мэ'наландырмаја, дидактикаја, тэблиғата мејл көстэриб. Амма јаланы hэгигэт ады илэ гэлэмэ вермэјиб. Сэнэткарын диггэт мэркэзиндэ јенэ дэ инсан, онун ағрысы, ачысы, севинчи, ишыглы мэ'нэви дүнјасы, арзу вэ үмидлэри дајанмагда иди.

Инсанлары мэ'нэн шикэст едэн совет дөврүндэ "Намуслу вэ зэhмэткеш инсанларын", "садэ адамларын" бэдии сурэти Абдулла Шаигин "Анабачы" (1923) вэ "Өзү билсин, мэнэ нэ" (1928) hекајэлэриндэ чанлы тэсвир олунмушдур. Бу hекајэлэрин гэhрэманлары јохсул адам Анабачы илэ бағбан Эзим дајы истисмар дүнјасынын сэфалэт вэ мэhрумијјэтини бүтүн варлығы илэ јашамыш заваллы инсанлардыр. "Эсэби адам" hекајэси исэ психоложи сэпкидэ јазылмышдыр. hэр үч hекајэ А.Шаигин чағдаш Азэрбајчан нэсринин тэшэккүлү дөврүндэ јени hэјата олан мүнасибэтинин бэдии ифадэси кими диггэти чэлб едирди.

Доғрудур, бу hекајэлэрдэ кечмиш hэјатла јени hэјат үз-үзэ кэлир. Амма... јени hэјат hэр үч hекајэдэ (елэчэ дэ эдибин ингилабдан сонракы бүтүн эсэрлэриндэ) hэлэ инсанлары там хошбэхтликлэ тэ'мин етмэјиб. Даhа доғрусу, А.Шаиг hэјат hэгигэтинэ бу эсэрлэрдэ дэ садиг галмышдыр. hекајэлэрин јазылма тарихинэ бахмаг кифајэтдир ки, бурада јени hэјатын илк иллэриндэн сөhбэт ачылдығы ашкар көрүнсүн. Ахы, јени hэјат, "сим, сим, гапыны ач" сеhрли күчэ малик дејил ки, hамыны узун иллэр hэсрэтиндэ олдуғу хошбэхтлијэ чатдырсын.

"Анабачы" мараглы сэчијјэви портрет hекајэсидир. hекајэнин баш гэhрэманы јашлы бир гадындыр. Онун 60 иллик кечмиши hекајэдэ тэсвирини тапмајыб. Тэhкијэчинин сөзлэриндэн онун кечмишдэ ағыр hэјат кечирдији анлашылыр. Лакин бу ағыр hэјаты тэсдиг едэн бэдии фактлар hекајэ дэ демэк олар ки, јох дэрэчэсиндэдир. Анчаг гарынын вэ онун оғлунун јашадығы отағын касыбчылығынын тэсвири онларын иллэр боју ағыр hэјат тэрзиндэн хэбэр верир. hекајэдэ бу савадсызлығын нэтичэси кими үмумилэшдирилир. Ј.Исмајылов јазыр ки, мүэллиф савадсызлығын

бөјүк бәла, чидди маниә олдуғуну көстәрир, онун арадан галдырылмасы лүзумуну вачиб мәсәлә кими гаршыја гојмуш олур. Савадсызлыг һәгигәтән бөјүк ичтимаи бәладыр вә бу бәлаја гаршы мүбаризәни мүәллиф халг мүәллими кими өзүнүн вәтәндашлыг мәрамнамәсинин әсас принсипи сајырды.

"Алтмыш хәзанын шаһиди олан о шикајәтчи вә сәфил көзләр һәјатынын учурумлу вә тиканлы јолларында јыхыла-јыхыла сүрүндүјү заман она даш гәлби илә лагејд бахан милјонларла көзләрдән нәләр анлатмырды?" ...Һекајәдә мәһз илк нөвбәдә лагејдлик бәласына гаршы е'тираз нәзәрә чарпыр. Өмүр боју истисмар дүнјасында һамыдан лагејидлик көрмүш бу гары јени һәјатын илк күнләриндә дә биканәликлә гаршылашыр. Бу гадынын "Бәс мән нә едим?"- дејә фәрјады, инилтиси күскүнлүкдүрмү, үмидсизликдирми, јохса чиновникләрә, бүрократизмә гаршы үсјандырмы?! Бүтүн һалларда Анабачынын савадсызлығынын бәласы инсанларын лагејдлијинин бәласы илә гаршыланыр вә ону сарсыдыр.

Башга бир мараглы чәһәт Анабачы кечмишиндәки вә јени һәјатындакы өмрүнүн мүгајисәсиндә үзә чыхан инсани кејфијјәтләри илә бағлыдыр. Ј.Исмајылов һаглы јазыр ки, Анабачы савадсыз олмасына, кечмишин гаранлыглары ичәрисиндә фәгир һәјат сүрмәсинә бахмајараг, гејрәтлидир, намуслу, мәрд, әлиачыг вә сәхавәтлидир. Анабачы бу кејфијјәтләри јени һәјатда газанмајыб, бу онун өмүр јолуну мүәјјәнләшдирән мәзијјәтләрдир. Һекајәчи (еләчә дә јазычы) "бу сирри кәшф етмәјә чалышыр". "...Еј јүксәк гадын, сөјлә, алтмыш иллик сәфил бир һәјатын сәнә јүкләмиш олдуғу јүкләр белини бүкмүш, көзләринин нуруну алмыш, дизләрини тагәтсиз етмиш олдуғу һалда, нечә олмуш ки, гәлбинә, руһуна тохунмамышдыр? Сән мәнә буну анлат!" Көрдүјүмүз кими, А.Шаиги илк нөвбәдә инсанын нечә јашамасындан асылы олмајараг, бөјүклүјү, әзәмәти, мә'нәви бүтөвлүјү дүшүндүрмүшдүр. Анламаға чалышан јазычы ејни заманда анлатмаға чалышмышдыр. Лакин һәјатын ағыр јүкләри алтында бели бүкүлмүш, көзләри тутулмуш, дизләри тагәтдән дүшмүш адамларын үрәјинә кирмәк, бир психолог кими орадакы мә'нәви көзәлликләри дујмаг, гијмәтләндирмәк, башгаларына севдирмәк дә асан иш дејилдир. Буну Шаиг мүәллим бачарырды вә она көрә дә балача дедијимиз адамлар бөјүјүр вә кимликләриндән асылы олмајараг бир инсан кими гаршымызда чанланырлар.

Академик М.Арифин бу һаглы фикри әдибин "Өзү билсин, мәнә нә" һекајәси үчүн дә сәчијјәвидир. Әзим кими садәдир, лакин гарабагдыр, инсанларла үнсијјәтдән гачыр. Бир сөзлә, һекајәнин әввәлиндән Әзим киши рәғбәт доғурмајан бир образ кими тәгдим олунур. Јазычы кет-кедә онун дахили аләмини ачмаға башлајыр. Әзим киши инсанлара үмидини итирдијиндән меһрини онлара јох, һејванлара салыр, "Сары" адлы итлә достлуг едир. Көпәк азарлајыб өләндә Әзим киши әзизини итирмиш адамлар кими јаса батыр. Онун инсанлардан гачаг дүшмәсинин сәбәби нәдир? Истисмар дүнјасынын чиркинликләрими? Әзаблары, әдаләтсизликләри, ачлыг вә сәфаләтләрми? Анабачы көһнә дүнјада өз инсанлығыны горујуб сахлаја билдији кими, Әзим киши дә сәмимилијини, тәбиилијини, тәмизлијини итирмир. Даһа доғрусу, Әзим киши өмүр боју өзүнә садиг галмыш, садәчә олараг, инсанлығы унутмуш, јыртычы тәбәтли адамлар онун ушаг кими садәләһв вә пак гәлбинә чидди зәрбә вурмушдур. Инсанлардан горхан Әзим киши даһа инсанлара инанмыр.

А.Шаигин дүнја көрүшүндән тәдгигат әсәри јазмыш М.Ағамиров һаггында данышылан һекајәни нәзәрдә тутараг јазырды ки, бурада ингилабдан әввәлки Азәрбајчан шәраитиндә кәндлиләрин һәтта гејри-игтисади тәчрүбә етмә јолу илә ишләдилдикләринин тәсвирини көрүрүк. Бу әсәрдә ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндләриндә һәлә кәндлини дөјмәк вә өлдүрмәк кими һалларын баш вердији көстәрилир. Көзәл психоложи бир планда јазылмыш бир әсәрин бу чүр вулгар-сосиолокизм тәһлили чидди е'тираз доғурур. Белә тәһлил А.Шаигин әксәр һекајәләринин идеја-бәдии сигләтини даһа да азалдыр. Һалбуки Әзим кишинин талеји инсанда инсанлығын ојанмасы просесинин бәдии тәсвиринин мараглы нүмунәсидир.

Бағ сакинләринин сәмимијјәти, көрпә ушагларын, рус гызынын, Әзим кишинин һәјатына, бөјүк итинә мараг онун дәрдини сағалдыр, үмидини, инамыны өзүнә гајтарыр.

А.Шаиг инсанын инсанлығыны гијмәтләндирмәјин әсас ме'јарларындан бирини дә ушаға мүнасибәт сајырды. О, ушаға- онун мүгәддәслијә чатан тәмизлијинә, мә'сумлуғуна сәчдә етмәјән инсандан нә инсана, нә халгына, нә вәтәнинә гаршы һөрмәт, севки вә гајғы көзләмәк олмаз инамында иди. Әзим кишинин инсанлардан күскүнлүјү дә балача Күлбәнизин тә'сири илә итир: онун "Күлбәниз, сән кедәндән сонра мән ушаг кими ағлајачағам, кечә-күндүз ағлајачағам" - сөзләри сонсуз бир кишинин анчаг аталыг нискилинин фәрјады дејил, ејни заманда гәлбиндә инсанлара гаршы һөрмәт вә севки ојанмыш бир гочанын севинч һарајыдыр.

А.Шаигин "Әсәби адам" (1928), "Баш үстә" (1957) кими һекајәләри дә психоложи планда јазылмышдыр. Әдиб образларын овгатыны кизли галан вә гәфләтән үзә чыхан мә'нәви-психоложи һалыны бөјүк сәнәткарлыгла гәләмә алмышдыр. Ади инсанларын фачиәси илк бахымдан бөјүк әдәбијјат проблеми тә'сири бағышламыр. Амма әсәрләри сәһифә-сәһифә охудугча, образларын өмүр јолларыны јарпаг-јарпаг вәрәгләдикчә јазычы әсәрләр боју сабитләшмиш һәгигәти бир даһа тәсдиг едир ки, инсанын бөјүјү, кичији, дәрдин ағыры, јүнкүлү јохдур. Тәгдим етмәк истеʼдады вә маһарәти вардыр, сәнәткарын мөвзуну мә'наландырма бачарығы әсасдыр. "Әсәби адам", "Баш үстә" һекајәләри мәһз бу бахымдан ади инсанларын бөјүк дәрдләриндән сәнәткарлыгла бәһс едән әсәрләр кими хүсуси мараг доғурур.

"Әсәби адам" һекајәсиндә Абрам Викторович өзү илә бирликдә ора кәлән сәрнишинләри бездирир. Сәрнишинләрин һәр бир һәрәкәти, һәр бир сөзү ону әсәбләшдирир. "Бу шәхс о дәрәчәдә тәбии һалындан чыхмышдыр ки, һәтта јанында садәчә күлмәк вә азча учадан данышмаг олмаз. О саат һиддәтләнир, чығыр-бағыр салыр, адамлары тәһгир едир, чошуб күкрәјир, ағзы көпүкләнир, "көзләри кәлләсинә чыхыр". Әзим киши инсанлардан күскүн иди, онлардан хејир көзләмирди, амма онлара зијаны да дәјмирди. Абрам Викторович исә инсанлардан күсмәјиб, садәчә олараг онлардан горхур: елә буна көрә дә Әзим кишидән фәргли олараг, өзү дә истәмәдән инсанлара зијан вурур.

Абрам Викторович нә гәдәр тез өзүндән чыхандырса, бир о гәдәр дә инчиклијини тез унудандыр. Онда психоложи овгат сабит дејил, тез-тез дәјишир. О, гатарда јолдашларынын әсәбләри илә ојнајыр, онларын ганыны гаралдыр, сонра да онлары тәмкинлә, әсәбләшмәмәјә чағырыр: "...Кәнч икән вичданымызы гаралтмајын. Сиз һәлә дә онлары унутмадыныз? Аһ, кинли вә интигам алычы инсанлар!" Онун бу сөзләри өмүрлүк шикәст еләдији адамдан үзрхаһлығыны е'тирафына бәнзәјир.

Абрам Викторовичин әсәб хәстәлијинә тутулмасы кечмиш, чаризм истибдадынын ән горхунч дәһшәтләринин нәтичәси кими јозулур. "Әсәби адам" һекајәсинин сонунда чиновникләрин тәләбинә, истәјинә ујғун һәрәкәтин өртүлү тәнгиди дә көзә кәлир. Абрам Викторовичин әсәб хәстәлији һеч бир ичтимаи мәзмун кәсб етмәјән ади бир горхудан да (мәсәлән, гәбристанлыгда кечәләмәкдән вә с.) јарансајды јенә дә тәнгидлә гаршылашачагды. Чүнки һекајәдә әсас мәсәлә әсәб хәстәлијинин сәбәбинин

мүәјјәнләшдирилмәси илә јанашы, әсәби бир инсанла инсанлар вә чәмијјәт арасындакы мүнасибәтдир.

Абрам Викторовичин бир фачиәси дә чәмијјәт вә инсанлар үчүн ичтимаи бәла олдуғуну анламамасыдыр. О, анчаг өзүнүн ганыны гаралтмыр, ејни заманда әтрафындакыларын әсәбләринин кәрилмәсинә сәбәб олур. Гатарда кедәнләр, вағзалда гонаг гаршылајанлар, кимисә јола саланлар онун әлиндән чана кәлирләр. Чүнки Абрам Викторович ејни заманда һамыдан шүбһәләнир. Егоизм онун варлығына һаким кәсилир. Һекајәнин сонунда онун хәстәханаја дүшмәсинә дә мәһз егоизм, өзүнүн хәстә "мән"ини инсанлара вә чәмијјәтә гаршы гојмасы сәбәб олур.

Мүәллиф бу һекајәнин мөвзусуну 20-чи илләрдән әввәлки һәјатдан алмышдыр. Буну әсәрин 1936-чы ил чапы үзәриндәки дәјишикликләрдән даһа ајдын көрүрүк. Чаризм үсули-идарәсиндәки истибдадын ән горхунч вәһшәтләринә мә'руз галмыш бир вәтәндаш сөзләри дә буна ишарәдир.

А.Шаигин һекајәләриндә инсанын ағрысы, әзабы, севинчи вә кәдәри илә бирбаша бағланмајан сосиал проблем јохдур. Анабачынын һәјаты севинч ичәрисиндә кечмәмишдир, амма чәкдији ағрылара, әзијјәтләрә, мәһрумијјәтләрә бахмајараг, Азәрбајчан гадынына хас сифәтләри өмүр боју горујуб сахламышдыр. Әзим киши күскүнләшсә дә, инсанлара гаршы олан еһтирамы, севкиси һәмишәлик мәһв олмајыб. Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, әсл сәнәткарлар кими А.Шаиг дә инсана анчаг бир призмадан бахмамыш, онун мүрәккәб мә'нәви дүнјасынын зәнкинлијини вә зиддијјәтләринин мүхтәлиф көрүм бучагларындан ишыгландырмаға чалышмышдыр. О, һекајәләриндә белә бир һәгигәти бәдии материалын нүмунәсиндә бир даһа тәсдиг едир ки, бәдбәхтлик инсанла гоша јараныб, бә'зән инсан мә'нәви зәрбәни һәјатдан алыр, бә'зән дә фачиәни өзү газаныр.

Тале Гурбана ("Мәктуб чатмады") зәһмәткешлик, аиләсинә вурғунлуг вермишди. Амма һәјат ону фачиәјә салыр. Паша әми ("Баш үстә") раһат ишдә чалышыр. Һамы онун хатирини истәјир. О, тәнбәл дә дејил. Амма бүтүн мәктәбдәкиләр ондан чана кәлир. Она көрә јох ки, Паша әми кимәсә пислик едир, киминсә ишинә мане олур, киминсә өмрүнә ағры кәтирир. Она көрә ки, инсандан һеч бир физики күч (ја да горху -Гурбанын горхусу!) тәләб етмәјән ән ади ишләри белә вахтында көрмүр. Она дејилән бүтүн тапшырыглары Паша әми "баш үстә" дејиб елә разылыгла гаршылајыр ки, һәмин ишин вахтында көрүләчәјинә шүбһә јери галмыр. Амма сонрадан

ајдын олур ки, иш көрүлмәјиб. Паша әми характерчә Абрам Викторовичә јахындыр. Онларын һеч бири илк бахышдан чәмијјәт үчүн горхулу дејилдир, инсанлара мадди зијан вурмурлар, әзазиллик етмирләр, әлләрини инсан ганына батырмырлар, јетим-јесирин гарғышыны газанмырлар. Амма Паша әми дә Абрам Викторович кими әтрафындакыларын әсәбләри илә ојнајыр.

Паша әминин иши јубатмасы, јарытмамасы мәсәләнин заһири тәрәфидир. Әсас мәсәлә онун варлығынын фајдалы олуб-олмамасыдыр. Паша әми кимә лазымдыр вә нәјә лазымдыр? О, өзүнүн талејини, өмрүнә бу амансыз суаллар ишығында бахыр, дүшүнүб-дашынмыр. Һәсән мүәллимин "Мәнә иш лазымдыр, гуру "баш үстә" лазым дејил" ирадына чавабда Паша әми јенә дә өзүнә садиг галыр вә дејир: "О да баш үстә!" Һекајәдә никбин јумору ачы дүшүнчәләр тамамлајыр: Паша әми кими өмүр јашамаг кимә лазымдыр? Ахы, инсан инсанлығыны ишдә, әмәлдә, мүбаризәдә тәсдиг етмәлидир. Һеч бир иш көрмәјән вә ја бүтүн ишләрини јарымчыг, вахтындан кеч көрән адам зијанкар әмәлләрлә јашајандан чох да сечилмир. Чәмијјәтә, инсанлара һеч бир хејир, фајда вермәмәк чәмијјәтә, инсана зәрбә вурмаг гәдәр мә'насыз, лазымсыз бир өмүрдүр.

А.Шаигин һекајәләринин бир чохунун ("Әсәби адам", "Баш үстә") проблематикасы сонрадан әдәбијјатын әсас мөвзуларындан биринә чевриләчәк, сөз сәнәти әсрин бәлаларындан бири кими әсәб позғунлуғуна гаршы е'тираз сәсини учалдачаг, мә'насыз өмүр сүрән, вәтәнинин, халгынын талејинә, инкишафына фәалијјәтсизликләри илә биканә галанлары мәһшәр ајағына чәкәчәк. Бүтүн бунларын сөз сәнәтинин тәдгиг вә тәһлил објектинә чеврилмәсиндә А.Шаигин һаггында данышылан һекајәләринин мүһүм ролу олмушдур.

Бу бахымдан Әзим дајылар, Паша әмиләр заманын өвладлары кими тәбии көрүнүр.

А.Шаигин бу һекајәләриндә сатирик нотлар, јуморлу мәгамлар да көрүнүр. Үмумијјәтлә, сатира вә јумор онун үслубуна јад иди. О, лирик-драматик вә романтик үслубда даһа күчлү вә тутарлы көрүнүрдү. Лакин бә'зән әсәрин, образларын характеринә ујғун олараг јумора да үз тутурду. Әзим дајынын, Паша әминин характеринин тәсвириндә дә белә јуморла гаршылашырыг. Тәсадүфи дејил ки, мүәллиф дә онлары там мәнфи сурәт кими тәгдим етмир. Бурадан Әзим дајылары бу вәзијјәтә салан, горхудан,

мүт'и өјрәдән шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн һаким гајдаларына өртүлү мүәллиф мүнасибәти дә сезилир.

А.Шаиг романтик шаир-јазычы кими танынса да, "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинә, Ч.Мәммәдгулузадә, М.Ә.Сабир, Н.Нәриманов, Ә.Һагвердијев, Н.Вәзиров кими реалистләрә, бөјүк рәғбәт бәсләјирди, чоху илә јахын дост иди. Онларын сатирик-јумористик әсәрләрини мәһәббәтлә охујур, гијмәтләндирирди.

Кет-кедә һәмин әдибләрлә мүнасибәти даһа да мөһкәмләндији һалда, сатирик-јумористик нәсрә мејл етмәмиш, өз үслубуна садиг галмышдыр. Бунунла белә, јери кәлдикчә, мүәјјән әсәрләриндә ондан да фајдаланмышдыр. Буну "Мәктуб чатмады", сонра "Пирин кәрамәти" (1912), "Көбәләк" (1926), "Вәзифә" (1926), "Һитлерин јухусу" (1942) һекајәләриндә дә сезмәк олар.

"Көбәләк" һекајәси дә А.Шаигин өзү мушаһидә етдији әһвалат әсасында јазылмышдыр. О, Тифлисдә оларкән "Кечә бағында" Гулу бәј адлы бир "јаланчы интелликент"лә гаршылашыр. Бурадакы сөһбәт һекајәнин мәғзини тәшкил едир. Һекајә бир нөв ме'мар-күндәлик сәчијјәлидир вә бурада сатирик-јуморист руһ да нәзәрә чарпыр. Бу, ән әввәл мүәллифин мүсаһибинә мүнасибәтиндә, арха пландадыр.

Һадисәләр ики истигамәтдә инкишаф едир. Биринчи планда Гулу бәј кими симасызларын мә'нәвијјатыны, дүшүнчәсини, һәјат тәрзини бәдии тәһлилин мәркәзинә чәкмишдир. "Гулу бәј шух кејими, заһири јарашығы, данышыг тәрзи илә өзүнү мәдәни көстәрмәјә чалышса да, позуг мүһит онун руһуну елә кәмирмиш ки, инсанлыг ләјагәтини тамам итирмишдир". Фәхрәддинләр (Н.Вәзиров, "Мүсибәти-Фәхрәддин"), Фәрһадлар (Ә.Һагвердијев, "Бәхтсиз чаван"), Баһадырлар (Н.Нәриманов, "Баһадыр вә Сона") Авропаја елм, маариф далынча кетдикләри һалда, Гулу бәј Авропадан ички ичмәји, әјјашлыға, модалара, позғун гадынлара өмүр һәср етмәји, бир сөзлә, мә'насыз һәјат кечирмәји өјрәнир. Бүтүн бунлар азмыш кими, о, өзүнүн әслини-нәслини, мәнсуб олдуғу халгын варлығыны, адәт-ән'әнәсини, тарихин сынағындан чыхмыш милли хүсусијјәтләрини инкар едир, иронија објектинә чевирир. Гулу бәј атасыны нәзәрдә тутараг дејир: "Башына көһнә мүсәлман папагларындан гојуб күчәјә чыханда она һеч салам да вермирәм... папаг јахшы олсајды, Авропанын зијалылары да ондан гојардылар. Бу мотал папаглар, бүзмәли чухалар лап зәһләми төкүбдүр. Атамын өлмәјини көзләјирәм. Өлән кими вар-јохуну көтүрүб бир баш

Парижә, о көзәлләр вә баллар шәһәринә кедәчәјәм. Бәлкә һеч гајытмадым да. Адамын вәтәни оланда да елә олсун".

Гулу бәјин икраһ доғуран дүшкүнлүјү сон һәддә чатыр. Азәрбајчанда намус рәмзи олан папаг, мүгәддәс вәтән вичдансызлыгла кеф, ејш-ишарәт, еһтирас һәррачына гојулур. Илк бахышдан күман етмәк олар ки, инсан бундан да артыг чиркаба, ијрәнчлијә јуварланмаға гадир дејил.

Һекајәнин икинчи планында Гулу бәјин характери, мә'нәвијјаты рәмзи мә'на дашыјан кәпәнәк васитәси илә ачылыр. Гулу бәј дост сандығы һекајәчијә кәпәнәк верир вә онлары учурумдан јығдығыны дејир: "Бахын, бахын чәнуб тәрәфиндән, учурум үзәриндә учалан бүрчү көрүрсүнүзмү? Кәһнә заманлар хаинләри орадан учурума атарлармыш. Бах, бу кәпәнәкләр дә о бүрчүн әтәкләриндән топламышам, чох јахшы тәзә кәпәнәкләрдир, рича едирәм, көтүрүнүз".

Һекајәдә Гулу бәјин мәнфур нијјәтләринә гаршы јөнәлмиш тәнгид дә вардыр. Белә кәскин тәнгиддә она гаршы нифрәт ачыг-ајдын дујулур (Мәсәлән, Гулу бәј дејир ки, ичәндән сонра "күлүнч мејмунлуглар етдик", һекајәчи реплика атыр: "Чох доғру, бу ки, Дарвин нәзәријјәсини исбат үчүн чох әсаслы дәлилләрдир"). Лакин ән кәскин нифрәти, ән амансыз тәнгиди, һекајәнин сонунда көрүрүк.

Һекајәчи кәпәнәкләрин јығылдығы јери биләндән сонра онлары нифрәтлә учурума атыр: лакин о, гурдлу кәпәнәји лазымсыз, кара кәлмәз мәһсул кими тулламыр. О, бунунла гулу бәјләрин мурдарлығыны, мә'нәвијјатыны вә дүшүнчәсини туллајыр. Кәпәнәк Гулу бәјин вә онун кимиләрин рәмзи кими чыхыш едир; онларын һәр икисинин ичи гурдлуду, һәр икисинин ичи бошду. Дикәр марағлы чәһәт кәпәнәкләрин верилдији јерлә бағлыдыр. Гулу бәј һекајәдән ајдын олдуғу кими, кәпәнәји гәбристанлыгдан, һәм дә хаинләрин мәзарлығындан јығмышдыр. Гулу бәј белә бир јердән кәпәнәк јығмағы, евинә апармағы, јемәји өзүнә рәва билир, чүнки онун гәлбиндә мүгәддәс дујғу, һисс галмамышдыр. Тәсадүфи дејил ки, һекајәчи Гулу бәјин рәмзинә чеврилмиш кәпәнәкләри дә елә јығдығы јерә- хаинләрин гәбристанлығына атыр. Көрүндүјү кими, тәбиәт паклығында "чүрүк кәпәнәкләр" чиркаблығында галыр.

Марағлы чәһәт бир дә будур ки, хаинләр, сатгынлар мәзарлығындан јығылмыш кәпәнәк гурдлу олдуғундан онлары торпаг да истәмир, о дүшән торпагдан сағлам мејвә јетишмир, чүнки о торпағы да мурдарлајыр. Чүрүк кәпәнәк кими кәрәксизләшән

инсанларын варлығы һекајәчини гәзәбләндирир вә о, јенидән тәбиәтин гүдрәтинә рәмзи ифадә илә инамыны билдирир вә үмид едир ки, тәкчә сосиал кәрчәкликдәки проблемләри јох, ејни заманда инсанларын мә'нәвијјатындакы, дүнјакөрүшүндәки, әгидәсиндәки позғунлуглары, чүрүнтүләри арадан галдырмаг үчүн бу мүдһиш рузикар горхунч туфан гопара биләр.

Гулу бәјин симасызлығы онун вәтәнинә, халгына, атасына, милли адәт-ән'әнәсинә мүнасибәтдә даһа јахшы ачылыр. Хәјанәткарлар мәзарлығындан јемәјә кәпәнәк јығмасы илә онун мә'нәви дүнјасынын, дүнјакөрүшүнүн чиркаба батмасы там дәгиглији илә ачылыр. Һекајәдән белә бир гәнаәт ојаныр ки, хәјанәткарлары учурума атмаг адәти наһаг унудулур, һәлә беләләри чохдур. Ејни заманда белә бир һисс дә ачыг дујулур ки, бу адәтин унудулмасы јахшы һалдыр, чүнки кәләчәк нәсилләр Гулу бәјин торпағындан да хејир көрмәјәчәкләр, онларын да нәсиби гурдлу кәпәнәк олачагдыр.

Јүзиллијимизин әввәлләриндә Азәрбајчан зијалыларыны дүшүндүрән әдәбијјатын әсас мөвзусуна чеврилән проблемләрдән бири дә дини-хурафатын, "мөвһуматын шүуру нечә зәһәрләнмәсинин" (А.Шаиг) тәнгиди иди. Бу мөвзуда јазылан әсәрләрдән, хүсусилә Н.Нәримановун вә Ә.Һагвердијевин "Пир" повест вә һекајәләри сечилир. Н.Нәриманов һекајәләрин јаланчы пирләрлә инсан башына кәтирдији фачиә вә мүсибәтләри, Ә.Һагвердијев исә пирдән газанч мәнбәји кими истифадә етмәк истәјәнләрин үмидләринин пучлуғуну гәләмә алмышлар. А.Шаигин "Пирин кәрамәти" һекајәси дә бу силсиләдән олуб, досту вә һәмјерлиси Н.Нәримановун повести илә даһа чох сәсләшир. О, бурадакы әһвалаты 1908-чи илин јајында анасы Шаһзадә ханым вә өмүр-күн јолдашы Разија илә Губанын Ростов кәндиндә истираһәтдә оларкән мүшаһидә етмишди. "Кәндин кәнарларындакы тәпәдә бир ағачда әски чындыры асыб пирә чевирмишдиләр". Әдиб 1907-чи илдә Ставрополда динчәләркән мешәләрдә "бизим пирләримизә бәнзәр" "свјатојлар" көрмүшдү. Һәм орада, һәм дә бурада белә чәһаләтә инананларын һалына ачыјырды.

Бир чох һекајәләрдә олдуғу кими, "Пирин кәрамәти"ндә дә тәһкијәчи һадисәләрин иштиракчыларындан биридир. О, досту илә кәзәркән, досту она бир гәмли һадисә данышыр. Һәмин һадисәни тәдгигатчыларын әксәријјәти мөвһумат, хурафат вә с. әлејһинә јазылмыш факт кими гијмәтләндирмишләр. Бу чәһәтин бизә гәдәр тәдгиг едилдијини нәзәрә алараг, мәсәләнин башга тәрәфини диггәтлә изләмәк истәјирик.

Әдиб "Пирин кәрамәти" һекајәсиндә Әһмәд кими бир сурәтин нүмунәсиндә јаланын јаратдығы наданлығын фачиәсини көстәрмишдир. Күнаһкар өлән әһәмдләрдими, әһмәдләрин өлүмүнүн гаршысыны алмағы бачармајан авам фанатикләрдирми, јохса Әһмәд кимиләрин өлүмүнүн сәбәбини "гәзаву-гәдәрин" һөкмүндә көрән халгдырмы? "Халг" сөзүнү тәсадүфи јазмадыг. Һекајәдәки сурәтләрдән бири мүгәддәс сајылан гәбирдән даш көтүрмәк истәјәндә, досту наразылыг едир. Нијә? О, чавабында хурафата инанмадығыны дејир: "Јох, чаным, сән мәни нә зәнн етдин? Анчаг чаһил адамлар дашлардан бирини әлимиздә көрсәләр, гијамәт гопарарлар". Адичә бир детал шәраит, һәјат вә халгын мүәјјән зүмрәси һаггында ајдын тәсәввүр ојадыр. Авам халгын мүәјјән зүмрәси һаггында ајдын тәсәввүр ојадыр. Авам чамаат мүгәддәс пирләрә инанмыр, ејнр заманда фанатикләрин һәр бир сөзүнү, бујруғуну ганун кими гәбул едир. Мүчавир чамааты пирә јола салыр вә сон тапшырығыны верир: Амма кедәркән мешәдә көзүнүзә әчаиб шејләр көрүнәчәк, гәрибә сәсләр ешидәчәксиниз, әсла горхмајын. Мүчавир буну ган төкмәк мәгсәдилә јох, мүгәддәс пирин мө'чүзәсинә инамы артырмаг мәгсәдилә дејир. М.Ф.Ахундовун "Кимјакәр" пјесиндәки молла Ибраһимхәлилин "Мејмуну јадыныза салмајасыныз вә мејмун шәклини хатиринизә кәтирмәјәсиниз" тапшырығыны хатырладан бу сөзләр јаланчы пирә кедәнләрин гәлбини сәксәкәјә салыр.

Сүкута гәрг олмуш мешәдә ешидилән адичә бир сәс дә онларын горхусуна сәбәб олур. Һәр ан "әчаиб сәс ешитмәк горхусу илә кедәнләр гәфләтән "галын бир кол дибиндән гачан" һејван сәсини ешидирләр, хәбәрдарлыг өз ишини көрүр. Јолчулар кери гачмаға башлајырлар. Горху онлары елә һала салыр ки, ајаглары алтында галан арвад-ушаглар јадларына дүшмүр. Бу һадисә хәстә Әһмәдин өлүмүнү сүр'әтләндирир. Әһмәд бир тәрәфдән "инамындан" доған наданлығынын, дикәр тәрәфдән дә күтләви чаһиллијин гурбаны олур.

Һекајәнин үмуми руһу хурафатын тәнгиди илә јанашы, һәм дә образларын психоложи овгаты илә сых бағлыдыр. Һәјатын сосиал зиддијјәтләри инсаны әзмәјә гадирдир, амма ону мәһв етмәкдә ачиздир. Әксәр һалларда әдаләтсизликләр, бәрабәрсизликләр мәнкәнәсиндә боғулан инсан өзүнү мәһв етмәкдә башга гүввәләрә көмәк едир. "Пирин кәрамәти" һекајәсиндә тәбиәт јенә дә паклыг, бакирәлик ме'јары кими чыхыш едир. Јахшы-пис, тәмиз-тәмизлик, бакирәлик ме'јары кими чыхыш едир. Јахшы-пис, тәмиз-мурдар, әһәмијјәтли-фајдасыз мәһз тәбиәтлә үнсијјәтдә, тәмасда ашкарланыр. Инсанын фачиәси инсана гајғыдан ирәли келир. Чүнки

инсана гајғы көстәрмәк, онун хошбәхтлији кешијиндә дурмаг романтик сәнәткарларда гүввәтли иди.

А.Шаиг романтизминдә, о сырадан һекајәләриндә кечмиш инди илә гаршы-гаршыја кәлир, кечмиш анчаг өтән күнләрин јох, һәм дә јаддашларда јашајан һиссләрин, дујғуларын, һадисәләрин хатирәсидир. Дүнәни фикирләшмәк, дүнән һаггында дүшүнмәк һәм әзабдыр, һәм дә севинч. Севинчдән галан мәһрәм, исти дујғуларын јенидән јашанмасыдыр. Әзаб исә дүнәнин әбәди итирилмәсинин дәрк олунмасыдыр. Буна көрә А.Шаигин дүнән-кечмиш хатырланан һекајәләри романтик бир нискиллә сүсләнмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатында саваш мөвзусу ән чох һекајә жанры илә ифадә олунурду. Икинчи чаһан савашы мөвзусуна А.Шаиг бәдии јарадычылығын ше'р, мәгалә вә һекајә жанрларында өз мүнасибәтини билдирмишдир. "Һитлерин јухусу" һекајәси саваш дөврүнүн ән оператив жанрынын өзүнәмәхсус чәһәтләрини әкс етдирмәси бахымындан ајрыча мараг доғурур.

Һекајәдә фашизмин лидери -Һитлерин дүнјаны әлә кечирмәк, һәтта Марсы әсарәт алтына алмаг, Аллаһлыг иддиасы усталыгла тәсвир олунмушдур. Символик шәкилдә верилән сөһбәтдән өјрәнирик ки, Аллаһ она дејир: Еј гоча, ен тахтындан, бир дүнјаја ики Аллаһ сығмаз!. Һитлер Аллаһа сары тушланмыш топларын "дәһшәтли сәсиндән" ојаныр, көрдүјү јухунун тә'сири илә ојаг һалда да Аллаһы һәдәләјир. Көрүндүјү кими, һекајәнин сүжети садәдир, јазычы проблемә ироник јанашыр.

Амма һекајәнин белә садәлији, бә'зи тәдгигатчыларын дедији кими, онун примитивлијинә дәлаләт етмир, жанрындан ирәли кәлир. Еләчә дә мүәллифин Һитлери өз јухусунда көрдүјү ибрәтамиз әһвалатла азғынлыгдан чәкиндирмәк истәјиндән доғур. Бә'зән тәдгигатчылар исә буну тамамилә әксинә јозурлар. Мәсәлән, М.Ағамиров јазыр: "Һитлерин јухусу" әсәриндә А.Шаиг фашизмин "һәрби нәзәријјәсини" рүсвај едир, куја јашајыш саһәси уғрунда алманларын мүһарибә етмәли олдугларыны иддиа едән һитлерчиләрин бу сајыгламаларыны ифша едирди. А.Шаиг харичи сијасәт саһәсиндә фашизм идеолокијасынын әсасыны истилачылыг, башга халглары әсарәт алтына алмаг вә бүтүн дүнјаја јијәләнмәк кими хүлјаларын тәшкил етдијини көстәрди. О, јазырды ки, фашизмин бу ишғалчылыг хүлјалары һәдсиз-түкәнмәздир.

Әввәлчә гејд едәк ки, тәдгигатчынын илк һөкмү һекајәдә бәдии тәсвир објектинә чеврилмәмишдир. Дикәр тәрәфдән тәдгигатчы үздә олан мәсәләләри садаламагла кифајәтләнмәмишди, бу исә

һекајәнин примитив әсәр кими тәгдиминә кәтириб чыхармышдыр. Әслиндә һекајәдә мүәллиф Һитлерин јыртычы планларындан, хәјалларындан данышмышдырса, мәгсәд үмумијјәтлә, деспотизмин, гәсбкарлығын, истилачылығын маһијјәтини ашкарламагдыр. Башга сөзлә десәк, јазычы Һитлерин нүмунәсиндә һитлерчилији вә дүнја ағалығы иддиасына дүшәнләри ифша етмишдир.

Бәлли, олдуғу кими, бир јазычынын вәтәндаш кими дә, сәнәткар кими дә бүтүн варлығы илә халга, торпаға бағлылығыны зәнкин мәдәни сәрвәтә -фолклора мүнасибәти даһа ајдын көстәрир. А.Шаиг "Һитлерин јухусу" һекајәсиндә дә фолклор мотивләриндән јарадычы шәкилдә истифадә етмишдир. Һитлер һәтта јухуда да дүнјанын, каинатын вә һәјатын мүгәддәсинә -Аллаһа саташыр, табечилијиндә оланлардан бири кими она атәш ачдырыр. Бунунла да өз мәнфур фикрини, ич үзүнү өзү ачыр. Һекајәнин әсас мәзијјәти дә мәһз бу чәһәтин јуху илә ифадәсиндәдир. Һекајәнин сәһвән примитив адландырылан белә садәлијинин бир сәбәби дә онун ушаг вә кәнчләр үчүн мүнасиблијиндәдир.

А.Шаигин мүәллимлијиндән чох јазылмышдыр, јазылыр вә јазылачагдыр. Чүнки А.Шаиг өмрүнүн сонуна гәдәр јазычылығындан даһа чох мүәллимлији илә фәхр еләмишдир. Ики севки онун гәлбиндә әбәди јашамышдыр: мүәллимлијә вә ушаглара олан севки. Көркәмли сәнәткарын бу севкиси практики мүәллимлији, педагожи фәалијјәти, дәрсликләр јазмасы илә мәһдудлашмамышдыр. А.Шаиг ушаглар үчүн Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты тарихинин ән парлаг сәһифәсини тәшкил едән, ичтимаи сигләтини, бәдии дәјәрини индијә гәдәр тәравәтли шәкилдә сахлајан бәдии әсәрләр јаратмышдыр. А.Шаиг халгын фәдакар зијалыларынын - мүәллимләрин бәдии образыны әбәдиләшдирмәји дә унутмамышдыр.

"Вәзифә" һекајәсиндә мүәллим адынын вә әмәлинин мүгәддәслији тәсвир објектидир. Һекајәни охудугча бир даһа һисс едирсән ки, сабаһын вәтәндашыны јетишдирән мүәллимлик сәнәти олдугча мәс'улијјәтли вә шәрәфли бир ишдир. "Вәзифә" һекајәси (о сарыдан, сонра көрәчәјимиз кими ејни заманда "Хасај" повести) әдибин програм әсәрләриндәндир. Јазычы көстәрир ки, мүәллим ушаға дәрс вермәклә вәзифәсини битмиш һесаб етмәмәлидир, ејни заманда ушағын намуслу, дүз данышан, саф әгидәли бөјүмәсиндә дә әсас рол ојнамалыдыр. Хосровун атасы онунла "чидди, рәсми рәфтар едир", евдә әсәбидир, рәсмијјәтчилик көстәрир. Атасынын анасына гаршы олан кобудлуғу, габалығы Хосровун ләкәсиз гәлбини

сындырыр, евдән баш көтүрүб гачмаг гәрарына кәлир. Мәгсәдини һәјата кечирмәк үчүн оғурлуға мејл көстәрир. Мүәллим исә өһдәсинә дүшән вәзифәни шәрәфлә јеринә јетирир. О, анчаг пулу аиләјә јох, илк нөвбәдә Хосрову намуслу һәјата гајтарыр. Ушағын фајдалы, ја да зәрәрли бир вәтәндаш кими јетишмәси бир тәрәфдән аиләдән, дикәр тәрәфдән дә мәктәбдән асылыдыр. Ата аталыг, ана аналыг, мүәллим исә мүәллимлик вәзифәсини унутмајанда, Хосровларын намуслу бир вәтәндаш, халг үчүн фајдалы бир зијалы кими јетишәчәјинә шүбһә јери галмыр.

"Биздә еле бир охучу тапмаг мүмкүн дејил ки, онун гәлбиндә һәмишә нурлу вәтәнпәрвәрлик идејаларына тәшвиг едән, мүбаризәјә, сәадәтә, инсанлыға, көзәллијә сәсләјән Шаиг кушәси олмасын" (Б.Нәбијев). Бу кушәни бөјүк һиссәси А.Шаигиң чох севдији ушаглара мәхсусдур. Сәнәткарын ушаглар үчүн јаздығы һекајәләриндә әсас характерик чәһәт ушаг психолокијасыны инчәлијинә гәдәр билмәк, дүнјаја ушаг көзү, ушаг тәфәккүрү, ушаг дүнјакөрүшү, ән башлычасы исә ушаг паклығы вә тәмизлији илә бахмагдыр. Ушаг дүнјасы- хәјаллар, арзулар, тәмәннасыз вә зәиф истәкләр дүнјасыдыр. Ушаглыг дүнјасы башдан-баша романтикадыр, ше'ријјәтдир. Һәјатын ачы вә зәһәрли һаллары, һәгигәтин сәрт, кәскин вә бир гәдәр дә прозаик тәрәфләри бу аләмә јабанчыдыр. Инсан өмүр јолунун башланғычында бу аләмин һәр нөв көзәл, ишыглы вә илыг чағларыны јашадыр, үмидини јалныз кәләчәјә бағлајыр. Бу кәләчәјин маһијјәти там мә'насы илә она бәлли дејилдир (М.Әлиоғлу).

А.Шаигдә ушаг аләминә, әдәбијјата, ушаг әсәрләринә, халг нағылларына һәлә ушаглыгдан, әмисинин данышдығы нағыллардан һәвәс ојанмышды. Әсримизин илк илләриндән өмрүнү мүәллимликлә бағламышды. М.Ә.Сабир, Ә.Һагвердијев, Н.Вәзиров, А.Сәһһәт, Ф.Көчәрли, М.Маһмудбәјов кими мүәллимләрлә, гәләм достлары вә маариф хадимләри илә биркә фәалијјәтә башламышды. Өзү јазырды ки, Сабири вә Сәһһәти ушаг әдәбијјаты илә дә марагландыран Маһмуд әми олмушду. Бүтүн бунлар да Шаигин бөјүк ушаг јазычысы кими јетишмәсинә тәкан вермишдир.

А.Шаигин ушаг һекајәләри дә мөвзу, идеја вә жанры илә рәнкарәнкдир. Онун һекајәләриндә ушаглар күсүрләр, барышырлар, өзләринә мәхсус јаманлыглар төрәдирләр, надинчликләр едирләр. Амма һәјатда јахшы вә јаманын нә олдуғуну онлара бөјүкләр баша салмырлар, ади һәгигәтләри бу ушагларын өзләри дәрк едирләр. Мараглы чәһәт бурасындадыр ки, онларын ибрәт дәрсләри дә

өзләри кими мә'сум, тәмиз вә гејри-адидир. 1913-чү илдә јазылан һекајәләриндә Мурад ("Мурад") надинчдир, ев һејванлары ондан горхур, һамы ондан наразыдыр. Ахырда Мурад дөзә билмир, санки ев һејванларынын бачысына меһри ону ајылдыр. Һекајәнин риторик суалла гуртармасы Мурадын дүзкүн јолун башланғычында дајандығына ишарәдир. Әкбәрлә Сәфәр ("Шәләгујруг") ев һејванларына гаршы гәддарлыгларынын сонрадан пешманчылығыны чәкирләр. Тәбиәт, ев вә чөл һејванлары А.Шаигин ушаг гәһрәманларынын талејиндә мүһүм рол ојнајыр. Онлар инсанлыг дәрсләрини илк нөвбәдә тәбиәтдән вә һејванлардан, онлара гаршы һуманист, инсани мүнасибәтдән өјрәнирләр.

Һејванлара вурғунлуг Ганбајы ("Ојунчу бағалар") сирк артисти пешәсинә сөвг едир. Бунун үчүн Ганбај илк нөвбәдә һејванларын һәјат тәрзини өјрәнмәјә киришир. А.Шаигин һекајәләринин әксәријјәтиндә бәдииликлә популјар шәкилдә ифадәсини тапан елмилик бирләшир. "Тимсаһ ову" һекајәсинин анчаг сүжети мараглы дејил, ејни заманда мәзмуну да чәлбедичидир. Јазычы тимсаһларын һәјат тәрзи һаггында јашлы охучуларына мараглы мә'луматлар вермишдир.

А.Шаигин һәр бир һекајәсинин архасында конкрет бир мәгсәд дурур. Һекајәләринин бә'зисиндә әдиб ловғалығы ("Ловға овчу") тингидә чәкир, бә'зисиндә тәбиәти өјрәнмәклә јанашы, ону горумаг вә севмәк идејасыны тәблиғ едир ("Мешә кәзәтчиси").

Көркәмли сәнәткарын бир сыра һекајәләри ("Сөзүн гијмәти", "Уста Бәхтијар", "Чүмәнин гәзәби") халг нағыллары вә ләтифәләри әсасында јазылмышдыр. Бу һекајәләрдә дә әдиб балача охучуларыны сәдагәтә, әмәјә, пешә өјрәнмәјә чағырмышдыр. Бәхтијарын талеји ("Уста Бәхтијар") ушаглар үчүн ибрәтамиз нүмунәдир. Устанын мәһәббәтинин вә пешәсинин пахыллығыны чәкән шаһ ону дустагханаја салыр. Севдији пешәдән мүвәггәти олараг ајырыр. Амма һәтта топу, түфәнки, гошуну, чәллады олан шаһ белә устаны севкисиндән мәһрум едә билмир. А.Шаиг белә нүмунәләр һесабына ушагларда мүсбәт инсани кејфијјәтләр тәрбијә етмәји әсас сајырды.

Әдибин ушаглар үчүн јаздығы әсәрләр арасында илк дәфә К.Талыбзадәнин бешчилдлијә дахил етдији "Кәләкбаз Алберт", "Кичик гәһрәман" вә "Ики јолдаш" кими һекајәләр дә мараг доғурур. Совет дөврүндә јазылан бу һекајәләрдә Вәтән севкисинин, дүшмәнә гаршы нифрәт һиссинин тәблиғи өн плана чәкилмишдир. А.Шаиг һәмин һекајәләрдә патетикаја, дидактикаја, гуру

нәсиһәтчилијә јер вермәмиш, ушаг гәһрәманларыны онларын өз јашына, дүнјакөрүшүнә, психолокијасына ујғун вермишдир. Буну биз "Бостанчы", "Үч ит", "Мешә кәзәтчиси" кими кичик ушаг һекајәләриндә дә көрүрүк. Нә јазыг ки, бу принсип јазычынын бә'зи һекајәләриндә позулмушдур. Мәсәлән, "Кичик гәһрәман" һекајәсиндә Ајаз јашына ујғун данышмыр, даһа доғрусу, онун вәтәнсевәрлији ушаг вәтәнсевәрлијиндән даһа чох һәјат тәчрүбәси олан јашлы бир адамын вәтәнсевәрлијинә бәнзәјир. Идејанын чылпаг, декаратив ифадәси бә'зи һалларда һекајәләри марагсыз едир, онларын бәдии тә'сир гүввәсини азалдыр. Бу хүсусијјәти "Сөзүн гијмәти", "Пионер дүшәркәсиндә", "Ики јолдаш" һекајәләриндә дә сезмәк олар. Амма о, чох вахт әсәрдә проблемин актуаллығы, әһәмијјәти, идејанын һуманизми вә кәрәклилији илә кифајәтләнмәмишдир. О, һәр бир әсәрин сәнәткарлыг бахымындан камил чыхмасына чалышмышдыр. Һекајәләрин идеја-мәзмун хүсусијјәтләринин тәһлили бир даһа көстәрди ки, А.Шаиг ирсинин әсас мәзијјәти әсәрләрин идеја вә сәнәткарлыг принсипләринин вәһдәтиндәдир. Јазычы јарадычылығы боју нәсиһәтчиликлә, идејачылыгла вә ја идејанын чылпаг ифадәси илә мәшғул олмамышдыр. Әсәрләриндә ирәли сүрдүјү вә һәлл еләмәјә чалышдығы бүтүн проблемләр бәдиилик дахилиндә әксини тапмышдыр. Јазычы сөз сәнәтинин белә бир принсипинә әмәл етмишдир ки, әдәбијјат көстәрмәлидир, инандырмалыдыр. Өзү дә билдирирди ки, идејанын мә'наландырылмасында, сурәтләрин тәгдиминдә јазычы тәмтәраглы, бәр-бәзәкли сөзләрдән гачмалы, һаггында данышдығы мәсәлә илә әлагәдар конкрет вә әјани тәсәввүр јаратмалыдыр.

А.Шаигин һекајәләри илә танышлыг мараглы бир чәһәти үзә чыхардыр. Јазычынын һаггында данышдығымыз әсәрләринин һамысы демәк олар ки, кичик һекајәләрдир. Амма бу кичик һекајәләрдә бә'зән повест вә романа бәрабәр мәтләбләр, проблемләр әксини тапмышдыр. Бу исә сөзә һәссаслыгла, гајғы илә, тәләбкарлыгла јанашмасындан ирәли кәлмишдир.

А.Шаиг 1913-чү илдә гәләмә алдығы "Дилимиз вә әдәбијјатымыз" адлы мәгаләсиндә фәхрлә јазырды: "Мәишәтимизин тәрәфи -ајнасы олан һәдсиз-һесабсыз бајаты вә шикәстәләримиз, мәсәлләримиз, тапмачаларымыз, үрәкләри ән дәриндән чырпындыран, руһлары сәмадакы шәфәгләрә гәдәр јүксәлдән маһныларымыз, нәғмәләримиз гибтә едәләчәк сәадәтләрдир, дејилми?!"

Көркəмли сəнəткарын бу фикрини үч мə'нада баша дүшмəк олар:

1.Халгыны һəгигəтəн бүтүн варлығы илə севəн А.Шаиг онун јаратдығы мə'нəви сəрвəтлəрлə үрəкдəн фəхр едəр.

2.Əсрлəрин сынағындан чыхмыш халг сəрвəтини, фолклор нүмунəлəрини топламагла кифајəтлəнмəмиш, бу сəрвəтдəн јарадычы шəкилдə гидаланмышдыр.

3.Бəдии əсəрлəрин дилинə, ајдынлығына, ојнаглығына, ритмик, аһəнкдарлыг, мусигилик чаларына хүсусəн диггəт јетирмиш, фолклор нүмунəлəриндə мүшаһидə етдији бу өзүнəмəхсуслуглара јарадычылыг ахтарышларында да əмəл етмəјə чəһд көстəрмишдир.

А.Шаигин һекајəлəриндə фолклорун мүхтəлиф жанрларындан-аталар сөзү вə мəсəллəрдəн, бајатылардан, нағыллардан, мифоложи мотивлəрдəн, халг дејимлəри вə ифадəлəриндəн кениш истифадə едилмишдир. Сəнəткарын халг һəјатынын чанлы вə парлаг мəнзəрəсини јүксəк məһарəтлə јаратмасыны хүсуси гејд етмəк лазымдыр. Онун бəдии јарадычылығында сурəтлəрин овгатыны, психолокијасыны, һəјат тəрзини, һадисəлəрин мəзмун вə характерини ачмаг үчүн ја там сахланылмагла, ја да мүəјјəн дəјишиклијə уғрамагла аталар сөзү вə мисалларындан, бајатылардан истифадəси сəчијјəви һалдыр. Мəсəлəн, "Ағлашма" һекајəсиндəки ағылара диггəт јетирəк:

Бурада бир нашы ағлар,
Əлиндə кашы ағлар:
О евдəн ки, чаван кедə
Дивары, дашы ағлар.

***

Дəсмалы күллү балам,
Башы фикирли балам,
Јүз мин кəлин ичиндə
Һамыдан шəкилли балам.

Һекајəдə тəсвирини тапан фачиəни бу ағылар гəдəр тə'сирли ифадə етмəк чəтин ки, мүмкүн оларды. Ағылар бир тəрəфдəн мəрасими характер дашыјыр, даһа доғрусу, əксəр һалларда јас јерлəриндə дејилир, дикəр тəрəфдəн дə əзизини итирəн инсанын дөзүлмəз дəрдини психоложи-емоссионал планда ифадə едир. Фолклор нүмунəлəринин бəдии əсəрлəрдə белə тəзаһүр һаллары милли əдəбијјатшүнаслыгда систематик шəкилдə өјрəнилмəкдəдир.

Бүтүн варлығы илə сөзүн вə сəнəткарын гəдрини билəн А.Шаиг өмрүнүн бир һиссəсини сөз сəнəтинин тəдгигинə вə тəблиғинə һəср етмишдир. Онун əдəбијјатын мүхтəлиф проблемлəринə, бир чох сөз усталарынын һəјат вə јарадычылығына һəср едилмиш елми-нəзəри мəгалəлəри вардыр. Низами, Фүзули, Нəсими, Вагиф, М.Ф.Ахундов, Мирзə Чəлил кими классиклəримиз һаггындакы мəгалəлəри бу күн дə өз əһəмијјəтини сахлајыр.[1] Өз мүасирлəриндəн М.Ə.Сабир, Һ.Чавид, Н.Вəзиров, Ə.Һагвердијев, М.Һади, Ү.Һачыбəјов, Ф.Көчəрли, Н.Нəриманов, С.С.Ахундовла јахын достлуглары исə сонралар əдəби јарадычылығында мүхтəлиф шəкилдə өз əксини тапмышдыр. Əдиб хатирəлəриндə бунлар һаггында хүсуси бөлмəлəрдə сөһбəт ачмышдыр. Онун јарадычылығында əн мараглы чəһəтлəрдəн бири дə өз гəлəм достларына хүсуси бəдии əсəр һəср етмəсидир. Бу бахымдан Һ.Чавид, Ч.Чаббарлы һаггында јазылан "Дəјəрли бир хатирə" (1914) вə "Солмаз вə сөнмəз" (1935) һекајəлəри бəдии нəсрин јахшы нүмунəсидир.

А.Шаиглə тəлəбəси Ч.Чаббарлы арасындакы мүнасибəт сөз сəнəтинин талеји биканə галмајан һəмкарларын, достларын бир-биринə еһтирамы, һөрмəтидир. Ч.Чаббарлы да мүəллиминин она көстəрдији фајдалы, јарадычылыг тə'сириндəн сəмимијјəтлə сөһбəт ачырды. Арвады Сона ханыма дејəрмиш: "Мəн Шаиг мүəллимин тəлəбəси олуб онун тəрбијəси илə бөјүмүшəм, мəним тəрчүмеји-һалымы ондан соруш".

Ч.Чаббарлы кими тəлəбə јетирмəјин өзү халга фəдакарчасына хидмəтин ə'јани тəсдигидир. Шаиг шакирдинин вə гəлəм достунун өлүмүнү халгын, милли əдəбијјатын иткиси кими гаршыламыш, онун хатирəсини "Солмаз вə сөнмəз" һекајəсиндə əбəдилəшдирмишдир. Һекајə сырф роматик планда јазылмышдыр. Бу, бир тəрəфдəн, сəнəткарын өз јарадычылыг методуна садиглијидирсə, дикəр тəрəфдəн дə романтик Ч.Чаббарлынын романтик образыны јаратмаг чəһдидир. Јарадычылығынын ингилабдан əввəлки дөврүнə тəсадүф едилəн һекајəлəриндə олдуғу кими, "Солмаз вə сөнмəз" һекајəсиндə дə инсанла тəбиəт јанашыдыр. Онларын мүгајисəси инсанын əзəмəтини, гүдрəтини даһа габарыг шəкилдə үзə чыхарыр.

Һекајəдə гəлəминин күчүнə бəлəд олан, халгынын мə'нəви сəрвəтини зəнкинлəшдирəчəјинə инанан вəтəндаш сəнəткарын

[1] Бу барəдə даһа ətрафлы бах: Ə.Мəммəдов. А.Шаигин əдəби-тəнгиди көрүшлəри - Азəрбајчан ССРИ ЕА "Хəбəрлəри", 1972 №-2 с.122-125

характери вә ирадәси өз әксини тапмышдыр. Инам вә ифадә А.Шаигин тәсвириндә Ч.Чаббарлы истеʼдадыны тамамлајан, долғунлашдыран амилләр кими нәзәрә чарпдырылыр. Сәнәткар өзүнә, гәләминә, истеʼдадына архаланмаса, әгидәси јолунда инадкарлыг көстәрмәсә, өзүнү "дәниздән бир далға", "селләр көпүрән гасырға" һесаб еләмәсә, сәнәт сәлтәнәтиндә доған бөјүк күнәш сәвијјәсинә јүксәлә билмәз. Ч.Чаббарлы бу мәрһәләләрдән кечмиш, заманын сынағындан үзүағ чыхмышды. А.Шаиг балача, бир һекајәдә бөјүк сәнәткарын кечдији өмүр вә јарадычылыг јолуну парлаг романтик бојаларла әкс етдирмишдир.

Автобиографик чизкиләр "Дәјәрли бир хатирә" һекајәсиндә даһа күчлүдүр. Бу һекајә А.Шаигин 1914-чү илдә Һ.Чавидлә Бакыда кәзинтијә чыхдығы тәәссүратдан јаранмышдыр. Бурада һәр ики әдибин мәишәти, арзулары, һәјат вә инсан һаггында данышыг вә јарадычылыг мәсәләләри илә дә таныш олуруг. Бу о дөвр иди ки, һәр икиси романтик шаир кими танынырды, һәр икиси субај иди, бөјүк арзуларла, јашајырдылар.

Романтик үслубда јазылмыш әсәрдә хош арзуларла, мәһәббәт һаггында бахдыглары кинодан сонра аилә мәсәләләринә аид сөһбәтләрлә јанашы, һәјатын мүрәккәблији "мода әсирләри"нин "сүнʼи сач" кәздирәнләри өз кечмишиндән аралы дүшмәси вә с. һаггында да мараглы фикирләрлә гаршылашырыг. Достлар бу сәһнәдән сонра "дахили вә харичи тәмиз кәнд гызы" хатырлајыр вә көзәллији тәбииликдә көрүрләр.

Бу гыса кәзинти вә бурада алынан тәәссүрат ики сәнәткарын өмүр сәһифәсини бәзәјән Шаиг гәләми илә хош хатирә-һекајәјә дөндү, беләчә јашады.

"Масама" адлы һекајәдә дә Шаиг өмрүнүн бир парчасы илә таныш олуруг. Әдәбијјат тарихиндән билинир ки, сәнәткарларын бир чохунун өз "капризләри" олур. Даһа доғрусу, гәләм әһлинин бәʼзән јарадычылыг шәраитинә һәддиндән артыг сәдагәт нүмунәси көстәрирләр. А.Шаигин һекајәсиндә дә мәһз белә сәдагәтдән сөһбәт кедир. Јазычы гырх иллик өмүр јолдашы сајдығы масасына үз тутур. кечилмиш илләри јенидән нәзәрдән кечирир. Инаныр вә тәскинлик тапыр. Бу узун заман ичәрисиндә әлимдә гәләм сәнинлә баш-баша вериб һәр әсәр үзәриндә ән бөјүк һәвәс, сөнмәз ешглә чалышдығымы сән көзәл билирсән. Јени маса алынса да, јазычы ондан имтина едир. Јалныз она көрә јох ки, көһнә масаја алышыбдыр, көһнә масада јазыб-јаратмаг нисбәтән асандыр. Даһа

чох она көрә ки, көһнә маса өтүб кедән өмрүн һәр бир күнүнүн ағрыларынын, ачыларынын, севинчләринин сәдагәтли шаһидидир.

*

* *

А.Шаиг Азәрбајчан классик вә чағдаш һекајәләринин көзәл нүмунәләрини јарадан сәнәткарлардандыр вә тәсадүфи дејил ки, мүтәхәссисләр милли нәсримиздән данышаркән һәмишә онун адыны Мирзә Чәлил, Ә.Һагвердијев, Ј.Вәзир, С.С.Ахундов кими насирләрлә јанашы чәкирләр. Онун һекајәләри милли нәср әнʼәнәләрилә сых бағлы олса да, өзүнәмәхсус идеја-бәдии хүсусијјәтләри илә сечилир. Бу, ән чох онун романтик үслубунда, сакит, һәлим тәһкијәсиндә, елә, көкә бағлы образларында, һуманизминдә вә миллилијиндә өзүнү көстәрир.

А.Шаигин нәсриндән, о чүмләдән һекајәләриндән данышаркән романтик јазычынын әсәрләриндәки кәдәрә хүсуси диггәт јетирмәк лазым кәлир. Онун "Мәктуб чатмады" һекајәсиндәки Гурбанын фачиәси, романтик поезијасындакы фәчʼи руһ вә с. бир тәрәфдән инсан ағрысына биканә галмадығыны, дикәр тәрәфдән дә һәјат һадисәләринә мүнасибәтинин биртәрәфли олмадығыны көстәрир. Реалистләрдә олдуғу кими, XX әсрин романтикләриндә дә кәдәр ојадычы, интибаһа чағыран, көһнәлијә, пислијә, алчаглыға, үфунәтә, гәбаһәтә нифрәт ојадан бир кәдәр вар иди. Бу кәдәр нәтичә еʼтибары илә үмидсизлијә апарыб чыхармырды, һәјатын, чәмијјәтин өзү илә, һадисәләрин маһијјәти илә әлагәдар олдуғу үчүн иртичанын, мүһафизәкарлығын, тәʼгибләрин ичиндә белә үмидлә, кәләчәк арзулары илә говушурду.

Үмид романтик А.Шаигин һекајәләринин әсас идеја хүсусијјәтләридир. Һәтта илк бахымдан һеч бир үмид ишығы көрүнмәјән "Ағлашма" һекајәсиндә дә әсрин үмуми консепсијасыны сәчијјәләндирән никбинлик нотлары мөвчуддур. Доғмаларыны, әзизләрини итирән бир гадын халг адәти илә гырх күн кечә-күндүз ағлашма гурур, ушагларынын талеји, кәләчәји илә гәтијјән марагланмыр. Бир тәрәфдән дәрд, кәдәр, дикәр тәрәфдән дә адәтә көрә һәр кәләнлә ағламаг гадыны үзүр, онун әсәбләри таб кәтирмир, нәһајәт, гадын дәлиханаја дүшүр. "Бир нәфәр өлмәклә бүтүн аиләни өлдүрмәкми истәјирләр?" сөзләри мүәллиф гајәсини ачыр.

Мәһз ағрыјла, әзабла, ејни заманда, гәзәблә долу бу һарај, чағырыш һекајәдәки никбинлијин, трагик һәјатдакы үмидин ишыглы нүмунәсидир.

А.Шаигин һекајәләри бир-бири илә мүәјјән чәһәтдән сых бағлыдыр. Һекајәләр арасындакы јахынлығы тәбиәтә архаланма, кәдәр, үмид вә никбинлик вә с. кими спесфик хүсусијјәтләр даһа бариз нүмајиш етдирир. Онун јүксәк сәнәткарлыг мәһарәти халг һәјатынын тәсвири просесиндә дә габарыг нәзәрә чарпыр. Јазычы буна тәкдә чохлуғу, фәрдлә үмумини көстәрмәклә наил олмушдур. "Көч" һекајәсиндә мүәллиф Ајрым гызынын симасында бүтөвлүкдә көч һәјаты үчүн сәчијјәви олан үмуми мәнзәрәнин тәсвирини верә билмишдир. Мәсәлән, бу кичик тәсвирдә елат һәјатынын бир сәһнәси чанланыр: "Мешәдә шәлә-шәлә одун дашыјар, сач асар, чөрәк биширәр, өзкәләринин инәкләрини, гојунларыны сағар, нәһрә чалхалајар вә јорулмаг нә олдуғуну билмәзди". "Иблисин һүзурунда" һекајәсиндә мүәллиф Иблисдән, шејтандан вә тәкчә бир инсандан данышмыр. Проблеми бүтүн инсанларын марағы вә талеји бахымындан мә'наландырыр вә ишыгландырыр. Һекајәдә чамаатын күтләви шәкилдә гырылмасы вә фачиәси епизоду хүсусән мараг доғурур. Бу епизодда инсан вә иблис проблеми иблисчилијин кениш халг күтләсинә вурдуғу зәрбә фонунда тәсвирини тапмышдыр.

Бә'зән јазычы ади, амма типик деталын көмәји илә әсәрдә (вә ја епизодда) иштирак етмәјән халгын бәдии образыны да јаратмышдыр. "Пирин кәрамәти" һекајәсиндә рәнкарәнк парчалар асылмыш ијдә ағачынын, мешәдә јолчуларын горхуб кери гачмаларынын тәсвириндә бир адамын јох, үмумин башына кәлән әһвалат мә'наландырылыр. Јазычы "Пирин кәрамәти"ни Әһмәдин талејиндә ојнадығы ачы, амансыз ролун васитәси илә көстәрир вә билдирирди ки, хурафата күтләви инам галдыгча һәлә нечә әһмәдләри вахтсыз өлүм көзләјир. Әһмәдин өлүмү бир аиләнин дәрдидир, фырылдаглыларын ујдурдуглары јаланчы пирә инам исә ичтимаи бәла кими халгын дәрди, фачиәсидир. А.Шаиги исә бүтүн әсәрләриндә илк нөвбәдә халг, онун талеји, кәләчәји марагландырырды.

А.Шаиг күтләви образлар јаратмагла халгын сәчијјәви, милли хүсусијјәтләрини дә мәһарәтлә әкс етдирмишдир. Гурбан ("Мәктуб чатмады") мәктубун үнваныны "Гурбанын ушагларынын анасына јетишәчәк" шәклиндә јаздырыр. Мүсәлманчылығын тә'сири илә Азәрбајчанда хүсуси дини инамын даһа күчлү олдуғу јерләрдә арвадын адыны чәкмәк әдәбсизлик вә шәриәтә зидд һәрәкәт сајылырды. А.Шаиг Гурбанын милли адәт-ән'әнәләрә бағлылығыны мә'налы деталла, штрихлә көстәрмишдир.

А.Шаиг һекајәләриндә јахшы мә'нада "хәсисдир", сөзә гәнаәтчилдир. Вахтилә даһи рус шаири А.С.Пушкин јазырды ки, дәгиглик вә јығчамлыг -нәсрин әсл ләјагәти бунлардыр. А.Шаигин һекајәләри дә "дәгиглик вә јығчамлыг"ла сәчијјәләнир. Мүәллиф һәмишә аз сөзлә тутумлу, мә'налы фикир ифадә етмәјә чалышырды. Бә'зән адичә бир дејим А.Шаигин гәләминдә бүтөв бир һадисәнин вә ја образын мүәјјән бир чәһәтинин дәгиг характеристикасыны верирди. Һәм дә халг һәјатынын тәсвириндә халгын бәдии образыны јаратмагдан башга, онун типик адәтләрини дә гәләмә алырды. "Ағлашма" һекајәсини бүтөвлүкдә етнографик әсәр дә сајмаг олар. Чүнки бу һекајәдә јазычы халгын јас мәрасиминин тәсвири илә инсан фачиәсинә, дәрдә, ағрыја мүнасибәтини билдирирди.

Һекајәдән өјрәнирик ки, јасын гырхынчы күнү өлән кәлинин палтарларыны орталыға төкүб ағлашма гураркән анаја Губада вәфат етмиш гардашынын вај хәбәрини кәтирирләр! Јенә дә һәмин ағыр сәһнә көзләримиз гаршысында чанланыр. Вәфат етмиш гардашын палтарларыны төкүб ағлашырлар. Бурада тәкчә милли адәт-ән'әнәнин јох, ејни заманда һадисәнин маһијјәтини, сурәтләрин емосионал вәзијјәтин овгатынын тәсвирини дә көрүрүк. Мүәллиф белә сәнәткарлыг камиллијинә һәјат материалыны јахшы билмәси, бәдии поетик васитә вә деталлардан мәһарәтлә истифадә сајәсиндә наил олмушдур.

Бәдии детал тәфәррүатла јанашы ишләнир, бунларын бири дикәрини тамамлајыр, долғунлашдырыр. А.Шаигин һекајәләриндә сәчијјәви поетик өзүнәмәхсуслуг кими чыхыш едән јығчамлыг вә дәгиглик, тәфәррүат арха плана кечмишдир. Доғрудур, јазычы һекајәләриндә јеринә вә мәгсәдинә ујғун олараг тәфәррүата мүрачиәт етмишдир, амма тәфәррүат онун һекајәләриндә бир тәрәфдән поетик детала әлавә кими чыхыш едир, дикәр тәрәфдән дә сөзчүлүјә вә узунчулуғa апармыр. Бир дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, А.Шаигин һекајәләриндә поетик тәфәррүат даһа чох тәбиәт тәсвирләриндә вә халг һәјатынын, халг образынын тәгдиминә аид епизодларда өзүнү көстәрир. Мәсәлән, "Көч" һекајәсиндә тәфәррүат өн пландадыр. Бунун да мәнтиги әсасы вардыр. Чүнки һадисәләр шәһәрдән илк дәфә тәбиәтин гојнуна гәдәм басмыш ушағын бахыш бучағындан ишыгландырылыр. Ушагдан өтрү көрдүкләринин һамысы марағлыдыр, јенидир, охучу да мәһз онун "кәшфләринин" изи илә кедир.

А.Шаигин һекајәләриндә, деталын мә'насы вә күчү ондадыр ки, бурада сонсуз хырдалыглар бүтөвлүкдә ифадә олунур. Јазычы тәфәррүаты көрә вә дејә биләчәјини деталла дедиздирир. "Мәктуб чатмады" һекајәсиндә мәктуб ади үнсијјәт васитәси, гүрбәтдә олан атанын аиләси илә гијаби диалог васитәси дејил. Мәктуб ејни заманда реал һәјатла арзу дүнјасы арасындакы бағлылығын рәмзидир. Мәктубун үнванына чатмамасы бу дүнјалар арасындакы зиддијјәтин барышмазлығына дәлаләт едир.

А.Шаигин нәсриндә, о чүмләдән һекајәләриндә детал ики аспектдә чыхыш едир: јазычы деталдан әсәрин идеја вә мәзмунун долғунлугла, инчәлијинә гәдәр гавранылмасында вә ачылмасында истифадә едир, һәм дә детал психоложи јүк дашыјыр, сурәтләрин дахили-мә'нәви аләминин тәсвиринә хидмәт едир. "Кәбәләк" һекајәсиндә учурум вә кәбәләк деталы рәмзи мә'на дашыјыр.

Инсан овгатынын диалектикасыны вермәк детал сәнәткарлығы истәјир. Инсан овгатынын дәјишмәләри сојуг тәсвирә сығмыр. Овгатын елә мәгамлары вар ки, онда тәфсилат кәмәјә кәлмир вә ону јазычы исте'дадынын күчү сәвијјәсиндә деталлар верир вә һәмин деталларын пројексијалары үзрә вәзијјәти, психолокијасы ашкарладыр. Инсанын мә'нәви дүнјасынын бүтүн зәнкинликләрини, мүрәккәбликләрини, чох вахт ачыг шәкилдә бүрузә вермәдији психоложи овгаты кәнар мүшаһидәчи мөвгејиндән ишыгландырмаг, тәсвир етмәк сәнәткардан јүксәк исте'дад тәләб едир. А.Шаигин һекајәләринин әксәријјәтиндә бу исте'дад ајдын шәкилдә өзүнү кәстәрир. "Пирин кәрамәти" һекајәсиндәки мешә епизодунда психоложи овгатын тәсвири јүксәк мәрһәләјә чатыр. Јазычы пирә кедәнләри наданлыгда төһмәтләндирир, онларын мә'насыз инамларынын ачы нәтичәләрини мәһз психоложи деталларын көмәклији илә әлагәләндирир. "Иблисин һүзурунда" һекајәсиндә шејтанларын сынаға чәкдији инсан һаггында субјектив фикир сөјләнмир. Пул мәсәләси гојур, һәмин адам бир кисә пулдан гардаш-бачыларына јүзлүк, бешјүзлүк гыјмыр, хырда ахтарыр. Бу психоложи деталдан сонра сурәтин хәсислији, тамаһкарлығы вә с. мәнфур кејфијјәтләри һаггында әлавә сөзә, фикирә еһтијач галмыр.

А.Шаигин һекајәләриндә деталлар сатирик-јумористик мә'на тутумунда да чыхыш едир. "Вәзифә", "Баш үстә", "Дәјәрли бир хатирә" һекајәләриндә деталларын бөјүк әксәријјәти јуморлу характер дашыјыр. "Һитлерин јухусу" һекајәсиндә Һитлер дүнјаны алмаг үчүн планлар гурур: елә бу јердә кимсә асгырыр. Бир хејли кечәндән сонра асгырыг тәкрар олунур. Тәк сәбир Һитлери - дүнјанын бу гәддар фатеһини әсәбиләшдирир. Алманларда тәк-чүт сәбирә инанан олуб-олмадығыны билмирик. Индики һалында бунун әһәмијјәти јохдур. Садәчә олараг јазычы бу деталдан сатирик-јумористик планда истифадә етмиш, онун фатеһлик иддиасы илә ади мә'насызлыға инамы арасындакы зиддијјәти тәсвир етмәклә ону тәнгид вә ифша објектинә чевирмишдир.

Јазычынын һекајәләриндәки јығчамлыг вә дәгиглик тәбии ки, илк нөвбәдә дилин һесабына баша кәлмишдир. А.Шаигин әсәрләринин, о чүмләдән һекајәләринин дили хәлгидир, чанлыдыр, бәдиидир, ритмикдир, емосионалдыр, садәдир. Сөз онун әсәрләриндә емосионал тә'сир күчүнә маликдир, онун бәдии тутумуну фикир, мә'на јүкү тамамлыјыр, долғунлашдырыр. Әдәби дил норматив, грамматик категоријалар, ганунлар мәһдудлуғунда јашајыб вә инкишаф едән дил дејилдир. О, јалныз бәдии әсәрләрин дили дә демәк дејил. Образлы, ифадәли бәдии дилин јарадычысы һәр шејдән габаг халгдыр. Образлы сөз халг дилинин үмуми газанында гајнајыб јетишир вә анчаг орада халг һәјаты, халг шүуру илә бирликдә бәдии әдәбијјата кечир...

"Ајыбыны јер өртсүн", "јаман көзә ох батсын", "кишинин башыны... алдатмаг", "беш күнлүк дүнја", "дәвәни чөмчә илә сувармаг" вә бу кими онларла образлы ифадәләр бир даһа тәсдиг едир ки, А.Шаигин әсәрләриндә халгын өзү дә, дүнјакөрүшү дә, дили дә иштирак едир. Бүтүн бунлар әдибин әсәрләринә көзәллик вә тәравәт вермишдир. Онун һекајәләринин хәлглијини вә тәравәтини тәбиәт тәсвиринә һәср едилмиш епизодларда даһа ајдын көрмәк олар.

А.Шаиг сөздән гәнаәтчилликлә истифадә етмишдир. Ади бир факта диггәт јетирәк. Һекајәнин гәһрәманы бағ ахтарыр, ону "Чыртдан"ын јанына көндәрирләр. Әсәрин һекајәчиси гапыны дөјүр, ону гаршыламаға чыхандан "Чыртданы" сорушур, "сәрт-сәрт үзүнә бахараг: Чыртдан нәдир?" Мәним адым вар- деди. Бағышлајын- дедим-дуканчылар мәнә белә дедиләр? Кичик бир диалогда сөзүн имканларындан мәһарәтлә истифадә едилмишдир. Өзүм киши сәртдир, аз данышандыр. Артыг изаһа, шәрһә, суал-чаваба јол вермәјән јазычы бир тәрәфдән онун мәһз Чыртдан олдуғуну, дикәр тәрәфдән дә Чыртдан олмадығыны (јә'ни белә ад ола билмәз) кәстәрмишдир.

А.Шаигин һекајәләринин Азәрбајчан әдәбијјатында мөвгеји, әһәмијјәти анчаг онларын идеја-мәзмун актуаллығында, ичтимаи-сијаси, мә'нәви-әхлаги тутумунда, сиглә тиндә јох, ејни заманда бәдии чәһәтдән камиллијиндә, сәнәткарлыг өзүнәмәхсуслуғунда вә јеткинлијиндәдир.

ЈЕНИ ТИПЛИ ПОВЕСТ ВƏ РОМАНЛАР

Дүнја әдәбијјатында мүшаһидә едилдији кими, роман вә повест Азәрбајҹан әдәбијјатында да нәсрин кәнҹ жанрларындан сајылыр.[1] Хүсусилә роман даһа јахын дөврүн жанрыдыр. Азәрбајҹанда повестин илк нүмунәсинә XVI әсрдә Фүзули јарадыҹылығында ("Һәдигәтүс-шүһәда"- Хошбәхтләр бағчасы) раст кәлдијимиз һалда, илк романлар ("Баһадур вә Сона", "Мәктубати-Шејда бәј Ширвани", "Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси", "Әһмәдин китабы" вә с.) кечән јүзиллијин сонларында мејдана чыхмышдыр. Бу бахымдан А.Шаигин "Ики мүзтәриб, јахуб әзаб вә виҹдан" вә "Әсримизин гәһрәманлары" әсәрләрини дә илк Азәрбајҹан романларындан сајмаг олар. Бунлар һәм өз жанры, һәм дә проблематикасы вә үслубу илә Азәрбајҹан әдәбијјатында јени типли романлар иди. "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә виҹдан" әслиндә романтизм әдәби методунда јазылан илк романдыр.

Дүздүр, А.Шаигин јухарыда һаггында данышдығымыз һекајәләриндән бир чоху романтизм әдәби методундадыр. Лакин бу методун бүтүн мәзијјәтләри "Ики мүзтәриб"дә даһа ајдын шәкилдә көрүнүр.

Мүтәхәссисләр "Көч"ү повест, "Дурсун"у исә каһ повест, каһ да роман адландырмышлар. Әслиндә дахили гурулушу, сүжети, образларын тәсвир даирәси вә үслуу илә "Көч" сәчијјәви һекајәдир. "Дурсун"у исә мүәллиф өзү һәлә 1912-ҹи илдә "Бәдбәхт аилә" ады илә китаб шәклиндә роман кими чап етдирмишдир. Беләликлә, мүәллифин бирҹә "Хасај" әсәри өз жанры илә мүбаһисә доғурмамышдыр.

А.Шаигин һекајәләри кими, повест вә романлары да Азәрбајҹан совет нәсринин јаранмасы вә инкишафыда мүһүм рол ојнамышдыр. О, әсәрләринин мөвзусунун һансы дөврдән алынмасындан асылы олмајараг, һәмишә халгын, заманын ән үмдә, кәрәкли проблемләринә тохунур, ҹәмијјәти сафлашдырмаға, пак дујғулар, габагҹыл идејалар тәблиғ етмәјә чалышырды. Бу бахымдан онун "Хасај" повести мараг доғурур.

Өмрү боју јазычылығындан даһа чох мүәллимлији илә фәхр едән А.Шаиг дөврүн истәјинә биканә гала билмәзди. Јазычы үрәјиндән

[1] Ә.Мәммәдов, Азәрбајҹан бәдии нәсри, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләри.- Бакы, "Елм", 1983, с.137.

олан истәјә әмәли ҹаваб кими "Хасај" повестини јазыр. Әсәр мүсабигәдә үчүнҹү мүкафата лајиг көрүлүр. Мүәллиф сонра бу повест әсасында ејни адлы пјес јазмыш вә пјеси бөјүк уғур газанмышды. К.Талыбзадә һаглы јазыр ки, ејни ад дашыјан "Хасај" повести илә пјеси арасында бөјүк идеја вә сүжет јахынлығы олмасына бахмајараг чағдаш Азәрбајҹан нәсринин 1930-ҹу илләрдәки тематикасыны, А.Шаигин мүасир мөвзулара мејлини мүәјјән етмәк үчүн повестин ҹидди әһәмијјәти вардыр.

"Хасај" повести илә "Вәзифә" һекајәси арасында да идеја-мәзмун, мөвзу вә проблематика бахымдан хејли јахынлыг вардыр. Һәр ики әсәрдә кәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәси, халг, ҹәмијјәт үчүн намуслу вәтәндаш, зијалы јетишдирмәк мәсәләси гојулур. "Вәзифә" һекајәсиндә бу проблемин бәдии тәсвири бир характерик һадисәнин фонунда верилмишдирсә, "Хасај" повестиндә һадисәләр шахәләнмишдир. Хасај нүмунәви шакирддир, мәктәбдә һамы ондан разыдыр. Атасы Балакиши тәмиз үрәкли ади бир зәһмәткешдир, анасы Бадам исә савадсыз олса да, мәһдуд дүнјакөрүшә маликдир. Әриндә олан сәмимијјәт тәвазөкарлыг, әмәксевәрлик онда јохдур. Даһа доғрусу, Бадамын характериндә һәр ан үзә чыха билән зәифлик вардыр; о, раһат јашамағы, вар-дөвләт газанмағы хошлајыр. Рәҹәб чиркин мәгсәдләри үчүн Бадамын зәифлијиндән истифадә едәрәк ону әлә кәтирмәк үчүн јоллар ахтарыр. Рәҹәб үчүн инсан ганы төкмәк ади иш олдуғундан, о, Балакишини гәсдән трамвајдан јыхыб өлдүрүр, арвады Бадама вә ев-ешијинә саһиб дурур. О, Бадамы алверчилијә ҹәлб едир, Хасајы пис јола сүрүкләјир. Хасај мәктәби атыр, аталығынын мәнфи тә'сиринә дүшүр. Учурума доғру кедән шакирди ислаһ етмәкдә мәктәб дә, мүәллим коллективи дә аҹиз галыр.

Мәктәб вә аилә, мүәллим вә ҹәмијјәт кими проблемләр А.Шаигин һәмишә диггәт мәркәзиндә иди. Чүнки өмрүнү бу ишә сәрф етмишди. "Хасај" повестиндә әдиб һәмин мөвзуну өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирмишди. Мүәллифин һуманизми, кәнҹ нәслә гајғы вә мәһәббәти, онларын кәләҹәјинә инамы, никбин руһу бу повестдә даһа ајдын өзүнү көстәрир. Повестдә пис јола дүшән Хасајын мүхтәлиф јолларла тәрбијәләндијинин шаһиди олуруг. Ону ислаһ әмәк колонијасына көндәрирләр. Бунунла әсәрдә јени бир хәтт башланыр. Бурада мүәллим вә шакирд -Камил вә Хасај гаршылашырлар. Онларын көрүшү Хасајын талејиндә дөнүш мәрһәләсинә чеврилир.

Повестдә јазычы Хасајын характеринә, тәбиәтинә тә'сири барәдә һеч нә демир. Амма пис јола гәдәм гојана кими һамыдан тә'риф, һөрмәт, еһтирам көрән Хасај Рәҹәбин тә'сиринә дүшәндән сонра анҹаг тәһгир, тә'нә ешидир, әтрафындакы адамлар ону лаға гојур, күлүрләр. Бүтүн бунлар вә нәһајәт, ибрәтли сирк епизоду Хасаја истәр-истәмәз тә'сир көстәрир, чүнки Хасај һәлә мә'нән тамам корланмајыб, онун дахилиндә атасы Балакишинин тәрбијәсинин көзәртиси вар. Одур ки, колонијада кечмиш мүәллими илә көрүшәндә утаныр вә фәхрлә дүлкәрлик сәнәтини өјрәндијини дејир. О, дустагханадан азадлыға чыханда тәсадүфән "досту" Һәсәнин бир гадынын чантасыны чырпышдырыб гачаркән машынын алтына дүшдүјүнү көрүр. Адамларын јахшы олду, хулиганлыг етмәсин, сөзләри Хасајын гулагларында сәсләнир, ону диксиндирир, дүшүнүб-дашынмаға сөвг едир. Шакирдләрин јанындан шән, меһрибан өтүб кечәнләр дә ону кәдәрләндирир, кечмишини јадына салыр. Бу һадисәләрин тә'сири илә Хасајда гәтијјәт ојаныр, о, күчәләрдә папирос сатмағы "мејмунлуг етмәк" адландырыб, бу ишдән имтина едир вә достларына јенидән китаблар охујаҹағыны дејир. Көрүндүјү кими, А.Шаиг публисистик үслубда јазылмыш програм әсәриндә дә амалына, јарадыҹылыг мәрамнамәсинә садиг галмышдыр.

Башга епизодларда, хүсусән мәктәб һәјаты, мүәллимләрин фәалијјәти илә әлагәдар сәһнәләрдә патетика, чылпаг идејачылыг, үмуми сөзләр үстүнлүк тәшкил етдији һалда, Хасајын учурума јуварланмасы, мә'нән тәмизләниб, јенидән һәгиги инсанлыг јолуна гајытмасы сәнәткарлыгла тәсвир олунур. Јазычы ән характерик вә зәрури һадисәләрин тәсвириндә инандырыҹылығы вә әјанилији әсас көтүрмүшдүр. Башга сөзлә десәк, Хасајын дәјишмәси мүәллимләрин ағыллы нәсиһәтләри, дидактика нәтиҹәсиндә баша кәлмир. Ону һәјат, дүшдүјү јолун горхусу, шаһиди олдуғу мүсибәтләр дәјишдирир.

Хасај мәктәбдә Рәшидлә далашыр, јахын кечмишин чылғынлығы онун гәлбиндә јашајыр вә јолдашыны дөјүр. Рәшид она әл галдырмыр, садәҹә олараг, достуну сәбәбсиз дөјмәјин јахшы һәрәкәт олмадығыны дејир, күнаһкарын өзү ағламаға башлајыр. Достунун сөзләрини үрәјинин башындан вурулмуш бычаг ағрысы, әзабы сајыр, һәтта Мирзә Рәһим дә гәлбиндәки тәлатүмләри баша дүшмүр. Камил мүәллим шакирдләринин психоложи вәзијјәтини даһа дүзкүн мөвгедән изаһ едир. "...вурмаға, сөјмәјә Хасај вәрдиш етмишдир. Анҹаг о чиркин һәјат онун гәлбинә һәмишәлик һаким

олмамышдыр. О, әввәлки тәмизлијини мүһафизә едә билмишдир. Бахсана, Рәшидин ипәк кими јумшаг сөзү ону гылынҹ кими кәсир, о, өз ишиндән пешман олуб ағлајыр".

Аталығы Рәҹәб сон һијләсинә әл атыр, Хасајда интигам һисси ојатмагла ону мүәллиминә гаршы ҹинајәтә ҹәлб етмәк истәјир. Хасај онун мәгсәдини билиб, мүәллимини хәбәрдар едир, бунунла да һәм Камил мүәллими вә аиләсини фаҹиәдән гуртарыр, һәм дә атасынын интигамыны алыр. Повест никбин руһла гуртарыр. Хасај јени һәјата гајыдыр, әввәлки кими мәктәбдә уғурлар газаныр.

Дидактика, тәрбијәви-идраки идејаја мејл, А.Шаигин һәјатынын мә'насыны тәшкил едән аилә-мәктәб, ҹәмијјәт-мәктәб "Хасај" повестиндә даһа әсаслы шәкилдә гојулур вә һәлл едилир. А.Шаиг гәләминә вә исте'дадына хас тәгдирәлајиг сәнәткарлыг мәһарәти илә јазылмыш сәһифәләр, епизодлар да аз дејил. Јазычы кичик бир епизодда бөјүк бир һәгигәти ифадә етмиш, сәһифәләрдә дејиләси фикирләри мараглы сәһнәләрлә вермишдир. Лакин о, бәдиилијә нә гәдәр фикир версә дә, мөвзунун шәрһи вә мә'наландырылмасында публисистликдән, тәмтәраг вә шүарчылыгдан да хилас ола билмәмишдир.

Повестдә савадсыз Наташа (Камил мүәллимин хидмәси) ишин маһијјәтини билмәјәрәк хач вурур. Камил мүәллим дејир: "Еј гоҹа диндар, сәни о дәмир парчасы дејил, бах, бу аслан үрәкли ушаг гуртарды". Јазычы нә диндарлығы тәнгид едир, нә дә мөвһумат әлејһинә аловлу тәблиғат апарыр. О, садәҹә олараг һадисәләри гаршылашдырмагла факты гејд едир, нәтиҹә чыхармағы охуҹуларын өһдәсинә бурахыр.

"Хасај" повестиндә тәрбијәви мәсәләләр өн плана чәкилмишдир. Амма дөврүн мөһүрү повестин бәдиилијиндә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Тәблиғат характерли ајры-ајры епизодларын үзәриндә әтрафлы дајанмадан ики сәҹијјәви ҹәһәтә диггәт јетирмәк лазым кәлир. Бириңҹиси, повестдә кечмиш һәјатла јени һәјат тенденсијалы шәкилдә гаршылашдырылыр. Хасајын атасы вә анасы наданлығын гурбанларыдыр- савадсызлыглары, касыблыглары сосиал әдаләтсизликләрин нәтиҹәсидир. Әсәрдән бәллидир ки, һадисәләрин мәркәзиндә Рәҹәб дурур. Балакишини өлдүрән, Бадамы алверчилик јолуна чәкән, Хасајын кәнҹ һәјатыны корлајан, ону чани, оғру, хулиган кими бөјүтмәјә чалышан да одур. Бүтөвлүкдә әсәрин конфликти Рәҹәблә мәктәб арасында кедир. Даһа доғрусу, бир тәрәфдән Рәҹәб, дикәр тәрәфдән дә Камил мүәллим башда олмагла мәктәб Хасај уғрунда мүбаризә апарыр.

Бизә belә kәlir ки, һадисәләрин бәдии шәрһиндә реал һәјати вә мәнтиги әсасы олмадан инсан әмәлләрини синфи-сосиал мәнсубијјәти илә изаһ етмәк повестдә нәзәрә чарпан чидди гүсурлардандыр. Индики һалында әсас мәсәлә Хасаја кимин мәнфи тә'сир көстәрмәси дејил, пак, тәмиз бир ушағын ијрәнч јола дүшмәси вә онун јенидән намуслу һәјата гајтарылмасында мәктәбин, мүәллимләрин ролудур. Дикәр тәрәфдән, Рәчәб Хасајы сијаси мәгсәдлә чиркин әмәлләринә чәлб етмир, ону марагландыран пул, газанч, вар-дөвләтдир. Бурадан белә чыхыр ки, јени һәјтадакы бүтүн нагисликләр мәһз Рәчәб кими сијаси дүшмәнләрин ишидир. Һалбуки "Вәзифә" һекајәсиндә јазычы даһа дүзкүн мөвге тутмуш, проблеми психоложи планда мә'наландырмаға чәһд көстәрмишдир.

Бүтүн дүнјада мәктәбләр вә мүәллимләр ејни идеала хидмәт көстәрмәлидирләр вә мүәјјән мә'нада көстәрирләр. Буну ејни заманда А.Шаигин педагожи фәалијјәти бир даһа тәсдиг едир. Повестдә исә јазычы бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәблиғат компанијасына гаршы чыха билмәмиш, совет мәктәби идејасынын вә онун үстүнлүкләринин бәдии јох, мәһз даһа чох публисистик, чылпаг, шиширтмә тәсвиринә мејл көстәрмишдир. Бир нечә парчаја диггәт јетирәк: "Тәрбијәсиз ата, ана вә онларын јарамаз ушаглары букүнкү гурулушумуз үчүн јарамаз үнсүрләрдир. ...Ону (Хасај нәзәрдә тутулур-Б.Б.) јалныз мән дәјишмәдим, букүнкү сосиализм гурулушу, сосиализм шәраити вә Хасајын бу мүһитдән алдығы исте'дад вә габилијјәти дәјишдирди. Мән бир совет мүәллими сифәтилә јалныз өз вәзифәми јеринә јетирмәклә онун дәјишмәсинә сүр'әт вә һәрәкәт вердим".

Повестин бу чүр епизодларында тәблиғатчылыг, шүарчылыг көз габағындадыр. Әсәрин ајры-ајры сәһнәләриндәки А.Шаиг гәләминин гүдрәти бир даһа көстәрир ки, гәләм достлары Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев, Ј.В.Чәмәнзәминли, Ч.Чаббарлы вә башгалары кими, А.Шаиг дә бә'зән мәчбуријјәт гаршысында сүн'илијә јол вермишдир.

Хасајын дәјишмәси повестдә нә гәдәр инандырычыдырса, онун анасы Бадамын дәјишмәси бир о гәдәр сүн'и тә'сир бағышлајыр. Чүнки биринчи һалда јазычы бу дәјишмәни әјани шәкилдә көстәрмишдир. Икинчи һалда исә бу һагда үмуми сөзләрилә кифајәтләнмишдир. Буну әдибин ејни адлы пјесиндә дә көрүрүк. Јери кәлмишкән көстәрәк ки, "Хасај" повести һагда јазылмыш бә'зи мәгаләләрдә дә әсәрин гуру сәһнәләри, шүарчылыг руһу әрт-

басдыр едилмиш, сүн'и шәкилдә тә'рифләнмишдир. Мүәллим адына лајиг бүтүн мүсбәт мәзијјәтләри совет мүәллимләринин ады илә бағламаг нәинки биртәрәфли вә јанлыш мөвгедир, ејни заманда, Н.Нәримановун зәманәти илә мүәллимлијә башлајан А.Шаиг кими фәдакар бир педагогун 20-чи илләрә гәдәрки педагожи хидмәтләринә дә көлкә сала биләр. Чүнки А.Шаигин, еләчә дә бир чох әсл халг мүәллиминин, педагогун мәгсәди вә идеалы һәмишә бир олмушдур: мүәллимлик вәзифәсини вичданла, намусла јеринә јетирмәк вә халга, миллә тә лајигли өвладлар, зијалылар јетирмәк! А.Шаиг дә өмрүнү бу мәгсәдин, идеалын һәјата кечирилмәсинә һәср етмишдир. Һәтта мүәллиф "Хасај" повестиндә вә пјесиндә "полад ирадәли совет мүәллимләри"ни тәблиғ вә тәрәннүм етсә белә, бу фикир өзүнү доғрултмур. Дикәр тәрәфдән, "полад ирадә" епитети ингилабдан әввәл иртичаја, чар чиновникләринә, фанатикләрә вә с. гаршы мүбаризәдә мүәллимлик адыны вә вәзифәсини доғрулдан А.Шаиг кими мүәллимләрә даһа чох јарашыр.

Әввәлдә дедијимиз кими, "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" адлы әсәри А.Шаигин илк нәср әсәри вә илк романыдыр. Јазычы романын тамамланмамыш, чапа лајиг билмәмишдир. Роман вахтында чап едилмәсә дә, мүәллифин јарадычылыг ахтарышларында, тәрчүмеји-һалында бир нечә чәһәтдән мараг доғурур: биринчиси, А.Шаигин романтик бачарығы, һәјатын епик вүс'әтли тәсвири саһәсиндә мәһарәти илк дәфә бу әсәрдә ашкара чыхыр; икинчиси, роман бир тәрәфдән А.Шаигин јарадычылыг методунун инкишафыны, онун романтик дүнјасынын өзүнәмәхсуслуғуну даһа дәриндән вә һәртәрәфли баша дүшмәјә имкан јарадыр. Әсәрдә јазычынын тәрчүмеји- һал фактлары да бу вә ја дикәр дәрәчәдә әксини тапмышдыр. Лакин јазычы шәхсән һәјатыны әсәрә чәлб етмәмиш, уғурсуз мәһәббәтә, аилә-мәишәт мәсәләләринә аз да олса, ичтимаи мә'на вермишдир. Дакәр тәрәфдән әдиб романда һадисәләри дә, образларын һәјатыны да романтик планда ишләмишдир.

Романда мараглы бәдии форма илә гаршылашырыг. Әлбәттә, бәдии әсәрин мәктублар формасында јазылмасы нә дүнја, нә дә Азәрбајчан әдәбијјатында јени һадисә дејилдир. Азәрбајчан әдәбијјатында М.Ф.Ахундовун, З.Марағалынын, С.М.Гәнизадәнин мәктублар, күндәликләр формасында јазылмыш әсәрләрини хатырламаг кифајәтдир. Лакин А.Шаигин романы мәкутблар формасында јазылмыш милли нүмунәләрдән сечилир. Бурада ән чох Авропа вә түрк романтизминин тә'сири дујулур. "Чан јанғысы"

(В.Диванбәјоғлу) "Ики накам" (Б.Не'мәт), "Һәјатын гәһри алтында, јахуд хаинин сону" (В.Јусифзадә), "Накам гыз", "Фәдаји-ешг", "Заваллы Ҹавад" (Рза Зәки) вә с. кими романтик үслублу романлар да məhз "Ики мүзтәриб"дән сонра јаранды. "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романы ашиг-мә'шугун мәктубла дәрдләшмәси, овунмасы, бәдбәхт талеји вә башга хүсусијјәти илә "Кәнҹ Вертерин әзаблары"ны хатырладыр. Лакин бурада бир нәфәр башгасына јох, Ситарә Рәмзијјәјә, Ҹавад исә өз аркадашына мәктуб јазыр. Әсас һадисәләр Ситарә илә Ҹавад арасында баш верир. Әһвалаты ики нәфәрин мәктубларындан вә бахышларындан өјрәнирик.

Ситарә илә Ҹавад бир-бирләрини севирләр. Лакин онлар мүһитин, шәраитин тәләбинә ујғун олараг көрүшә билмир, бир-бирини һәјатындан, һисс вә дујғуларындан хәбәрсиз галырлар. Јазычы буну даһа романтик вә јаныглы вермәк үчүн белә бәдии форма сечмиш, гәһрәманларынын мә'нәви дүнјасыны инандырычылыгла тәсвир етмәк наминә онлары бир-бири илә јох, өз мә'шугәси вә досту илә мәктублашмаға "мәҹбур" етмишдир; һиссләр, дујғулар, проблемләр дә мәктублар васитәсилә тәсвир олунмушдур. Дөрд кәнҹин арасында мәктублашма илә танышлыг әсәрин динамик сүжет хәттини көрмәјә имкан верир.

Јери кәлмишкән, бурада бир ҹәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. Бә'зән "Ики мүзтәриб"и сијаси-иҹтимаи проблемләрдән узаг бир әсәр кими дә тәгдим едирләр. Әввәла, бүтүн әсәрләри ејни ме'јарла өлчмәк доғру дејил. Икинҹи, бу, А.Шаигин нәинки илк романы, һәм дә илк нәср әсәридир. Үчүнҹүсү, исә елә бурада да мүәјјән проблемләрә ишарә вардыр. Мәсәлән, Ҹавад мәктубларынын бириндә јазыр: "Фикирҹә романтизм мәсләкини тә'гиб етдијими кими ләфз вә мә'наҹа дәхи демократлыг тәрәфдарыјам. Онун үчүн дә мәним әсәрләрим ләфз, вәзн вә гафијә е'тибары илә зәнкин ола билмәз. Мән ләфз мә'наја вә гулағын ләззәтини руһа фәда етмәк тәрәфдарыјам, мән гардашам, даима гырыг үрәкләрдә, јыртыг либасларда учуг, сөкүк дахмаларда долашырам, онларын бүтүн дөрд кәдәрләринә шәрик олур кими онлар илә бәрабәр күләр, бәрабәр ағларам". Әсәрин гәһрәманларындан биринин дедији бу сөзләр мүәјјән мә'нада А.Шаигин өзүнә дә мәхсусдур. Кәлин әсәрдә ики ҹәһәтә нәзәр салаг. Биринҹиси, романтизм мәсәләсинә, икинҹиси дил вә мәзмун, мә'на вә форма мәсәләләринә мүнасибәтә.

Академик М.Ҹәфәр "Классик романтизм ән'әнәләринә мүнасибәт" адлы мәгаләсиндә јазыр: "Бизим XX әср романтикләринин нәзәриндә романтизм елә-белә бир әдәби үслуб

кими дејил, бир мәсләк кими гијмәтли иди. Бу мәсәләнин мә'насы, маһијјәти дә демократизмдән, "учуг-сөкүк дахмаларда јашајан", әзилән, истисмар олунан күтләләрин, чәсарәтлә јашајан халгларын инсани һүгугларыны мүдафиә етмәкдән ибарәт иди." Башга гәләм достлары вә һәмкарлары кими, А.Шаиг үчүн дә романтизм бир јарадыҹылыг методу олмагла, һәм дә дүнјакөрүшү, мәсләк иди, кәдәрә шәрик олмаға, ағламаға вә күлмәјә имкан верән дүшүнҹә тәрзи иди. Бу онун бүтүн әсәрләриндә, о ҹүмләдән "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романында өн плана чәкилмишдир.

Дикәр ҹәһәт сәнәткарын бәдии әсәрдә мә'наја, мәзмуна, маһијјәтә үстүнлүк вермәсидир. Буну һеч дә сәнәткарлыгдан, бәдииликдән имтина кими баша дүшмәк вә гәбул еләмәк олмаз. Биз А.Шаигин һекајәләриндән данышаркән онун кичик һәчмли әсәрләринин сәнәткарлыг бахымындан Ҹ.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев, Ј.В.Чәмәнзәминли нәсри илә бир сәвијјәдә дурдуғуну демишдик. Буну илк нөвбәдә мә'наны, мәзмуну, маһијјәти формал тәрәфләрин ифратына гурбан вермәкдән имтина кими баша дүшмәк лазым кәлир.

Әсәрин гәһрәманы өз мәктубларынын "ләфз, вәзн вә гафијә е'тибары илә зәнкин" олмадығыны гејд едир. Бунун өзү дә әдәби бир пријомдур. Мәктублары диггәтлә охудугда билинир ки, бунларын һамысынын дили вә үслубу ејнидир. Һалбуки мәктублары мүхтәлиф адамлар јазыблар. Әсәрин натамамлығы јени мәкутбларын ејни дил вә үслубда јазылаҹағынын сәбәбини анламаға имкан верир. Бәлкә дә әсәр битсәјди јазычы бунун башга бир нәфәр тәрәфиндән редактә едилдијини көстәрәрди. Индики һалында романда фәрди образ данышығынын, нитгләрин типикләшдирилмәмәсинин бир сәбәби, гәһрәман демишкән, мә'наны, мәзмуну чатдырмаг истәјиндән бир сәбәб дә мәктуб жанрынын өз хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Башга сөзлә десәк, образлар данышмагдан даһа чох һадисәни, кечирилмиш, јашанмыш һиссләри мәктублара көчүрүрләр. Јазылма просеси илә данышыг просеси истәр-истәмәз бир-бириндән фәргләнмәлидир. Һәтта А.Шаиг бу јарымчыг әсәриндә дә өзүнүн сәнәткарлыг мәһарәтини габарыг шәкилдә бүрузә вермишдир.

Романда әсасән севки мәсәләләринә тохунулмушдур, амма ешг, мәһәббәт, севки сөзләри һеч дә вичдан вә әзаб сөзләриндән чох ишләнмәмишдир. Чүнки романтик А.Шаиги илк нөвбәдә инсан вә онун дахили аләми, онун әзаблары, ағрылары, сызылтылары марагландырырды. Ситарә Ҹавада вурулур. Сәмими, тәмиз ешг үчүн

варлығыны гурбан вермәјә һазыр олан бу намуслу гыз өз мәһәббәтиндән әзаб чәкир. О, илк нөвбәдә Чавадла көрүшмәмәсиндән, данышмамасындан, даһа сонра исә севкилисинин лагејдлијиндән, биканәлијиндән никарандыр. Амма үмиди вә севкиси илә хошбәхтдир. Буну мәктубларынын бириндә јана-јана е'тираф едир: "Ичимдә кет-кедә бир гығылчым бөјүјүр, атәшин шәфәгләрлә мәни јахыр, солдурур. Артыг дајанмырам, кечәләрим күндүз, күндүзләрим кечә олмушдур. Билсәниз, о көрдүјүнүз саф чичәк кими јанагларым нә гәдәр дәјишмиш, көрсәниз мүтләг танымајачагсыныз. Севда зәһәрли бир илан кими бојнума сәрилмиш. Артыг гуртулмајачағам, затән буну мән һисс едирәм".[1]

Чавад да ејни һиссләри кечирир. О, узагдан-узаға көрдүјү гыза вурулмагла ондан ики үч-гат артыг әзаб чәкир. Чүнки евлидир, аиләси олдуғу һалда башга бир гызы севмәклә вичдан әзабы чәкир. Чавад гызы нәзәрдә тутараг јазыр: "Мән дә онун кими олачағыма мүашигәјә киришсәм, вичданча мәс'ул дејилмијәмми? Заваллы зөвчәмә хәјанәт олмазмы? Аһ, вичдан әзабы! һәр һалда бу пәри јаврусундан һиссми, әфкармы кизли сахламамалыјам, һансымызын әзабы шиддәтлидир: мәнимки, јахуд онунку? Мәнчә јенә јазыг о..."[2]

Ситарә севкисиндә гадағалары јахын гојмур. Севдији оғлана биринчи мүрачиәт едир, она мәктуб јазыр вә һиссләрини, дујғуларыны ачыг шәкилдә билдирир. Һәтта гадынлара гаршы олан стандарт, мүәјјән дәрәчәдә көһнә бахышлара гаршы чыхыр. Бунунла да Ситарә белә бир фикрин јанлышлығыны сүбут едир: "Гадынларда севки олмаз, зира онларда үрәк јох, онлар јалныз өзләрини севдирмәк јолуну билирләр"- дејә тә'риф етдијиниз фикримиздән ваз кечәк. Гадынларын үрәкләриндә һәгиги мәһәббәт бәсләдикләрини е'тираф единиз."[3]

Чавад Ситарәјә әзаб вермәмәк мәгсәди илә ондан узаг кәзмәјә башлајыр вә өз вәзијјәтини нөвбәти мәктубунда кәдәрлә билдирир. Чавадын бу һәрәкәти она даһа ағыр тә'сир кестәрир. Гыз Чавадын евли олдуғуну һәлә билмир. Севки севинчи Чавады бәхтијар едир, вичдан әзабы исә онун гәлбини ағрыдыр. Нә арвадыны ата билир, нә дә Ситарәдән әл чәкир, -вичданымы, намусуму нечә парчалајым?

[1] А.Шаиг. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 508-509

[2] А.Шаиг. Әсәрләри, I чилд, сәһ 513

[3] А.Шаиг. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 516

Бу үч-дөрд сәнә зәрфиндә тикдијим сычаг јувасыны нечә дағыдым? Вичдана јарашан шејми?- дејир. О, ики јол ајрычында галыр, нә едәчәјини билмир. "Һәр ики тәрәфим дәһшәтли. Әјәр бу тәрәфә мејл олурам мүһит, вичдан мәни боғачаг вә әјәр бу тәрәфи тутурамса, атәши-севда мәни јакачаг, руһуму парчалајачаг" фикри илә "ики ад арасында" галыр. Нәһајәт, Чавад "тәрәфләрдән" бирини сечир, арвадындан ајрылыр. Она елә кәлир ки, артыг бәхтијарлыға чатачаг.

Чавадын гәфләтән дәјишмәси, Ситарәјә гаршы мараг кестәрмәси севкисинә чаваб вермәси гызын һәдсиз севинчинә сәбәб олур. Лакин бу севинч узун сүрмүр. Бир күн Чавадын ондан гачмасынын сәбәбини евинә кәлән арвадындан вә гадындан өјрәнир. Јенә дә тәскинлик тапа билмир. Инди о, бир аиләнин дағылмасында, бир гадынын ачы-ачы көз јашлары төкмәсиндә, бир көрпәнин ата сығалына, дајағына һәсрәт галмасында өзүнү күнаһкар сајыр. Шүбһәләр севки үчүн, севинч үчүн јаранмыш саф гәлбини дидиб парчалајыр. Бу фәналыглара сәбәб мәнми олдум? О заваллы гадынын јувасыны мәнми дағытдым? О, мәс'уд үрәји мәнми парчаладым? Мәһәббәтлә бәркимиш ики гәлби бир-бириндән мәнми ајырдым? һәлә о мәс'ум јаврусунун: аһ-аһ, о назик, далғын елә солғун-долғунлуғуна сәбәб мәнми олдум?

Чәкдији мә'нәви изтираб Ситарәјә гаршы хүсуси рәғбәт ојадыр. О, Чавада олан севкисиндән имтина едә билмир, вичдани әзаб раһатлығыны әлиндән алыр. Амма һәјатдан үмидини үзмүр, садәчә олараг дәрдини унутмаг, Чавада гаршы олан ешгини јадындан чыхартмаг үчүн муталиәјә киришир, мүәллимлик едир. Бунунла да, өзүнү алдада билмир. О, кечә-күндүз Чавадын ешгилә јашајыр. Даһа доғрусу, илк мәһәббәтин көврәклији, ширинлији вә һәзинлији Ситарәнин гәлбиндә әбәдилик өзүнә сығыначаг тапыр. О, јалгызлашыр, тәкләшир. Дүнјанын наз-не'мәтләри, дөрд бир јанында ешидилән чал-чағыр онун јаралы гәлбини овутмур. Чаваддан гачыб башга бир јерә кәлсә дә өзүндән, ешгиндән, хатирәләриндән гача билмир. Онун фачиәси мәһз бундадыр: хатирәләрлә јашајыр. Бурадан һараја гачым? Нәрәјә гачырсам о гаранлыг мәһз мәни тә'гиб едир, бир ан раһат бурахмајыр. Алача сәһәр пәнчәрәдән үзүнү кестәрир, дурурам... Аһ, истәјирәм ки, бир кәрә јенә Чавадын үзүнү көрәјдим, сонра өләрдим..." дејә изтираб кечирир.

Ситарә гәлбинин бөјүклүјү илә јадда галыр. Һадисәләрин кедишиндән ајдын олур ки, роман трагик сонлугла гуртармалыдыр.

Чүнки Ситарә хәјал, хатирә дүнјасында јашајыр. Реаллыг онун арзуларына, хәјалларына зәһәрли бир зәрбә вурур, инчә гәлбли, һәссас, зәриф Ситарә бу зәрбәјә таб кәтирә билмир, дүнја илә јох, илк нөвбәдә өзүнүн мә'нәви аләми илә мүбаризә апара вә галиб кәлә билмир. Онун- Аһ, мәним тәгсирим нәдир? Гәбаһәтим нәдир?..- суаллары да күнаһсыз бир гәлбин, хошбәхтлик үчүн доғулмуш бир варлығын һарајыдыр, фәрјадыдыр. Бу суалда фәрјадын, һарајын чавабы вармы? Ким һаглыдыр? Танымадығы адамы севмәк Ситарәнин күнаһыдырмы? Узун әзаблардан, ағрылардан, вичдани сызылтылардан сонра гәлбинин һөкмүнә гулаг асмагла аиләсини атыб севән үрәјә севкијлә чаваб верән Чавадмы? Јохса ән ади, лакин ән али вә ән үлви бир һиссин гәлбиндә ојанмыш јанғысында од тутуб јанан Ситарәми? Јазычы бу сулларын һеч биринә чаваб вермир. Чүнки онун мәгсәди суаллара ачыг чаваб вермәклә кимисә, нәјисә гынамаг, төһмәтләндирмәк јох, һәмин һиссләри бүтүн зәнкинлији, бүтүн мүрәккәблији илә проблем кими ортаја атмагдыр. А.Шаиг мәгсәдинә наил олмуш, тәбии, сәмими инсани дујғуларын тәсвирини һеч бир сосиал һадисә илә бағламадан охучулара чатдыра билмишдир. Чавабы да охучунун өһдәсинә бурахмышдыр.

Ситарә кими, Чавад да доғма јурдуну тәрк едир. Онларын сәфәрә чыхмалары, јердәјишмәләри, кәзиб көрмәк арзусундан јаранмајыб. Онлар хатирәләрини һәр ан ојадан, јада салан јердән узаглашырлар. Бурада итирдикләри севинчи, севкини, тәсәллини башга јердә ахтарырлар. Романтик гәһрәманлар өз тәбиәти е'тибары илә үлвијјәтә маилдир, хошбәхлик ахтаранлардыр. Доғрудур, әсәрдә биз "хошбәхтлик" кәлмәсинә раст кәлмирик. Гәһрәманлар бир дәфә дә олсун онун адыны чәкмирләр. Фәгәт онларын күндәлик фәалијјәти мүдам хошбәхтлик арзусу илә бағлыдыр. Өзү дә арзу, адәтән, бирбаша хошбәхтлијә јөнәлмир, бу арзу хошбәхтлијин һәјатда варлығына, онун мөвчудлуғуна инамла кифајәтләнән, садәчә ондан илһамланан арзудур.

Бурада романтизмә, еләчә дә А.Шаиг јарадычылығына мәхсус идиллик руһ да ачыгча дујулур. Әзабдан, кәдәрдән сарсылан бир чох романтик гәһрәманлар кими, Ситарә вә Чавад да мүһитдән узаглашыр, башга бир јердә, тәбиәт гојнунда овунмаг истәјирләр. Романын гәһрәманлары хошбәхтлик ахтарсалар да, һәјатларынын сонракы мәгамлары көстәрир ки, онларын хошбәхтлији хатирәләриндәдир. Чүнки ән хош, ән тәмиз вә саф арзулары һәмин

хатирәләрлә јашајыр. Ситарә вә Чавад хошбәхтлик тапа билмирләр, һара кедирләрсә, хатирәләр дә онларла кедир, онлары тә'гиб едир.

"Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романы, "Гаракилс хатирәси" һекајәсини нәзәрә алмасаг, А.Шаигин бирбаша севки мөвзусунда јазылмыш јеканә нәср әсәридир. Амма јазычы бурада һүрријјәт, азад севки вә чәмијјәтин гадағалары мәсәләләринә дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүнасибәтини билдирмишдир. Ситарә пәнчәрәдән бахмагла севир (гадынларын вә гызларын чәмијјәт арасына чыхмагдан даһа чох евдә дустаг кими галмаларыны хатырламаг лазымдыр), сечмәк-сечилмәк имканындан мәһрумдур. Мараг доғуран чәһәтләрдән бири дә "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романын тәкчә А.Шаигин јарадычылығында јох, бүтөвлүкдә классик Азәрбајчан әдәбијјатында лирик-драматик вә психоложи планда јазылмыш илк роман олмасыдыр.

Бир сыра әсәрләрдә, хүсусән, классик Азәрбајчан әдәбијјатында психоложи овгат һадисәләрин фонунда ифадәсини тапыр. Динамик психолокизм һадисәләрин инкишафы илә реаллашыр, һәр һансы бир сурәт мүәјјән бир һадисәни јашајыр, онун бу һадисә илә бағлы дүшүнчәләри нәтичәдән һасил олур. Епик психолокизмдә исә һадисә һаггында мә'лумат верилир, амма өн плана бу һадисә илә бағлы дүшүнчәләр, һиссләр кечир. А.Шаигин "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романында мәһз епик психолокизмә үстүнлүк верилмишдир. Әдиб гәһрәманларын мә'нәви дүнјасынын ән дәрин гатларына нүфуз етмиш, онларын емосијаларынын, дујғуларынын кечдији сарсынтыларын, чәкдикләри әзабларын бәдии мәнзәрәсини јаратмаға чалышмышдыр.

"Әзаб вә вичдан" анлајышы романа ади сөзләр кими дахил едилмәмишдир; әдиб илк нөвбәдә, әзаб вә вичданын гәһрәманларын мә'нәви-әхлаги дүнјасындакы ролуна вә әһәмијјәтинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Ситарәнин чәкдији әзаб мүәјјән мә'нада хош әзабдыр, һәсрәт, һичран әзабыдыр. Чавадын евли олдуғуну биләндән сонра чәкдији әзаб исә ағрыдан јаранан әзабдыр. В.Г.Белинскинин Печорин һаггында дедији ашағыдакы фикри Ситарәнин характериндә дә өзүнү көстәрир. Мәкәр онун гәлби саф вә тәмиз бир ешг һәсрәти илә дөјүнмүрмү?.. Јох, бу худпәсәндлик дејил: худпәсәнд адам әзаб чәкмир, өзүнү тагсырландырмыр, әксинә, өзүндән разы олур, өз хасијјәтинә севинир, худпәсәндлик әзаб һисси илә таныш дејилдир: изтираб јалныз севкинин гисмәтидир. Ситарә дә изтирабы илә көзүмүздә даһа да бөјүјүр.

Романтизмин тәдгигатчыларындан бири сајылан В.Османлы Чавад сурәти һаггында јазыр: "Мәһәббәтиндә дөнүклүјү, гејри-сабитлији илә Чавад бизим әдәби образларын һеч биринә бәнзәмир. Кечәли-күндүзлү мәһәббәт одуна јананда севдијини дә елә инамлыгла унудармы? Бу һансы тәрбијәдәндир, онун көкүнү һарда ахтармалы, јенә дә Авропа романтизм әдәбијјатында "Ики изтираб" там бир сыра чәһәтләрилә алман романтизми илә бағлыдыр. Һәмин бағларын һансы јолларла әмәлә кәлдији конкрет олараг һәләлик бизә мә'лум дејил. Фәгәт фактлар көз габағындадыр".[1] Тәдгигатчы белә фактларын үч мәнбәјини гејд едир. Биринчиси, Вилһелм дә (И.Һетенин "Вилһелм Мејетерин тәһсил илләри" әсәринин гәһрәманы) Чавад кими сәјаһәтә чыхмағы, идеалыны сәјаһәтдә тапмағы хошлајыр. Икинчиси, "чеврилмә"-мухтәлиф образларын әшјаја чеврилмәси мәсәләсидир. Үчүнчүсү, әсәрин формасы мәктуб жанрыдыр.

Демәк лазымдыр ки, Чавад дөнүклүк еләмир, гејри-сабитлик көстәрмир. О, Ситарәдән јох, Ситарә ондан ајрылыр. Вә һәр икиси ејни дәрәчәдә изтираб кечирир. Белә ади инсани һиссләрин, дујғуларын көкүнү, һарадаса ахтармаг нә дәрәчәдә мәгсәдәујғундур. Бүтүн бунлары Авропа романтизми илә бағламаг, бизим фикримизчә дүзкүн дејилдир. Ахы, бизим өз милли әдәбијјатымызда Фәрһад вә Ширинләр, Јусиф вә Зүлејхалар, Лејли вә Мәчнунлар аздырмы? Дикәр тәрәфдән, Авропа романтизми илә бағлылығын јоллары һәлә конкрет олараг мә'лум дејилсә вә Азәрбајчан әдәбијјаты илә бағлылығы там ајдындырса, Ситарә илә Чавад арасындакы ешг, изтираб һиссләрини тәкчә башга мәнбәләрлә бағламаг тәшәббүсү бизи разы салмыр.

Сәнәткарлыг јахынлығына, охшарлығына кәлдикдә, ону демәк истәрдик ки, "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романы сәјаһәт үзәриндә гурулмамышдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, романын гәһрәманлары доғма јурдларыны кәзмәк, көрүб-көтүрмәк, идеал ахтармаг үчүн јох, накам севкиләрини унутмаг, ачылы, ширинли хатирәләри јаддан чыхартмаг үчүн тәрк едирләр. Бурада чеврилмә И.Һетенин әсәриндәки кими баш вермир. Чавад садәчә олараг шам ағачыны көрдүјү гыза бәнзәдир. Нәһајәт, сонунчу вә үчүнчү гејд һаггында. Бу барәдә бә'зи гејдләримизи демишик, бир даһа тәкрар етмәк истәрдик ки, белә үмуми әдиби формалар, башга сөзлә

---

[1] В.Османлы. Азәрбајчан романтикләри. Бакы, "Јазычы" 1985, сәһ. 104.

десәк, мәктуб формасында јазылмыш әсәрләр милли әдәбијјат тарихимиздә мөвчуддур. Тәәссүф ки, В.Османлынын романтизм, о чүмләдән А.Шаигин романтизм һаггында марағлы вә орижинал тәдгигат әсәриндә белә чидди мүбаһисә доғуран фикирләрә дә раст кәлирик. Һәм дә "Ики мүзтәриб"дә романтизмин мәнбәјини нә гәдәр кәнарда ахтарсаг да, онун бир көкү милли әдәбијјатымызла бағлыдыр, бир көку дә Авропадан да олса билаваситә түрк әдәбијјаты васитәси илә кәлир. Ирандан тәзә охујуб кәлән А.Шаиг дә о вахт нә Авропа дилләрини, нә дә рус дилини билирди.Ән чох фарс, түрк вә Азәрбајчан әдәбијјатыны өјрәнмишди.

А.Шаиг мүасирләри илә ән чох достлуг вә јарадычылыг әлагәси олан, әдәби-педагожи мүһитлә сых бағлы сәнәткарлардан иди. Онун бә'зи әсәрләри дә елә өз дөврүндә Ф.Кечәрли, Ч.Мәммәдгулузадә, М.Һади, С.С.Ахундов вә башгалары тәрәфиндән әлјазмасы шәклиндә охунмуш, бәјәнилмиш вә илк чапындан мүсбәт фикир ојатмышдыр. "Әсримизин гәһрәманлары" романыны да белә әсәрләрдән сајмаг олар. Мүәллиф һәлә 1809-чу илдә јазмаға башладығы бу романын мүәјјән һиссәләрини елә о вахт чап етдирмишдир. 1914-чү илдә "Игбал" гәзетиндә чыхан һиссәнин сонунда белә бир гејд вардыр. Романын биринчи һиссәси бурада гуртарыр. Мабәди биринчи һиссә илә китаб шәклиндә чап олуначаг. Лакин белә бир китаб чыхмады. О, бир дә 1918-чи илдә әсәрә гајытды вә бүтөвлүкдә роман 1948-чи илдә "Сечилмиш әсәрләри"нә салынды. Романын узун мүддәт јарымчыг галмасынын сәбәбини әдиб өзү хатирәләриндә белә изаһ едирди:

"Әсримизин гәһрәманлары" сәрлөвһәли бир роман башламышдым. Елә бу әрәфдә ики ачыг мәктуб алдым. Бирисини Газандан Әлимчан јазмышды. Икинчи мәктуб Ашгабаддан кәлмишди. Һәр ики мәктуб мәни јазмаға тәшвиг едирди...

Бир күн Сүлејманла (Сүлејман Сани -Б.Б.) көрүшдүм. О, әлими сыхараг мәни тәбрик етди, "әсәрини охујурам, јахшыдыр, әввәлчә мән елә күман етдим ки, Лермонтовун "Зәманәмизин гәһрәманлары" сәрлөвһәли романына нәзирәдир. Һеч бир охшары олмаја-олмаја сәрлөвһәни нечин елә гојмусан?"- деди.

Мән Лермонтов вә Пушкини бир шаир кими таныдығымдан һәр икисинин мәнзум әсәрләрини охумушдум. Анчаг нә Пушкинин "Капитан гызы", нә дә Лермонтовун "Заманәмизин гәһрәманлары" сәрлөвһәли романы олдуғуну билмирдим... Һәвәсим вә ирадәм гырылдығындан башламыш олдуғум бу роман көзүмдән дүшдү. Бу һадисә Сүлејман бәјә чох тә'сир етди. О бири һәфтә мәни көрәркән

романы јазыб гуртармаға тә'кид вә тәшвиг етди. Мән романы анчаг 1918-чи илдә тамамлаја билдим". Көрүндүјү кими, бу доггуз ил әрзиндә ичтимаи һәјатда чох дәјишикликләр олмушду. А.Шаиг өзү дә јарадычылыг ахтарышларына, дүнјакөрүш вә камилләшмәјә доғру бир инкишаф просеси кечирмишди. Бүтүн бунлар романын сон һиссәләриндә ајдынча көрүнүр вә әсәрин тәһлилиндә бу чәһәти нәзәрә алмалыјыг.

"Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романындан фәргли олараг "Әсримизин гәһрәманлары" романында һәјат даһа кениш планда көтүрүлмүшдүр. Сүжет хәтти чохшахәлидир, әсәр мүхтәлиф инсан характерләри илә зәнкиндир. Һекајә жанрынын вә драм нөвүнүн, еләчә дә поезијанын үстүнлүк тәшкил етдији дөврдә А.Шаигин роман жанрына мүрачиәт етмәсинин өзү артыг хүсуси мараг доғурурду. Бу романда да јазычы ичтимаи-сијаси вә аилә - мәишәт проблемләрини бәдии тәһлилин мәркәзинә кәтирмишди.

А.Шаиг бүтүн әсәрләриндә, о сырадан "Әсримизин гәһрәманлары" романында инсан талејини һәртәрәфли, зәиф вә гүввәтли чәһәтләри илә бирликдә тәсвир етмишдир. Г.Хәлилов Азәрбајчан совет романынын инкишафына аид тәдгигатында јазыр ки, мүәллиф инсанларын шәхси талејини ичтимаи мәсәләләрлә әлагәләндирмиш, буржуа-мүлкәдар әхлаг гајдаларыны тәнгид атәшинә тутмушдур. Бу әхлаг Әшрәф, Мүрсәл кимиләрини бәдбәхт едир, Мәрјәм кимиләрини вәрәмләдиб өлдүрүр. Бурада тәсвир олунан адамларын әксәријјәти әјјаш, сәрхош, әхлагсыз вә мәдәнијјәтсиздир. Онларда һеч бир мүсбәт кејфијјәт јохдур. Лакин бу ситатын сон һиссәси илә разылашмаг олмаз. Сонрадан көрәчәјимиз кими, романдакы сурәтләрин һамысыны һеч дә буржуа-мүлкәдар әхлағы мәһв етмир вә онларын чохусунда мүсбәт кејфијјәтләр кифајәт гәдәрдир.

"Әсримизин гәһрәманлары" бир аиләнин, бир нечә нәслин тарихини вә агибәтини тәсвир едән "кичик роман"дыр. Ағамүрсәлин евләнмәк јашы чатыр, атасы Һачы Кәрим тәкчә евинә кәлин кәтирмәк истәмир, о, һәм дә вар-дөвләтини артырмаг мәгсәди күдүр. Һачы Кәримин пул јығмаға башы елә гарышыр ки, аиләсинин вәзијјәти, оғлунун тәрбијәси гәтијјән јадына дүшмүр. Ағамүрсәл истәр-истәмәз нәзарәтсизликдән вә лазым олдуғундан артыг чиб хәрчләриндән истифадә едиб мешшан һәјат тәрзи кечирир. Тәрбијә өз ишини көрүр. Ағамүрсәл о дәрәчәдә чиркаба јуварланыр ки, доғма атасынын өлүмүнү арзулајыр. Кәнч бир оғланын бу вәзијјәтә дүшмәсинин сәбәбкары нәдир? Дөврмү, ичтимаи һәјатмы, јохса

аилә тәрбијәсими? Әлбәттә, бунларын һамсы бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүһүм рол ојнајыр.

Ағамүрсәл даһа чох атасынын тәрбијәси илә бәјүјүр. Мина ханым һачынын нечә иллик арвадыдыр, амма евдә севинч вә шәнлик көрмүр. Әриндән ешитдији анчаг кобуд сөзләрдир. Һачы ону адам јеринә гојмур, јери кәлди-кәлмәди өмүр-күн јолдашыны тәһгир едир, онун јанында нә јашына, нә ичтимаи һәјатдакы мөвгејинә, нә дә аиләјә јарашмајан сөјүшләр ишләдир.

Ағамүрсәл атасындан да пис јола дүшүр, ичкијә гуршаныр, әхлагсыз гадын дүшкүнүнә чеврилир. О, јалныз анасына кобуд мүнасибәтдә атасына чәкир. Тәсадүфи дејил ки, Мина үрәк ағрысы илә әринә шикајәтләнир. Нә гәдәр кичик иди, бачарырдым, инди даһа күчүм чатмыр, бојум бојунда боју вар, бир сөз дејирәм, ит кими үзүмә чәмкирир. Мән дә анајам, өз һөрмәтими сахлајырам.

Анаја мүнасибәти А.Шаиг гәһрәманынын характеринин әсас чәһәти вә кәләчәк талеји, агибәти һаггында хәбәрдарлыг кими мә'наландырмышдыр. Доғма анасына е'тинасыз јанашандан, арвадына, аиләсинә, ушагларына һөрмәт, еһтирам, гајғы кәзләмәк олмаз. Ағамүрсәлин көрпәси дә онун гәлбиндә аталыг дујғусу, мәс'улијјәт һисси ојатмыр. Анасынын "бизә нијә јазығы кәлмир" наләсини ешидәндә о, һејрәтләниб дејир: "Чәкил, чәкил, мәндән нә истәјирсиниз? Сизи ач, сусуз гојурам, нәдир?" Ағамүрсәлин нәзәриндә евдәки гадынларын хошбәхтлији, сәадәти анчаг ач вә сусуз галмамагдадыр. Јазычы гәһрәманларынын мә'нәвијјатыны, дүнјакөрүшүнү белә аилә-мәишәт мәсәләләринә мүнасибәтдә дә усталыгла ачыр. Әдиб бир нәслин Һачы Кәримлә, Ағамүрсәллә бағлы тарихини кениш епик лөвһәләрлә, тәфсилаты илә тәсвир етмәмишдир. Әслиндә, бүтүн бунлар романын әсас һадисәләринә кечид, һазырлыг характери дашыјыр. Әсәрин гәһрәманларынын мүһити, һәјат тәрзи шәраити илә епизодик танышлыг әсас проблемләрин инкишафына зәмин јарадыр. Романда әсас һадисәләр Әшрәфлә бағлыдыр. Буна көрә дә јазычы онун һәјатыны доғулдуғу күндән өләнә гәдәр мәрһәләләрлә изләмишдир. Лакин јазычы ону тәкликдә көтүрмәмишдир. "Әсримизин гәһрәманлары" кимдир суалына чаваб вермәк үчүн о үч кәнчин талејинә хүсуси мараг көстәрир. Бу мә'нада Ағамүрсәли "әсримизин гәһрәманы" сырасына салмаг дүзкүн дејилдир. "Әсримизин гәһрәманы" бир нәслин нүмајәндәләри јох, ичтимаи һәјатдакы мүхтәлиф әгидәли, дүнјакөрүшлү, мә'нәвијјатлы кәнчләрдир.

Әсрин әсас тәнгид һәдәфи кечмиш дүнјанын јарамаз әхлаг вә ганун-гајдаларына гаршыдыр. Лакин мүәллифин бу адамларын мәһвә мәһкумлуғуну сәрвәтин чохлуғу илә изаһ етмәси садәләһв көрүнүр. Ағыллы баш сәрвәтдән ағыллы мәгсәд үчүн истифадә едәр вә чәмијјәтә, халга да фајда верәр. Дедијимиз кими, бәдии әсәр тәкчә нәјәсә, һансы гүввәләрә, проблемләрә гаршы мүбаризә апармыр, ән башлычасы һәјаты доғру-дүзкүн тәсвир едир, диггәти һәјатын актуал вә типик проблемләринә јөнәлдир. Проблеми һәлл етмәк сөз сәнәтинин јох, илк нөвбәтдә мүхтәлиф органларын, тәшкилатларын вәзифәси вә борчудур. Һәјат характерик вә типик чизкиләри илә тәсвир, тәһлил вә шәрһ олунанда, инсан дүшүнүб дашыныр, онда мә'нәви интибаһ просеси баш верир, јахшыны тәгдир, јаманы исә инкар едир. Дикәр тәрәфдән, јазычы романда сурәтләрин бир чохунун мәһвә мәһкумлуғуну һеч дә сәрвәтин чохлуғу илә бағламыр. Буну романдакы һадисәләрин өзү дә сүбут едир.

Бу бахымдан јанашдыгда тәдгигатчы Ә.Сарачлынын романа мүнасибәти бизә даһа дәгиг вә објектив көрүндү. О, доғру олараг јазырды ки, "Әсримизин гәһрәманлары"нда әсасән, ики хәтт гаршы-гаршыја гојулмушдур. Бунлардан бири исрафчы, позғун зијалыларын тәнгиди, икинчиси исә бу мүһитдә улдуз кими сејрәк-сејрәк парылдајан мүтәрәгги зијалыларын мәһәббәтлә тәсвиридир. Һәгигәтән, романда әсас проблем мүхтәлиф зијалы нәслинин гаршы-гаршыја кәлмәси фонунда әксини тапмышдыр. "Әсримизин гәһрәманлары" зијалылардыр. Зијалыларын сағлам идејалы мүбариз гүввә кими јетишмәләриндә исә әввәлки нәслин мүһүм ролу олур. Бурада көһнә дүнјанын әхлагындан вә ја сәрвәтин инсан мә'нәвијјатыны корламасындан сөһбәт кедә билмәз. Г.Хәлиловун бу сөзүнә һагг газандырмаг лазым кәлир ки, ағыллы шәхсијјәт сәрвәтиндән дә ағыллы шәкилдә, һәм өзүнүн, һәм дә мәнсуб олдуғу халгын мәнафеји наминә истифадә едә биләр.

Романда тәсвир олунан нәслин үчүнчү нүмајәндәси Әшрәфдир. Әшрәф дә атасы Ағамурсәл кими гајғысыз бөјүјүр, онун наз-гәмзәси илә ојнајырлар, бир сөзүнү ики еләмирләр. Лакин өзү дә һисс еләмәдији һалда онун ушаг гәлбиндә бир нискил јашајыр: аталы олдуғу һалда атасыздыр, јетимлији јашајышда дујмур, јетимлији тәрбијәдә, сығалсыз галмасында көрүр. О, һәм дә өзбашына һәрәкәт едир, шылтагдыр, көрпә јашлардан она е'тираз едән тапылмыр. Ананын өмрү-күнү әзаб вә изтираб ичиндә кечир. Әриндән диггәт вә гајғы көрмәјән бу бәдбәхт гадын меһрини

ушағына салыр, өмрүнү онун шад-хүррәм бөјүмәсинә һәср едир. Ананын өзү дә билмәдән, һисс етмәдән көрпә ушағынын һәр бир тәләби гаршысында күзәштә кетмәклә онун анчаг шылтаг, тәрс, инадкар јох, һәм дә әгидәсиз, симасыз бөјүмәсинә сәбәб олур. Јазычынын фикринә көрә, ушағын камил инсан кими бөјүмәсиндә ата илә ананын тәрбијәси вәһдәтдә кетмәлидир. Һәјатә, күчәјә чыхан кими Әшрәф тәрбијәсиндәки, характериндәки бүтүн нөгсанлары, гүсурлары көстәрир: ушагларла далашыр, евдәки диктатлығыны күчәләрдә дә һәјата кечирмәк истәјир. Бала Әшрәф атасы Ағамурсәлин өмрүнүн давамчысына чеврилир. Гочалардан бири балача Әшрәфин јекәханалығыны, дикбашлығыны вә тәрбијәсизлијини көрүб дејир: "Јазыг сәнә, атан Ағамурсәл кечә-күндүз казиноларда, мин чүр сәфаләт бучагларында донуз кими ешәләнир, сән дә о вәһши тәрбијәнин мүдһиш пәнчәси алтында әзилиб хурдхаш олурсан".

"Әсримизин гәһрәманлары"нын мејдана чыхмасында, әрсәјә чатмасында ата-аналары, чәмијјәт вә мүһит мүһүм рол ојнамышдыр. Јә'ни, һәр бир јени нәслин јетишмәси мүәјјән мә'нада "аталар вә оғуллар" проблеминин һәллиндән асылы олур. Һачы Кәримин тәрбијәси халга Ағамурсәл, Ағамурсәлин тәрбијәси исә чәмијјәтә Әшрәф кими "зијалы" верир. Ағамурсәл тәмиз мә'нәвијјатдан, сағлам дүшүнчәдән узагдыр. Узун илләрин варлығында көк салыб дәринләшдирдији вәрдишләр ондакы һисс вә наилијјәтләри демәк олар ки, өлдүрмүшдүр. Инсани дујғулары өлмүш Ағамурсәл характерчә чәмијјәтә јарарсыз нәслин давамчысына чеврилир. Јазычы бу нәслин сәфаләтини, фачиәсини тәкчә сосиал сәбәбләрлә изаһ етмир. Һачы Кәрим варлы олдуғу һалда нә ичкијә гуршаныр, нә дә әјјашлыға мејл көстәрир. Амма мә'нәвијјаты гүсурлуду, нөгсанлыдыр. Оғлу вә нәвәси дә ондан кери галмырлар. Чәтинликлә, һәм дә хәсисликлә јығылан вар-дөвләти бәдхәрчликлә, гара күн һаггында фикирләшмәдән дағыдырлар.

Ләјагәт, халга хидмәт әгидәсини итирән зијалылардан фајдалы иш вә намуслу фәалијјәт көзләмәк олмаз. Инсанын инсанлығыны тәкчә шәраит, вар-дөвләт корламыр. Инсанын өз мә'нәвијјаты, дахили аләми тәмиз олмаса, хошбәхтлик јохдур. Инсанлар өз хәбислији, чиркин әмәлләрә гуршанмаг мејли илә өзләрини мәһв едирләр.

Бу идеја А.Шаигин "Иблисин һүзурунда" (1914) һекајәсиндә даһа конкрет һәлл олунур. "Иблисин һүзурунда" һекајәсиндәки "Иблис инсанын ичиндә, гәлбиндә, варлығындадыр, бүтүн шәрәф вә

мәнлијини унутмушлар"дыр" сөзләри јада дүшүр. Мәһәррәм әми күчә илә кедәркән сөһбәт едән ики нәфәри көстәрир: "Бир бу јолуға бах, молланын саггалы алтына нечә сохулубдур. Елә бил мөвһумат гохусу верән молланын ағзы чәннәт гапысыдыр: дәрдә бах, милләтә бах". Көз өнүндә ики нәфәр чанланыр: молла вә бир касыб Аллаһ бәндәси. Онларын сөһбәтини чинајәтә охшатсаг, демәлијик ки, гатил тәкчә касыбы ширин дили, о дүнјадакы мүчәррәд вә'дләри илә алдадан молла дејил, гатил ејни заманда алданан, Мәһәррәм кими зијалылары моллалара гурбан дејән кәндлидир. Белә "аталарын" "оғуллары" да тәбии ки, өзләри кими олачаглар, онларын мәнфи тә'сири өз өвладлары илә мәһдудлашмыр, чәмијјәтин даһа кениш тәбәгәсини әһатә едир.

Әдәбијјатымызда "аталар вә оғуллар" проблеми әсримизин илк илләриндә дә буржуазијанын јаранмасы илә ән'әнәви бир проблемә чеврилмишди. Н.Вәзиров, Ә.Һагвердијевлә ("Мүсибәти-Фәхрәддин", "Бәхтсиз чаван") кәлән бу проблем "Әсримизин гәһрәманлары"н да мәһз Һачы Кәрим, Ағамүрсәл вә Әшрәф хәтти илә өз әксини тапыр. Лакин һәмин әсәрләрдә оғуллар аталара гаршы чыхыб, јени идеја илә кәлирсә, бурада оғул да халг вә чәмијјәт үчүн атадан бетәр јарарсыз вә зәрәрли үнсүрә чеврилир. Бу да буржуазијанын доғурдуғу зиддијјәтләрлә бағлы иди.

"Әсримизин гәһрәманлары" романында Һачы Кәримләр, Ағамүрсәлләр вә Мәһәррәм әмиләр бир-биринә гаршы мүбаризә апармырлар. Даһа доғрусу, Мәһәррәм әминин фәал мүбадиләси илә Ағамүрсәлләрин пассив һәјат тәрзи күтләләрин тәфәккүрүнә һаким олмаг бахымындан гаршы-гаршы дајанырлар. Ағамүрсәлләр кәнчләрин тәрбијәсини пассивликләри, әјјаш өмүр јоллары илә корлајырлар. Мәһәррәм әми исә халгын кәләчәјини дүшүнүр, мүгтәдир зијалылар јетишдирмәјә чалышыр. Ишыглы характерә малик бу гоча ағыр һәјат јолу кечиб, амма ләјагәтини, мәнлијини, әгидә вә идеалыны һеч бир шәраитдә, һеч бир гүввәнин гаршысында итирмәјиб. Әшрәфләрин асанлыгла әхлагсызлыға гуршандығы мүһит вә шәраитдә дә Мәһәррәм әми тәмизлијини, инсанлығыны горујуб сахлајыр.

Мәһәррәм әми мүрәккәб характерли бир зијалыдыр. Бир инсан кими онун да гүсур вә нөгсанлары јох дејил. Онун хошбәхтлији әгидәсинә, идеалына садиглијиндәдирсә, бәдбәхтлији, фачиәси дүнја көрүшүнү јерли мүһитлә, шәраитлә там шәкилдә ујғунлашдыра билмәмәсиндәдир. Гоча зијалы илләр боју фајдалы чәһәтләрин һамысына ејни вахтда вә тезликлә наил олмаға чалышыр. Мәһәррәм

әми халгын дилиндә јох, өз дилиндә данышыр. Илләрлә тәфәккүрләрдә, дүнјакөрүшләрдә инам кими формалашыб јашајан чәһәтләри нәзәрә алмыр. Гәрби Шәргә гаршы гојур. Даһа доғрусу, бу гаршыгојма халг, милләт вә онларын јахшы, пислији симасыны дашымыр.

Академик М.Чәфәр Мәһәррәм әмини нәзәрдә тутараг јазырды ки, А.Шаиг мүсбәт гәһрәманларынын дилијлә "бизим халгымызын ичинә Гәрб мәдәнијјәти кәләрсә, кәләчәкдә бөјүк адамлар јетишәчәјинә инам вар"- дејирди. Бу, XX әсрин Гәрб һәјатына биртәрәфли бахыш иди. Сөһбәт халгы, милләти бир-биринә гаршы гојуб гијмәтләндирмәкдән кетсәјди, бу фикрә һагг газандырмаг оларды. Амма бизә елә кәлир ки, Мәһәррәм әми дүнја мәдәнијјәтини һәртәрәфли өјрәнмәјә, милли, рекионал мигјасдакы уғурларла кифајәтләнмәмәјә чағырыр, дикәр тәрәфдән Гәрб романтик А.Шаиг үчүн реал мәкандан даһа чох символик мә'надыр. Биз Мәһәррәм әмини идеаллашдырмаг фикриндән чох узағыг, һәтта јазычынын өзү дә бу мәгсәдә дүшмәмишдир. Гоча зијалынын руһи хәстәлијә тутулуб дәлиханаја дүшмәси дә буна сүбутдур.

Г.Хәлиловун Мәһәррәм киши образына мүнасибәти даһа да кәскиндир. Алим Мәһәррәм әмини әсәрдәки фактлардан фәргли олараг, кәнчләри пис јола чәкән, марусјаларла күн кечирмәјә чағыран мәнфи тип сајыр. Чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә көз јумдуғуну, халгын ағыр һәјат тәрзи кечирмәсиндә руһаниләри вә Иран падшаһларынын күнаһландырмасыны, гоча Шәргин зәнкин мәдәнијјәтинә ниһилист мүнасибәт бәсләмәсини халгынын кечмишини, тарихини јахшы билмәмәсини вә с. гејд едир вә јазырды ки, Мәһәррәмин сөзләри бизи аз инандырыр. Бу сөзләр нә гәдәр ағыллы, мәнтигли олса да, онун өзү халгдан узаг адамдыр. Халг ону "рус Мәһәррәм", "газотаран" дејә чағырыр. Буна көрә дә халг Әһмәд, Әшрәф кими Мәһәррәмә дә инанмыр, ону "рус хәфијјәси" адландырырлар.

Көрүндүјү кими, тәдгигатчынын гејдләри олдугча сәрт вә кәскиндир. Мараглыдыр ки, алим Әшрәф, Һачы Кәрим, Ағамүрсәл кими мәнфи типләрә демәдији тәнгиди гејдләри романдакы ән ишыглы сурәтләрдән биринин үнванына дејир. Романдан мә'лумдур ки, Мәһәррәм әми кәнчләри дүзкүн јола, халга, вәтәнә хидмәт етмәјә чағырыр. О, һеч вахт кәнчләрә марусјаларла кеф чәкмәји мәсләһәт көрмүр. Һалбуки, Мәһәррәм әминин арвадына, Нәзакәтә мүнасибәти, хүсусән сонунчунун тә'лим-тәрбијәсинә, кәләчәјинә мүнасибәти Азәрбајчан гадынларына вә гызларына хејирхаһ, хош

мәрамлы мүнасибәтини ифадә едир. Мәһәррәм әминин Зәки кими пешәкар ингилабчы олмадығыны нәзәрә алсаг, ону чаризм сијасәтинә мүнасибәтинин јазычы тәрәфиндән тәсвирини дә тәбии, сәмими сајмаг лазымдыр. Романдан мә'лумдур ки, Мәһәррәм әми Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин ирили-хырдалы бүтүн уғурлары илә үрәкдән севинир. "Молла Нәсрәддин" вә с. мәтбуат органларынын тәблиғатчысыдыр. Әһмәд вә Рәмзијјәјә Авропа мәдәнијјәтини јох, Шәрг, Азәрбајҹан мәдәнијјәтини тәблиғ едән "Биринҹи ил", "Әлифба", "Икинҹи ил" дәрсликләрини верир. Нәзакәтин доғма дилини јахшы билмәси үчүн мүәллим тутур вә с.

Мәһәррәм әми халгдан аралы дејил, халг Мәһәррәм әминин фикирләрини, истәкләрини баша дүшмәкдән узагдыр. Гоҹаман зијалы руһаниләрә гаршы чыхыр, бунунла да дин хадимләринин вә фанатикләрин симасында өзүнә дүшмән газаныр, дини тәһсили дүнјәви тәһсиллә әвәз етмәјә чалышыр. Јенә дә дүшмәнләри достларындан сајҹа чох олур. Әлбәттә, о өзү дә сәһвсиз дејил. Елә узун мүддәт Петербургда јашадығындан рус гадыны илә евләндијиндән Азәрбајҹандан узаг дүшмүш, өз халгынын адәт-ән'әнәсини, милли шәраити јахшы билмир. Халга гајнајыб-гарышмағы баҹармыр. Белә анлашылмазлығын нәтиҹәсидир ки, халг Мәһәррәм әмијә "рус Мәһәррәм", "газотаран" дејир, рус дилинә вә әдәбијјатына (еләҹә дә Гәрб мәдәнијјәтинә) марағына көрә ону "рус хәфијјәси" сајырлар. Буна көрә (хүсусән дин хадимләринин, Ағамүрсәлләрин фитвасы илә) ону лаға гојурлар, күлүш вә иронија објектинә чевирирләр. Мәһәррәмин сәһвләриндән бири дә һадисәләри габагламасыдыр, вахты чатмамыш мәсәләләри һәјата кечирмәјә чалышмасыдыр.

Јазычыны Мәһәррәм әми образыны уйдурмагда гынамаг олмаз. Әдиб бир чох әсәрләриндә олдуғу кими, "Әсримизин гәһрәманлары" романында да реал һәјати һадисәләрдән истифадә етмиш, о дөврдә јашајыб фәалијјәт көстәрмиш Мәһәррәм әминин прототипи һаггында "Хатирәләрим" әсәринин "Гејрәтли гоҹа" фәслиндә әтрафлы сөһбәт ачмышдыр. Һәтта мүәллиф Мәһәррәм әми илә әлагәдар хатирәләриндәки бир чох факт вә әһвалаты романа көчүрмүшдүр ки, бу да һәмин образын реал олдуғуну; ејни илә һәјатдан кәлдијини көстәрир. Икинҹи тәрәфдән исә, бу, А.Шаигин шәхсән таныш олдуғу Мәһәррәм әмијә рәғбәтинин ифадәсидир. Мәһәррәм әми сурәтинин тәсвири саһәсиндәки гүсурлары Ә.Мәммәдов даһа дүзкүн ачыб көстәрмишдир. Тәдгигатчы романда ән марaглы образлардан бири сајдығы Мәһәррәм әми сурәтинин

көрүшләринин зиддијјәтли характер дашыдығыны, сәккизинҹи фәсилдәки сәркүзәштлији, схематизми һаглы тәнгид етмишдир.

Романда әсримизин гәһрәманларыны үч нәфәр тәмсил едир: Әшрәф, Әһмәд вә Зәки. Бунларын һәр үчү бу вә ја дикәр дәрәҹәдә Мәһәррәм әми илә бағлыдырлар. Онларын талејиндә фәдакар зијалы мүһүм рол ојнајыр. Әшрәфи мәктәбә јаздырыр, Әһмәдә мадди јардым көстәрир. Зәкини доғма өвлады кими севир. Бунлардан анҹаг Әшрәф күнүнү әјјашлыгла, позғун гадынларын әһатәсиндә кечирир, милли вүгар, халг дәрди кими мүгәддәс анлајышлар онун варлығына јаддыр. Зәки исә инсан әзабына, зүлмә, әсарәтә, халгын ағыр һәјат тәрзинә биканә гала билмир. Чыхыш јолуну ингилаби мүбаризәдә көрдүјү үчүн кизли тәшкилатлара гошулур, пешәкар ингилабчыја чеврилир. Әһмәд исә Әшрәфлә Зәкинин арасында галыр, билмир ки, достларындан һансынын һәјат тәрзини сечсин. Зәкинин университетдән говулмасы, үмумијјәтлә, тутдуғу јолун тәһлүкәли олмасы Әһмәди горхудур вә о, ингилаби мүбаризә ишиндән бирдәфәлик әл чәкир. Әшрәф кими гајғысыз, ҹаһ-ҹәлал ичиндә јашамаг Әһмәдин үрәјиндәндир, амма пулсузлуг ону бу јолдан чәкиндирир. Әшрәф дә, Әһмәд дә характерҹә бүтөвдүрләр, ахыра гәдәр бири мәнфилијиндә, дикәри исә мүсбәтлијиндә галыр. Амма Әһмәд шәраит адамыдыр, о, шәраитин тәләбинә, аб-һавасына ујғун шәкилдә јашајыр.

Нәһајәт, һәр үч көһнә дост Бакыда көрүшүрләр, Бакыда фәалијјәт көстәрирләр. Әшрәф әјјашлығыны давам етдирир. Зәки ҹидди ингилаби мүбаризәләрин өн сырасында дајаныр, Әһмәд исә кәлән күндән јахшы иш ахтармаг вә варлы аиләнин гызы илә евләнмәк арзусу илә јашајыр. О, Зәкијә дејир, "Бура бах, достлуғумуз өз јериндә, мәсләк өз јериндә. Бир дә һансы үсул-идарә олур-олсун, мәним үчүн нә фәрги вар? Ким ешшәк олса, мән она паланам"[1] Инсан рәзиллији өзүнүн ән јүксәк һәддинә чатыр. Әһмәд бу идеалы илә Әшрәфдән гат-гат горхулу типдир. "Әсримизин гәһрәманлары"ндан халга әманәт галан Әһмәд олур. Белә тәсвир истәр-истәмәз суал доғурур: гәһрәманы Әһмәдә олан халгын агибәти неҹә олаҹаг? Романын әһәмијјәти бир дә мәһз бундадыр. Нәһајәт, бу кәнҹләр өз идеалларына чатырлар. Әһмәд вар-дөвләт газаныр, амма нанкорлашыр, Мәһәррәм әминин она етдији јахшылыглары унудур. Гапысына көмәк үмиди илә кәлмиш ики -

[1] А.Шаиг. Әсәрләри, I ҹилд, сәһ.286

тәләбәни говур. Әшрәф атасы Ағамүрсәл кими өмрүнү әјјашлыгла баша вурур. Гысганчлыг өнун көзүнү елә өртүр ки, Чәлил кими (И.Мусабәјов, "Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә") позғун бир гадынын јолунда өлдүрүлүр. Зәки дә азадлыг уғрунда гурбан кедир. Мустафа Әһмәдә дејир: "Әшрәф дә өлдү, Зәки дә. Анчаг о јубка гурбаны, бу исә азадлыг вә ингилаб гурбаны олду. Араларында нә бөјүк фәрг вар! Намуслу өлүм дә намуслу һәјат гәдәр шәрәфлидир! Бир чәбһәдә чарпышырдыг. Зәки вурулан кими башыны дизләримин үстүнә алдым. Гурғушун үрәјини дәлиб кечмишди, көзләрини ачараг үзүмә бахды, сөз демәјә тагәти галмамышды. Анчаг сағ голуну бојнума кечирәрәк мәни гучаглады. Јавашча: "Азадлыг, азадлыг!"- дејә дизләрим үзәриндә чаныны тәслим етди. Намусла јашајанларын өлүмү дә намуслу вә шәрәфли олурмуш!"[2]

Әсәрин үмуми руһуну, идејасыны тамамлајан бу сөзләр бир интибаһнамә кими сәсләнир, Әһмәдләрә, Әшрәфләрә өлүм һөкмү охујур, азадлыг уғрунда мүбаризәләрин јолуна ишыг салыр.

Мараглыдыр ки, А.Шаигин нәср әсәрләринин һеч бириндә там мәнфи Азәрбајчан гадыны сурәти јохдур. Јазычынын гадын сурәтләри инсан кими, ана кими, гадын кими меһрибандырлар, сәмимдирләр, тәмиздирләр, иддиасыздырлар, намуслудурлар, ән башлычасы исә аиләләринин, әрләринин вә өвладларынын гајғылары илә јашајырлар. Онлар дөврүн гурбанларыдыр, талејә бојун әјмәклә фачиәләрини өз гәлбләриндә јашадырлар. Өлүрләр, амма сәдагәтләрини итирмирләр. Јазычы гадын сурәтләрини бир гајда олараг севкијлә, јанғыјла, шәфгәтлә тәсвир етмишди. Онларын фачиәли талеләринә јанса да, тәсвир просесиндәки тәбиилији, сәмимилији вә һәјатилији позмамышды. Әдиб гадынлары аилә һәјатында (мәсәлән, Мәһәррәмин оғлу Әшрәфә мүнасибәти, көрпәсинә севкиси вә с.) елә реаллыгла вә сәмимијјәтлә тәсвир едир ки, буна инанырсан, ејни заманда гәлбиндә заманын өзү илә апардығы ушаглыг хатирәләринин ширинлији ојаныр.

Һәлә ијирми сәккиз ил бундан әввәл халг шаири С.Рүстәм сәнәткар дујуму илә А.Шаиг ирси, о чүмләдән "Зәманәмизин гәһрәманлары" романы үчүн характерик бир чәһәти һәссаслыгла нәзәрә чарпдырыр вә јазыр ки, романын диггәтәлајиг хүсусијјәтләриндән бири дә будур ки, јазычы инсан

[2] А.Шаиг,Әсәрләри, I чилд. сәһ.287-288

психолокијасыны, онун мә'нәви аләминин инчәликләрини, үрәк чырпынтыларыны, тәрәддүд вә шүбһәләрини ачмаға диггәт верир. Бу чәһәтдән Абдулла Шаигин ән көзәл һекајә вә романлары һәм дөврүн башга сәнәткарларынын әсәрләриндән ајрылыр, һәм дә инди психолокизмә хор бахан бә'зи әдәбијјатчылара хатырладыр ки, бу саһәдә бизим әһәмијјәтли ән'әнәләримиз олмушдур вә бу ән'әнәләри инкишаф етдирмәк лазымдыр.

Бу фикирләрә А.Шаигин бир чох әсәрләри, о чүмләдән "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан", "Әсримизин гәһрәманлары" романлары да һагг газандырыр. Мараглы психоложи сәһифәләри, психоложи овгатлары сырф аилә-мәишәт, ики севән үрәјин, ана-өвлад мүнасибәтләринин тәсвириндә даһа габарыг көрмәк мүмкүндүр. Јазычы өвладларынын талеји илә әлагәдар нараһатчылыглар, изтираблар кечирән аналарын көнүл чырпынтыларынын бәдии ифадәсиндә јүксәк сәнәткарлыг мәһарәти көстәрмишдир.

"Әсримизин гәһрәманлары"нда ана Сонаја милли адәт-ән'әнәни хатырладыр: оғлу олса адыны Мүрсәл, гызы олса Мәрјәм гојмағы мәсләһәт билир. Сона чавабында дејир: -"Сән бу сөзү Әшрәфә демә, мән ушағыма бәдбәхт адамларын адыны гојмарам- о вар, о дөвләт саһиби олан Ағамүрсәл бәдбәхт идими? Бир о хошбәхт иди, бир јазыг Мәрјәм. Ев- ешик, аилә танымајан бир киши хошбәхт ола биләрми?"

Әрини үрәкдән севән Сона үрәјинин һөкмүнү әринин истәјинә гаршы гојмур: әринин көнлү гырылмасын дејә ушағына мәһз бәдбәхт адамларын адыны гојур. Инамла истәк үз-үзә кәлир. Халг сынамасыны (бәдбәхт адамын ады ушаға да бәдбәхтчилик кәтирәр) изтирабла ән чидди психоложи сәдд кими кечир, өзүнүн әзабларына севкилиси әзаб чәкмәсин дејә разы олур. Белә мараглы, јаддa галан психоложи сәһнәләрә Әшрәфлә Сонанын тәзә севишдији күнләрин тәсвириндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Ән мараглысы исә будур ки, әјјаш Әшрәфин гәлбиндә гәфләтән көврәк, тәртәмиз ушаглыг хатирәләринин тә'сири илә һәгиги вә саф севкинин аловлары шө'ләләнир. О, севир, буна көрә дә әзаб чәкир, изтираб кечирир, пулла еһтирасыны сөндүрмәјә алышмыш, кәнч, мә'сум һиссләрин күчү вә гүдрәти гаршысында ачиз галыр. А.Шаиг гәһрәманларынын гәлб чырпынтыларыны да, гәфил мә'нәви дәјишмәләрини дә психоложи чәһәтдән әсасландыра билмишдир.

А.Шаигин жанры илә әлагәдар мүбаһисә доғуран әсәрләриндән бири "Бәдбәхт аилә"дир. Бә'зи мүәллифләр ону һәчмчә ири

романларла мүгајисә едәрәк, повест кими көрүрләр. Һәтта ону һекајә адландыранлар да олуб. Һалбуки әсәрин јаранышындан А.Шаиг ону роман кими нәзәрдә тутмуш, belә јазмыш, дәфәләрлә белә дә чап етдирмишдир. 1912-чи илдә китабча шәклиндә "милли роман", 1936-чы илдә "кичик роман" ады илә вермишдир. О, 1948-чи илдә "Сечилмиш әсәрләр"индә дә буну романлары сырасына дахил етмишдир. Белә олан сурәтдә әсәрин жанры һаггында мүбаһисә ачмағы лазым билмирик. Әкәр буну да хатырлатсаг ки, һәлә кечән әсрин сонларындан башлајараг зијалыларымыз әдәбијјатымызда роман јазмағын ваҹиблијиндән данышыр, онун илк нүмунәләрини јаратмаға чалышыр вә әсримизин әввәлләриндә буна ҹаваб олараг бир чох "милли романлар", "кичик романлар" јараныр, онда һәмин силсиләдән олан "Бәдбәхт аилә"нин романлығына да шүбһә јери галмыр. Һәм дә о дөврдә Јахын Шәргдә, хүсусилә Түркијәдә "експериментал роман" нәзәријјәсинә мараг артмышды. Јазычылар роман јазмаг һәвәсиндә өз әсәрләрини бә'зән роман да адландырырдылар. Бу жанра мүраҹиәт едән јазычылар өзләринин "милли роман"ын јарадыҹысы миссијаларыны баша дүшүрдүләр. А.Шаиг бу миссијаны дәрк етдији үчүн повест вә роман жанрына даһа мәс'улијјәтлә јанашырды. Лакин "Бәдбәхт аилә" әсәри һәвәсдән чох, гурулушу, кениш сүжет хәтти, мүрәккәб талели образлары вә тәһкијәси илә романа даһа јахындыр. Биз дә белә гәбул едирик.

А.Шаиг 1911-ҹи илдә јаздығы вә 1912-ҹи илдә китаб шәклиндә бурахдырдығы "Бәдбәхт аилә" романыны дүнјадан вахтсыз кедән өмүр-күн јолдашы Разијәнин хатирәсинә итһаф етмишдир. Китабын өн сөзүндә охујуруг: "Иштә бу милли роман рәфигәјә-мәрһумәмин һәјатында пәк хошуна кетдији үчүн шу китабчајы онун јадикарына итһаф едијорум вә бундан һасил олан паралар да мәрһумәнин еһсаны олмаг үзрә фәгир мәктәб шакирдләринә ианә олунаҹагдыр."

Бу китабчанын һәгәи-тәб'и ҹәми мүсәлман "Маариф" вә "Хејријјә" ҹәмијјәтләри үчүн сәрбәст бурахылыр вә әлавә бу китабчадан газанылан паранын нисфи мәрһумәнин адына еһсаны олмасы да ајрыҹа шәрт олмушдур. Бунун далынҹа мүәллифин Разијәнин хатирәсинә јаздығы "Ноһеји-иштика" ше'ри дә верилмишдир. Онун "Шаир вә гадын" мәнзум пјеси, "Дәфтәри-һиҹран", "Бәхтсиз рәфигәмә" силсилә ше'рләри, "Бир сәнсән, мәләјим, бир дә мән" вә с. әсәрләри дә бу гәбилдәндир.

"Бәдбәхт аилә"нин ады һәм романдакы һадисәләри там еһатә едир, һәм дә рәмзи мә'на дашыјыр. Мүәллифин өзүнүн о дөврдәки

фаҹиәли һәјаты илә сәсләшир. Одур ки, узун мүддәт белә танынмыш 1933-ҹү илдән исә өзү әсәр үзәриндә ҹүз'и дүзәлишләр апармыш вә ону "Дурсун" адландырмышдыр. Чох күман ки, бу, о дөврдә "бәдбәхт" сөзүнүн јухары даирәләрдә әкс-сәда доғураҹағы вә әдәби мүһитдәки сыхма боғунтуларла бағлы олмушдур. Әслиндә елә "Бәдбәхт аилә" даһа доғрудур. Тәәссүф ки, әсәри А.Шаигин бешҹилдлијинин романлары сырасына дахил едән К.Талыбзадә дә "Дурсун" ады илә вермишдир.

Фикир версәк көрәрик ки, "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә виҹад", "Зәманәмизин гәһрәманлары" романларында олдуғу кими, "Бәдбәхт аилә"дә дә инсан фаҹиәси өн плана чәкилмишдир. Буну садәҹә олараг иҹтимаи һәјатла, сосиал әдаләтсизликләрә бағламаг садәлөһвлүкдүр. Һәјатын фаҹиәли мәгамларына марағы илк нөвбәдә јазычынын јарадыҹылыг методу- романтизми илә әлагәләндирмәк лазымдыр. Һекајәләрин тәһлилиндә дедикләримизи тәкрарламадан гејд едәк ки, бу роман инсан фаҹиәсинә мараг, мә'нәви тәмизләнмәјә мүраҹиәт кими диггәти чәлб едир.

Романда сон мәрһәләдә иҹтимаи-сосиал мә'на дашыјан аилә-мәишәт мәсәләләри бәдии тәһлил објектинә чәкилмишдир. А.Шаигин мәһарәти бир дә ондадыр ки, ән ади аилә, ән ади мәишәт проблеминә ҹидди иҹтимаи мәзмун, сосиал руһ верә билирди. Өзү дә буну сүн'и јох, тәбии шәкилдә едирди ки, сосиал проблематика мә'нәви әхлаги мәтләбләрдән доғурду. Романдакы һадисәләрин мәркәзиндә Борчалы маһалынын сакини Дурсун вә онун һәјаты дурур.

Дурсун Борчалы гәзасынын Ҹандар кәндиндә јашајан Пирвердинин аиләсиндә дүнјаја көз ачыб, Әшрәф кими, о да јахшы доланан бир аиләнин илк өвладыдыр. Һаҹы Кәрим кими, Пирверди дә һәддиндән артыг ишләк, һәддиндән артыг "пулпәрәст вә хәсис" инсандыр. Ата оғлуну һәјата һазырламаға чалышыр, ону гәнаәтчиллијә, зәһмәтә, јери кәләндә аҹ-сусуз галмаға өјрәдир. Дурсун кәнд ҹамаатындан өјрәнир ки, анасы Күлсәнәм аҹындан вә фикирдән вәрәмләјиб өлүб. Јенә дә "Зәманәмизин гәһрәманлары" романы јада дүшүр. Истәр-истәмәз Мәрјәми хатырламалы олуруг. Белә параллелләр әсәрләр арасындакы тәкрары көстәрмир, јазычынын һәјат һәгигәтләринә, керчәклијин типик проблемләринә садиглијини сүбут едир. Дурсун јаша долдугҹа бир тәрәфдән әлиаҹыг кими танынып, дикәр тәрәфдән дә әјјашлыға, оғурлуға мејл көстәрир. Онун характериндә хејир вә шәр гүввәләр вәһдәтдәдир.

Әшрәф кими Дурсун да атасынын өлүмүндән сонра вәрәсәни "овуч-овуч", "әтәк-әтәк" дағыдыр. Кәнч Дурсунун гәлбиндә мәһәббәт һисси ојаныр. О, Баллы адлы бир гыза вурулур. А.Шаигин бир чох гәһрәманларындан фәргли олараг, Дурсун һаггын јолуна гајыдыр. Аилә һәјаты ону дәјишдирир. "Евләндикдән сонра көһнә адәтләриндән әл чәкир, ағлыны башына топлајараг, атасынын сәнәтини ишләтмәклә кечинирди. Баллыны даһа хош, даһа раһат јашатмаг үчүн чидди чалышыр вә һәр чүр зәһмәтә гатлашырды". Башы аиләсинә гарышдығы күнләрин бириндә Дурсун гоншу кәндә иш далынча кедир, тәсадүфән гәшәнк бир гыз көрүр. Гәлби һәјат тәчрүбәсинин сәсинә, чәмијјәтин гадағанларына, нормаларына лагејд галыр, һисс, емосија ағыла галиб кәлир. Артыг өмрүнүн гочалыг дөврүнә гәдәм гојмуш јашлы кишинин еһтираслы кәнч үрәји кими севки атәшинә јанмасы онун мә'нәви бошлуғуну көстәрир.

Бу сәһнә Мирзә Чәлилин "Пирвердинин хорузу" һекајәсини јада салыр. Орада да иш далынча гоншу кәндә кедән Гасым әми өзүнә тәзә бир арвад кәтирир.

М.Чәфәр бир сыра әсәрләри, о чүмләдән "Бәдбәхт аилә" романыны нәзәрдә тутараг јазырды ки, бурада көрүшләрдә, әхлаг вә мәишәт көһнәликләр мүасир руһда тәрбијә алмыш јенијетмәләрин фачиәли һәјаты тәсвир олунурду. Алимин фикринин биринчи һиссәси "Бәдбәхт аилә" романына аиддир. Дүздүр, Дурсун көзәл гыза әјјашлыг мәгсәди илә вурулмур, ону вәһши еһтирасыны сөндүрмәк үчүн көтүрүб гачырмыр. Дурсун кечикмиш, вахтсыз-вә'дәсиз мәһәббәтинин аловланмасыны сөндүрмәк истәјир. Арвадындан, евләнмәк әрәфәсиндә олан оғлу Сәфәрдән утаныр, һәрәкәтиндән дә әзаб чәкир. Амма гызы гачырмағы гәт едир. Дурсуна бу һагғы, имтијазы һәјатын өзү, шүурлардакы, М.Чәфәр мүәллим демишкән, "әхлаг вә мәишәтдә көһнәликләр" имтијаз верир. Ону һәјат, мүһит белә тәрбијә едиб. О, өзүндән чох чаван бир гыза евләнмәкдә һеч бир гәбаһәт көрмүр, "чүнки о, биринчи вә сонунчу дејилди, јашадығы, јахын кәндләрдә јүзләрлә нүмунәләр көстәрә биләрди. Хүсусән, кәнд молласы Сәмәд ондан јашлы вә ағыр аилә саһиби олдуғу һалда, кечән ил чаван бир гызла евләнмәмишдими?". Узун психоложи сарсынтылардан сонра Дурсун Күллүнү көтүрүб гачыр, онун фачиәси дә һәмин андан башланыр.

Күнүләр арасындакы наразылыг бүтүн аиләнин һәјатыны позур. Дурсун кәнч арвадыны итирмәмәк үчүн јери кәлди-кәлмәди узун илләрин әзабларынын, севинчләринин шаһиди вә шәрики Баллыны тәһгир етмәкдән дә чәкинмир. Иши белә көрән Сәфәр ишә

гарышыр. Анасыны инчидәнләрә һәдә-горху кәлир, бир нөв атасыны гаршылыглы һөрмәтә чағырыр. Бунунла белә Вәлинин Күллүнү гачыртмасыны атасынын фачиәси кими јох, һәм дә аиләләринин намусуна саташмаг кими баша дүшүр вә ону өлдүрүр. Тој әрәфәсиндә Сәфәр он иллик сүркүн чәзасы газаныр. Ј.Исмајылов һаглы јазыр ки, Сәфәрин сүркүнә көндәрилмәси әввәлләр Дурсуна ағыр тә'сир едир, анчаг бу һал мүвәггәти, кечичи олур. Күллү илә әјләнчәси тезликлә һәр шеји она унутдурур.

Күллүјә вурғунлуғу Дурсунун варлығына һаким кәсилир, оғлунун узаг, сојуг Сибир дүзәнликләриндә чәкдији ағрылар, әзаблар, кәнчлијинин әбәс мәһв олмасы, накам севкиси гоча икән чаванлыг едән Дурсуна зәррәчә тә'сир көстәрмир. Өзү дә бу лагејдлијин күдазына кедир. Тифлисдә тәсадүфән ону тутурлар, зиндана салырлар.

Тәбиәтин гојнунда азад јашамаға өјрәнмиш Дурсан дустаг һәјатына дөзә билмир. Күллү јадына дүшдүкчә ушаг кими ачы-ачы көз јашы төкүр. Зинданда Дурсунун шәхсијјәтинә дә, мә'нәвијјатына да, севкисинә дә саташырлар. О, һәр шејә дөзүр вә дөзмәјә һазырдыр, тәки тезликлә Күллүјә говушсун. Нәһајәт, Дурсун азадлыға чыхыр, евинә чатмамыш Вәлинин гардашы Әһәмдлә гаршылашыр. Әһмәд ону јаралајыр. Дурсун јаралы-јаралы өзүнү евә салыр. Ушагларынын севинчинә мәһәл гојмур, арвадынын күзәраныны сорушмур, Сәфәрин талеји, агибәти илә марагланмыр, анчаг көзләри Күллүнү ахтарыр.

Күллү исә башгасына әрә кетмәклә кифајәтләнмир, һәм дә Баллынын мал-дөвләтинә шәрик чыхыр. Күллү күнаһкардырмы? Халг јазычысы И.Әфәндијевин романла әлагәдар бир гејдини хатырламаг јеринә дүшүр: "Бурада гојулан әсас мәсәләләрдән бири севки азадлығы иди. Бу азадлыг, әлбәттә, јүксәк әхлаги мә'нада дүшүнүлмүшдү. Үмумијјәтлә, һәгиги инсан дујғуларынын көләлијинә, схоластикаја, абстракт еһкама гаршы Шаигдә күчлү бир нифрәт вардыр. О, инсан тәбиәтини һәр чүрә даркөзлүкдән, худпәрәстликдән, мәнфәәтпәрәстликдән, хүсусијјәтчилик тәзаһүрләриндән азад тәмиз, ишыглы көрмәк истәјир". Бу бахымдан, даһа доғрусу, азад севки мөвгејиндән јанашдыгда, Күллүјә һагг газандырмаг лазым кәлир. Кәнч, гәшәнк гыз истәмәдән атасы јашында евли, аиләли бир кишинин чәнкинә кечир. Ондан севиб-севилмәсини сорушмурлар, ону гачырдырлар. Күллүдә бәдбәхтчиликләринин сәбәбкары Дурсуна гаршы күчлү нифрәт ојаныр. Гызын нифрәтини баша дүшмәк чәтин дејил; амма өзүндәә

дә мәнфи чәһәтләр вардыр. О, Баллынын вәзијјәтини нәзәрә алмадан (Дурсун дустагханада, Сәфәр сүркүндәдир, бөјүк бир аилә бу көмәксиз гадынын бојнуна дүшүб) Баллынын вар-јохуна саһиб дурур, Күллүнүн ән мәнфи чәһәти лагејдлијиндә, мә'нән әзаб чәкмәмәсиндәдир. Онун үстүндә ган төкүлдүјү, нечә кәнчин һәјаты корландығы һалда о, бунлара мәһәл гојмур, шәхси һәјатынын гајғысына галыр: үчүнчү дәфә әрә кедир, кәләчәјини тә'мин етмәк үчүн мал-дөвләт јығмаға чалышыр.

Романда Дурсунун Күллүјә мәһәббәти јашына көрә илк бахышда күлүш доғурса да, чох тәбии гәләмә алыныр. Белә ки, Дурсун өзүнү әсил дастан гәһрәманлары кими апарыр, гызын јолунда һәр шејә һазырдыр. Одур ки, аилә, ушаг јадына дүшмүр, чәмијјәтин төһмәтләрини вечинә алмыр. Севдијинә көрә өзүнү дүнјанын ән хошбәхти сајыр. Бу мә'нада Ә.Мәммәдовун белә бир гејди илә разылашмаг чәтиндир ки, Дурсунун әсәр боју әсл ашиг кими тәсвири, һәтта башы мүсибәтләр чәкдикдән, оғлу һәбс едилдикдән, Күллү әрә кетдикдән сонра белә һәбсдән бурахылыб ичәри кирмәмиш "Бәс Күллү һаны?"- дејә һәјәчанланмасы вә с. психоложи бојалар артыг көрүнүр. Јазычынын мәгсәди дә мәһз гоча ашигин кәнчлик еһтирaслы ешгинин фачиәсини тәсвир етмәк олмушдур. Мәгсәдинә чатмаг үчүн әдиб Дурсуну бүтүн епизодларда ашиг кими көстәрмиш, әсәрин сонунда ганы аха-аха Күллүнү сорушмасы онун мүсибәти вә фачиәсидир. Һәмин мүсибәти вә фачиәни сонунчу епизод бүтүн чылпаглығы илә көстәрир. Бир даһа ајдын олур ки, Дурсун Күллүнү севдијинә пешман дејил. Итирдикләри она әзаб верир, амма севкисини она унутдура билмәјир.

Романда ики чәһәт хүсуси мараг доғурур. Биринчиси, орижинал һәјат тәрзи, гајда-ганунлары олан кәндин зәнкин бојаларла вә колоритли тәсвиридир. "Бәдбәхт аилә" романы бу бахымдан "Көч" һекајәси илә сәсләшир. Јазычы тәсвир етдији һәјатын ән характерик вә типик чәһәтләрини габарыг шәкилдә көстәрмәјә наил олмушдур (мәсәлән, гыз гачырдылмасы, намус үстүндә ган төкүлмәси вә с.). Икинчиси, сурәтләрин психоложи вәзијјәтләринин тәсвири илә бағлыдыр. А.Шаиг гәһрәманын дахили аләмини ади тәсвирләрлә јох, ајдын лөвһәләр, психоложи моментләрлә ачыр. Психоложи тәсвир образ вә характерләрдә, деталлашдырма исә мәишәт сәһнәләриндә күчлүдүр. Әсәрин мәзијјәтини артыран бу чүр бәдии кејфијјәтләрин нүмунәсиндә биз Дурсунун ағрысыны, әзаб вә изтирабыны дујур, онун севинчинин гоча јашында тапдығы сон

сәадәтинин, мә'нәви дүнјасынын пародоксларынын, мүрәккәбликләринин чанлы шаһидинә чеврилирик.

Ушаглыгдан фәһлә аиләләри арасында јашајан, 1901-чи илдән Бакы фәһләләринин һәјат вә мәишәтини, сијаси-ичтимаи һадисәләри мүшаһидә едән бу мөвзуда "Мәкуб чатмады" кими классик һекајә нүмунәси јарадан А.Шаиг һәмин проблемләри даһа кениш, епик бир әсәрдә һәртәрәфли, мүбариз фәһлә образлары илә әкс етдирмәк истәјирди. "Ханлар" (С.Вурғун), "Кизли Бакы", "Дөјүшән шәһәр" (М.С.Ордубади), "Бир кәнчин манифести" (Мир Чәлал) кими әсәрләр бу мөзуда јаранан көзәл сәнәт нүмунәләри иди. Лакин Шаигин мүшаһидәләри, һәјат материаллары даһа зәнкин иди вә чохуну өз көзләри илә көрмүшдү. Бүтүн бунлар нечә-нечә әсәр мөвзусу ола биләрди. "Араз" романы мәһз әдибин јүзиллијимизин илк илләриндәки мүрәккәб ингилаби һадисәләрә, Бакы фәһләләринин азадлыг мүбаризәләринә һәср олунмушдур. Романын илк нүсхәсини мүәллиф 1930-чу илдә әсасән, Араз вә Күнәш хәттиндә ишләмиш, бир парчаны "Ики шам ағачы" ады илә илк дәфә "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзетиндә бурахдырмышдыр. 1937-чи илдә ону хејли тамамлајыб, нәшријјата тәгдим едир. "Азәрнәшр"дә 1940-чы илдә "Араз" ады илә чыхыр. Мүәллифин әсәрин адыны бу чүр дәјишдирмәси тәсадүфи дејилди. О, бунунла Аразы даһа мүбариз образ кими ингилаби һадисәләр ағушунда тәсвир етмәк, мүрәккәб һәјат бурулғуанларындан кечирмәк истәјирди. Одур ки, роман үзәриндә јенә дә јарадычылыг ишини давам етдирмиш, бә'зи сурәтләри даһа да чанландырмыш, һадисәләрин инандырычы олмасы үчүн мараглы сәһнә вә епизодлар артырмышдыр. Һәм дә нәшријјат рә'јләриндәнки гејдләри нәзәрә алараг бә'зи ихтисарлар да апармышдыр. Үмумијјәтлә, романын илк (1940) вә сонракы (1954) нәшрләри арасында чидди фәргләр вардыр вә бунларын чоху әсәрин идеја-бәдии бахымдан камилләшмәсинә јөнәлдилмишдир. Ән әввәл мүәллиф бә'зи гејри-реал, сүн'и һадисәләри, мәсәлән, Дәли Халыгла әлагәдар ујарсыз епизод, гочуларын һәбсханадакы өзбашыналыглары, хәфијјәләрин иши вә с. ихтисара салмышдыр. Күнәшлә бағлы епизоду (с.30), Аразла Шамилин вәнддә Варислә сөһбәтләри (с. 193-194), Аразын Ванјушканын чар жандармасы идарәсиндә ишә дүзәлмәси хәбәрини јохламаг әтрафындакы узун-узады вә јерсиз тәфсилат (с. 104-111) бу гәбилдәндир. Доггузунчу фәсилдә диггәти гајнар сијаси һәјатдан јајындыран мәчара сәчијјәли һадисәләри (с. 250-274) исә мүәллиф јени нәшрдә ингилаби фәһлә Х.Сәфәрәлијевин өлдүрүлмәси, онун

дəфн мəрасими вə Аразын бурада аловлу нитг сөјлəмəси кими епизодла əвəз етмишдир. Аслан бəјлə Гасым бəјин Аразы тутдурмаг барəдəки данышыглары (с. 413-415), марксист əдəбијјатын һəштəрхандан Бакыја кəтирилмəси үчүн көрүлəн тəдбирлəр (с. 426-428) вə с. сон варианта əлавə едилмишдир.

Лакин демəк лазымдыр ки, аилə-мəишəт вə мəчара сəчијјəли əһвалатлары, епизодлары ихтисар едиб, сырф сијаси һадисəлəр артырмагла мүəллиф һеч дə һəр јердə һаглы көрүнмүр. Мəсəлəн, Күнəшлə əлагəдар һиссə, Араз, Шамил вə Варисин сөһбəтлəри сахланылсајды, əсəр даһа да газанарды. Образын фəрдлəшмəсини, онун һадисəлəрə, чəмијјəтə, инсанлара мүнасибəтини даһа јахшы өјрəнмəк үчүн бəдии бахымдан мараглы олан бу епизодун галмасы даһа вачиб иди. Белə мараглы бир бəдии парчанын (с. 150-274) Ханларын дəфн мəрасими илə əвəз олунмасы да тəбии көрүнмүр. Романы бу чүр сијаси-тарихи һадисə вə фактларла долдурмаг, көрүнүр, 50-чи иллəрин шəхсијјəтə пəрəстиш дөврүнүн абы-һавасындан кəлир вə А.Шаиг јарадычылыг принсипинə, үслубуна ујушмајан бу чүр əмəлијјатда һеч дə һəмишə истəдијинə наил ола билмəмишдир. Әлбəттə, бунунла јанашы, әдиб романы бөјүк усталыгла тəкмиллəшдирмиш, онун сијаси руһу илə јанашы, бəдии сиглəтини дə јүксəлтмəјə чалышмышдыр. Одур ки, "Араз" романы ингилаби-тарихи кечмишимизи əкс етдирəн илк санбаллы романлардан бири кими əдəбијјат тарихимиздə лајигли јер тутур.

"Араз" романы əдəби-ичтимаи, тарихи-сијаси һадисəлəрлə зəнкин, Бакыда ингилаби мүбаризəнин јүксəлдији мүрəккəб бир дөврдəн бəһс едир. Лакин А.Шаиг бу дөврүн һадисəлəрини бир əсəрдə там əһатə едə билмəзди вə буну гаршысына да мəгсəд гојмајыб. Мүəллифин мəгсəди бөјүк диггəтлə гəлəмə алдығы Аразын һəјатыны вə ингилаби мүбаризəсини епик вүс'əтлə гəлəмə алмагдыр. Өзү дə ачыгча билдирирди ки, "романда мүһүм һадисəлəр, Бакы нефт рајонларындан бириндə дүнјаја кəлиб, орада јетишəн вə өз фəалијјəтини дə орада давам етдирəн бир фəһлəнин һəјат вə мүбаризəси илə əлагəдар верилмиш, əсас мəгсəд дə онун синфи шүурунун ојанмасыны вə ингилаби һəрəката гошулмасыны көстəрмəк олмушдур". Буну да нəзəрə алмаг лазымдыр ки, мүəллиф узун мүддəт бу əсəр үзəриндə фикирлəшсə дə, дəфəлəрлə ишлəсə дə һəлə ону тамамламамышды. Икинчи чилдини дə јазмаг фикриндə иди. О, һəлə 1946-чы илдə јаздығы "Унудулмаз күнлəр" хатирəсиндə дејирди: "..."Араз" романынын мəзмунуну душүнүрəм. "Араз"да ингилаба гəдəрки нефтчилəрин һəјатындан бəһс олунур.

Бу фəһлəлəрин ағыр һəјатыны мəн өз көзлəримлə көрмүшəм. Јашадыглары һисли, бахымсыз фəһлə казармаларында аз олмамышам, желонка илə ган-тəр ичиндə торпаг вə нефт чыхармаларыны аз мүшаһидə етмəмишəм. Инди "Араз"ын икинчи чилдини, бизим күнлəрə гəдəр кəлиб чыхан икинчи һиссəсини јазырам... Тəкчə јаранан бу аглакəлмəз дəјишикликлəри дејил, һəм дə əкəр гүввəм чатарса, мүасир һəјатымызы, "Араз"дан бу күнə гəдəрки инкишафы көстəрмəк истəјирəм". Јазычынын архивиндə "Араз"ын икинчи чилдинə аид гејдлəр, гараламалар да буну тəсдиглəјир. Бурада романын икинчи чилдинин фəсиллəринə аид варaглардан көрүнүр ки, мүəллиф һəмин чилддə Аразын оғлу Поладын ингилаби фəалијјəтинə, јени һəјат уғрундакы мүбаризəсинə, аилə-мəишəт вə мəһəббəт əһвалатларына хүсуси диггəт јетирəчəкмиш. Бүтүн бунлар да А.Шаигин роман үзəриндə бөјүк үрəклə, əзмлə ишлəдијини, она хүсуси рəғбəт вə гајғы илə јанашдығыны, нəһајəт, јарадычылыг лабораторијасынын, иш үсулунун өзүнəмəхсуслуғу һаггында кениш тəсəввүр јарадыр.

"Араз" романы А.Шаигин сон ири һəчмли нəср əсəридир. Роман əдəби мүһитдə марагла гаршыланмышдыр. Бунун бир нечə сəбəби вардыр: биринчиси, роман исте'дадына һеч кəсин шүбһəси олмајан бир сəнəткарын гəлəминдəн чыхмышды, икинчиси, əсəр елми-əдəби ичтимаијјəтин хүсуси мараг көстəрдији вə сəнəткарларын тез-тез мүрачиəт етдиклəри зиддијјəтли бир тарихи епохаја һəср едилмишдир. Үчүнчүсү, бу марағы əсəрин идеја-мəзмуну вə сəнəткарлығы доғурмушду.

Әсəрин јазылдығы иллəр мə'лум олдуғу кими, халгымызын тарихи-мəдəни уғурлары, тəһрифли, субјектив тəгдим дөврү иди. Ленин Сталин диктатурасы империја јаратмаг доктринасына јөнəлмишди. Әдəбијјат вə мəдəнијјəт саһəсиндə вулгар-социолокизм баш алыб кедирди. Јазычы вə тəнгидчилəр дə мəчбуријјəт гаршысында кечмишə мүрачиəтдə марксизм-ленинизм классиклəринин əсас мүддəаларыны механики шəкилдə бəдии тəһлилə тəтбиг едирдилəр. Бир чох гəлəм достлары кими, А.Шаиг дə бу бахымдан кəнарда гала билмəмишди. "Бəдбəхт аилə", "Ики мүтəриб, јахуд əзаб вə вичдан", "Әсримизин гəһрəманлары" романларындан пухтəлəшəн əдибин "Араз" романындакы гүсурлары (схематизм, тарихи факт вə һадисəлəрин тəсвири, сүн'илик вə с.) да бунунла əлагəдардыр. Буна бахмајараг, көркəмли тəнгидчи М.Һүсејн доғру дејир ки, "Араз" романында Шаиг ирəлијə доғру əһəмијјəтли бир аддым атмышдыр. Һəгигəтəн, "Араз" индики

Азәрбајҹан нәсриндә хүсусилә тарихи-ингилаби мөвзуја һәср едилмиш романлар арасында мүһүм һадисә кими диггәти ҹәлб едирди.

"Араз" романында јазычы бир тәрәфдән халгын азадлыг мүбаризәсини, милли шүурун ојанмасыны, дикәр тәрәфдән дә конкрет фәрдләрдәки дәјишмә, инкишаф просесини тәсвир вә тәһлил мәркәзинә чәкмишдир.

Романын әсас гәһрәманы Араздыр. Јазычы ону фәһлә синфинин истәк вә арзуларыны өзүндә тәҹәссүм етдирән бир образ кими вермәјә чалышмышдыр. О, романда ади фәһләликдән мүбариз ингилабчылыға гәдәр чох мүрәккәб, кешмәкешли һәјат јолу кечән бир ингилабчы образдыр. Бу јолда о, чох мүсибәтләр, мәһрумијјәтләр көрмүш, лакин өз мәтанәти, ирадәси, ағлы, зирәклији илә бүдрәмәмиш, өз амалына вә идеалына садиг галмышдыр. Мүәллиф ону һәм сијаси-ичтимаи, һәм дә аилә-мәишәт һадисә вә әһвалатларында мәһәббәтлә тәсвир едир.

Аразы ушаглыгдан мәрд, саф, намуслу, јалана, һагсызлыға гаршы чыхан, әдаләтли, дүз данышан мәрд, јүксәк мә'нәви әхлаги кејфијјәтләрә малик инсан кими бөјүдүбләр. А.Шаигин әксәр гәһрәманлары әсәрә һазыр дахил олурлар, јә'ни онларын характери артыг формалашмыш олур. Дурсун, Ҹавад, Ситарә, Гурбан вә с. кими сурәтләр беләдир. Онлар әсәрдә инкишаф просеси кечмирләр, һәјатлары боју јијәләндикләри мүсбәт вә ја мәнфи кејфијјәтләрини бир баша габарыг нәзәрә чарпдырырлар. Онларын характерҹә инкишафы бә'зән мүәллиф тәһкијәсиндә тәзаһүрүнү тапыр. Мәсәлән, "Әсримизин гәһрәманлары" романында әсас сурәтләрин типик ҹәһәтләри әјани ардычыл инкишафда көстәрилмир, даһа чох бунлар барәсиндә данышырлар. "Араз" романында исә гәһрәман мүәјјән инкишаф јолу кечир.

Он беш јашындан ишләмәјә башлајан Араз касыб бир аиләдә доғулур. Һәјат ону кичик јашларындан сынаға чәкир. Атасы Гурбан киши мәһв олур. Торпаға бағлы, намуслу әмәјинә күвәнән бабасы ону һимајәсинә көтүрүр вә тәрбијәси илә мәшғул олмаға башлајыр. Араз бабасындан кишилик өјрәнир, һеч кәсә баш әјмәмәк, зүлмлә, һагсызлыгла барышмамаг, мәнсуб олдуғу халгын кечмиш гәһрәманлыгларыны мәнимсәмәк, мүбаризәдән кери дурмамаг кејфијјәтләри өјрәнир. Өзү дә халга, вәтәнә лајиг, гејрәтли, виҹданлы инсан олмаг арзусу илә јашајыр. Һәлә 1940-ҹы илдә М.Ҹәфәр јазырды: "Аразын аиләсини јазычы гәһрәман бир халгын тимсалы кими вермәјә чалышмышдыр". Бу сөзләрдә бөјүк һәгигәт

вардыр. Чүнки А.Шаигин роман усталығы нәслин әсаслы тәбии тәсвириндә даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Јазычы әввәлҹә касыб кәнд евләриндән биринин марағлы тәсвирини верир: "Адам бојундан алчаг, диварлары палчыгла сuванмыш бу ев һәр кәсин хәјалыны думанлы кечмишләрә апарыр, зеһниндә бир-бирини изләјән фикирләр ону көһнә бир аләмә атырды. Бу алчаг евин шәрг тәрәфиндән һасара нисбәтән уча гапсындан кирән адамы, һәр шејдән әввәл, һәјәтин ортасында балта зәрбәләри илә јараланмыш гоҹа чылпаг бир әнҹир ағаҹы гаршылајырды. Бир гәдәр ирәлидә һисли-паслы ики кичик пәнҹәрә арасында алчаг, рәнксиз бир гапы варды. Бир пилләкән ендикдән сонар бу гапы ики кичик алчаг вә рүтубәтли отаға ачылырды. Отагларын бүтүн әшјасы-рәфдә үч-дөрд сахсы вә мис габ, бир-нечә јорған-дөшәк, јерә дөшәнмиш көһнә палаз, дивардан асылмыш саз, чахмаглы түфәнк вә көһнә хәнҹәрдән ибрәт иди." Бу јығҹам, мә'налы тәсвирдә касыб кәндли һәјатынын, күзәранынын ҹанлы панорамасыны көрүрүк.

Мүәллиф гәһрәманынын һәјат тәрзини өз сөзләри илә демир, онун евинин, бурадакы әшјаларын тәфәррүаты илә еlә ҹанлы тәсвирини верир ки, охуҹу һејрәтләнир. Бу мәсәләнин бир тәрәфи. Мәсәләнин дикәр тәрәфи Аразын кәләҹәјинә јазычынын мүнасибәти илә бағлыдыр. Нүмунә кәтирдијимиз епизод әсәрин әввәлиндәдир. Охуҹу һәлә нә һадисәләрлә, нә дә сурәтләрлә танышдыр. Әдиб характерик тәфәррүатдан истифадә етмәклә, һәм онун доланаҹағыны тәсвир едир, һәм дә сонрадан үзә чыхаҹаг бир сыра инсани кејфијјәтләри һаггында габгҹадан һазырлыг иши көрүр.

Фолклор нүмунәләриндән вә классик Азәрбајҹан әдәбијјатындан јахшы мә'лумдур ки, халг һеч вахт јыртыҹы, ганичән, ҹәлладлары саз чалан, сөз дејән образ кими тәсәввүр етмәмишдир. Саз Короғлунун мүдриклик јарашығы олуб. Хәнҹәр Бабәкин ҹәсарәт көстәричиси, чахмаглы түфәнк Гачаг Нәбинин әзәмәт әламәти олуб. Кечәл Һәмзәләр саз чалмајыб, Бабәкин сатгыны сөз гошмајыб. Гачаг Нәби ады илә сојғунчулуг едәнләр маһны охумајыблар. Халг Аразын евиндә көрдүкләримизи өзүнүн севдији вә пәрәстиш етдији көркәмли өвладларынын характерик әламәти сајыб. Торпаға, халга бағлылыг рәмзи кими саз Аразын мүдриклијинә, сәмимијјәтинә, меһрибанчылығына дәлаләт едир. Түфәнк вә хәнҹәр исә икидлик, мәрдлик, ҹәсарәт вә намус нишанәсидир.

Аразын охудуғу бајатылар, бабасындан тез-тез "мәнә кечмишләрдән данныш" дeмәси анҹаг онун кәләҹәк талеји һаггында објектив мә'лумат характери дашымыр, ејни заманда јазычынын бу

аиләнин симасында гәһрәман бир халгы көстәрмәк мәгсәдинә хидмәт едир. Аилә ән'әнәси вә өзүнәмәхсус характери Аразы истәр-истәмәз чәмиј̌јәтлә, һаким тәбәгәләрин нүмајәндәләри илә конфликтә кәтириб чыхарыр. Бабасынын ағыр зәһәтини көрән Араз фәһләлијә дүзәлир, онун да башына зүлм вә һагсызлыглар кәлир, амма дүшмән гаршысында әјилмир, бир гарын чөрәк үчүн мәнлијини сатмыр.

Аразын ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы мүбаризәси ади, кортәбии е'тиразлардан, наразылыглардан башлајыр, тәдричән пешәкар ингилабчыја чеврилир: "Дөврүн доғурдуғу ичтимаи һагсызлыглары көрдүкчә, онун шүурунда ирәлијә доғру мүәјјән инкишаф әмәлә кәлир. Араз һадисәләрин пассив сејрчиси кими дејил, чанлы иштиракчыларындан вә тәшкилатчыларындан бири олур". Лакин бүтүн бу дәјишмәләрин јолу чәтин вә мүрәккәб һәјат јолундан, имтаһанлардан кечир: Аразын кечирдији мүрәккәб һәјат вә мә'нәви инкишаф јолу мәһрумиј̌јәтләрлә долу олан, инсандан ирадә, мәтанәт, ағыл, мәрдлик, инам вә саирә кејфиј̌јәтләр тәләб едән чәтин сынаг мејданыдыр. Мүәллиф сурәти зиддиј̌јәтли дөвр һадисәләринин кирдабына атмыш, ону мүхтәлиф мәгамларда, мүнасибәтләрдә, ишдә, мүбаризәдә, аилә вә мәишәтдә тәсвир етмәјә диггәт јетирмишдир.

Намуслу инсан әдаләтсизлијә гаршы барышмаз мөвге тутур. Араз да мөвгејини әмәли ишдә көстәрир! О, романын илк сәһифәләриндән саһибкарларла, онларын әлалтылары илә чидди конфликтә кирир. Онун принсипи бабасынын, атасынын һәјат девизидир: "Намәрдләрә бојун әјмәкдәнсә, ачындан өлмәк јахшыдыр". Шејданын гочулуг тәклифинә дә буна көрә е'тираз едир. Аслан бәјин кобудлуғуну чавабсыз гојмур. Јалныз она көрә јох ки, чәсарәтлидир, күчлүдүр, мәрддир, даһа чох она көрә ки, онларын гаршысында көзүкөлкәли дејил, вар-дөвләт саһибләриндән асылачағы јохдур. Аразын мәтинлији, мәрдлији истинтаг просесиндә даһа габарыг шәкилдә үзә чыхыр.

Мүстәнтиг гаршысындакынын кејиминә бахыр, характерини дә кејими илә өлчүр. Амма һәдә-горху ишә кечмир. Араз онун тәһгирләринә дә тәһгирлә чаваб верир: "Ағзыны дағытма, јохса бу мүрәккәбгабы илә башыны јарарам. Сволуч да сәнсән, свинја да сәнсән, сукинсын да". Аразын чавабы өзүндән бөјүкләрин вә күчлүләрин сөјүшү илә бөјүјән, өзүндән кичикләри вә күчсүзләри тәһгир етмәкдән ләззәт алан мүстәнтиги чашдырыр. Бурада ики характер гаршылашыр. Араз әгидәли, идејалы симасы илә јанашы,

һәм дә мә'нәви-әхлаги тәмизлији илә охучуларын көзүндә бөјүјүр. Ону нә мүстәнтиг тәһгирләри, нә һәбсхана һәјаты, нә дә карсердә кечирдији дәһшәтли күнләр горхудур. Араз сатылмыр, өзүнә хәјанәт етмир. Она көрә јох ки, о, ингилабчыдыр, ингилабчы исә инамына, әгидәсинә хәјанәт етмәз. Она көрә ки, атасынын, бабасынын доста, гардаша хәјанәт етдијини көрмәјиб.

А.Шаигин һәјат һәгигәтләринә садиг галмасы өзүнү бир дә онда көстәрир ки, о, фәһләләрин һамысыны һеч дә пешәкар ингилабчы кими вермәмишдир. "Мүәллиф фәһләләрин һәјат вә мәишәтиндәки, шүурундакы мүхтәлифлији, фәһләләр арасында тәрәддүд едәнләри, барышдырычылыг вә сазишчилик, гәпик-гурушчулуг" сијасәти јеридән Михаил Михајлович (Миша) кими типләрин симасыны да дүзкүн ачыб көстәрмишдир.

Аразын характерчә бүтөвлүјү һәм ингилаби мүбаризә просесиндә, һәм дә аиләдә ашкарланыр. О, Әшрәф кими варлы аиләдән олан гыз јох, өзүнә өмүр-күн јолдашы, мәсләкдаш, евинә дајаг, аиләсинә һавадар ахтарыр. Күнәшин хасиј̌јәти әтрафдакыларын чохунун хошуна кәлмир, чүнки о, талејин әлиндә ојунчаг, һәјатын гулу дејилдир, јери кәләндә кишиләрлә киши кими данышмағы да бачарыр.

Күнәш шылтаг, шән вә дәлисовдур, чүнки ону әркөјүн бөјүдүбләр. Амма һәгигәти дејәндир. Хошуна кәлмәјән адамларын јерсиз сөзләрини, һәрәкәтләрини чавабсыз гојмур. Гадынлардан гул итаәткарлығы көзләјәнләрин нәзәриндә Күнәшин бу ишләри мәнфилик сајылыр. Оғланлар ондан узаг кәзирләр. Анасы она дејир: "Башын батсын, дәли олдуғун үчүндүр ки, гапымызы елчи танымыр, кәләнләри дә үзү үстә гајтарырсан". Күнәш кәнч оғланлары дәјәнәклә һәдәләјир, халгын нәзәриндә евдә гарыјыр. Һалбуки бу мәрд гыз нечә елчини өзүнә лајиг билмәдији үчүн гајтарыр. Араз онунла евләнмәк истәјәндә, наразылығыны билдирәнләр тапылыр; гызын очаг јандыран јох, очаг сөндүрән олдуғуну дејирләр. Лакин Күнәшин мә'нәви дүнјасынын зәнкинлији, тәмизлији, характеринин бир чох мәзиј̌јәтләри мәһз әр евиндә ашкара чыхыр.

Бу бахымдан јанашдыгда ајдын көрүнүр ки, Күнәшин характери илә һәрәкәтләри арасында үзви бир әлагә вардыр. Јазычы һәјат һәгигәтләринә садиг галмыш, Күнәши гејри-тәбии шәкилдә ингилаби мүбаризәнин иштиракчыларындан биринә чевирмәмишдир. Күнәш әрини севән, аиләсинин гајғысыны чәкән бир гадындыр. Амма о, дәлисовлуғуну сонра да сахлајыр, садәчә

олараг, бу дәлисовлуғуну әриндән ичазәсиз һәјата кечирә билмир. Әрини полисләр тутуб апаранда дејир: "Мән арвадлығымла бунларын һәр үчүнү шил-күт едиб јола саларам, сән бунларын габағында дүшүб һара кедирсән?" Күнәш Аразы инсан кими тамамлајыр. Онларын арасында сәмими мүнасибәт Аразын мәишәтдәки характери һаггында әлавә мә'лумата чеврилир.

Сурәти анчаг бир планда тәгдим етмәк, даһа доғрусу, онун һаггында өзүнүн һәрәкәт вә әмәлләри әсасында тәсәввүр ојатмаг А.Шаигин јарадычылыг ахтарышларында бир сәнәткарлыг хүсусијјәтидир. Араз өз өмрүнү јашајыр, ичтимаи һәјатда да, аиләсиндә дә сәмимијјәтини, инсанилијини, мәрдлијини, намуслулуғуну горујуб сахлајыр. Чар чиновникләринин нөкәрләри, јерли буржуазијанын әл-алтылары, Араздан мәгсәдләринә, идеал вә мәсләкләринә көрә сечилирләр. Лакин јазычы буну кифајәт сајмамыш, ики аиләни- Аразын вә Аслан бәјин аиләсини гаршы-гаршыја кәтирмәклә чәмијјәтин сосиал тәбәгәләринин сәчијјәви кејфијјәтләрини үзә чыхармыш, һәм дә Аразын мүсбәт чәһәтләринин инандырычы чыхмасына наил олмушдур.

Аслан бәј вә онун аиләси Аразын вә онун аиләсинин там әксидир. Аслан бәј өзү пулкирдир, вар-дөвләтә һәрислији онун инсани кејфијјәтләрини демәк олар ки, мәһв едиб. Оғлу Варис дә атасынын јолу илә кедир, фајдалы өмүр сүрмәји әјјашлыға дәјишир. Күнәшлә Гәмәр дә бир-бирләринә охшамырлар. Гәмәр А.Шаигин нәсриндә аз тәсадүф едилән гадынлардандыр ки, худпәсәндлији, өзүнү чәкмәји, касыблара, јохсуллара јухарыдан ашағы бахмағы шәхсијјәтинә сығышдырмыр, бәдбәхт ола-ола, бәдбәхтчилијини е'тираф етмир.

Аиләләрин мүгајисәси сәнәткар мөвгејинин үзә чыхмасында һәлледичи рол ојнајыр. А.Шаиг демир ки, Араз кими фәһлә олмаг јахшыдыр вә ја Аслан бәј кими капиталист олмаг писдир. Јазычы кәнчләри Полад кими јүксәк пешәкарлығы илә һөрмәт газанан фәһләлијә сәсләмир вә ја Варисә әјјашлыгдан узаглашмағы төвсијјә етмир. Әдиб садәчә олараг ики өмүр, ики һәјаты објектив шәкилдә тәсвир едир, нәтичә чыхармаг исә охучунун өһдәсинә дүшүр. А.Шаиг бахышларыны шүурлу шәкилдә кизләтмәјиб, садәчә олараг ону чылпаглыгла, публисистик диллә јох, сәнәткарлыгла билдириб. Лакин диггәтлә бахылса онун мөвгејинин кимин тәрәфиндә олдуғу ачыгча билинир.

Јухарыда биз демишдик ки, Аразын аиләси мүәјјән мә'нада гәһрәман халгын нүмунәсидир, Аслан бәјин аиләси дә рәмзи

характер дашыјыр. Демәли, "Аслан бәјин аиләси там мә'нада мә'нәви, чисмани вә әхлаги хәстәләр аиләсидир. Өлүм үстә олан бу аилә Шаигин тәсвириндә, үмумијјәтлә, буржуа аиләсинин вә әхлагынын тимсалыдыр", халгдан ајры дүшмүшләрин, еһтирасларын гурбаны оланларын нүмунәсидир. Онлар касыб көнлүдүрләр. Амма Гулу варланмаг еһтирасы илә јашајыр вә бу еһтирас онун мә'нәвијјатынын позулмасына сәбәб олур. Гулу да Аслан бәј потенсиалы олсајды, Аслан бәјин вар-дөвләтини вә һөкмүнү газансајды, јә'гин ки, фәһләләрә һеч дә аз зүлм етмәјәчәкди. Сурәтин романдакы өмүр јолу, әмәлләри буна әсаслы дәлилдир. Ләјагәтини, мәнлијини, инсанлығыны унуданлар, әсасән, онлары мүдафиә едән һаким гурулуша архаланырлар. Ләјагәти синфи мәнсубијјәт мүәјјәнләшдирир. Белә мүһитдә вар-дөвләт көзүнү өртәнләр садәчә олараг азғынлашырлар, мә'нәви шикәстлијә доғру аддымлајырлар.

Варис-Полад хәтти тәкчә ики мүхтәлиф нәслин давамчылары һаггында һекајәт дејил, илк нөвбәдә милләтин кәләчәјинин нечәлији барәдә сөһбәтдир. Поладла мүгајисәдә Варис образы даһа мүкәммәл ишләниб. Варис инсанларын дүшмәни дејил, өзүнүн дүшмәнидир. Чүнки о, атасы кими гәддар дејил, башгаларынын һәјатыны мәһв етмәклә јашамыр. Һеч белә ишләрә баш да гошмур. Онун "исте'дады, бачарығы" әјјашлыгда, позғунлугда үзә чыхыр. О, кечәсини, күндүзүнү гумарханаларда, казиноларда, позғун гадынларын мәчлисиндә кечирир. Варисин мәрдлији, намуслуғу, интигам һисси илә јашамасы да өзү кими чылыздыр. Анасы, хүсусән дә атасы илә кобуд рәфтар едир. Араз онун Аслан бәјлә сәрт данышдығына көрә һиддәтләнир. Лакин о, интигамыны киши кими алмыр, Аразын үстүнә кетмир, Полады дөјүшә чағырмыр. Буну пулунун һесабына онун севдији гызы әлиндән алмагла һәјата кечирмәк истәјир. Јазычы Варисин өлүмүнүн лабүдлүјү гәнаәтинә кәлир. Бу өлүм тәкчә она көрә лабүд дејил ки, о, Аслан бәјин өвладыдыр, "хәстәдир", мәнән шикәтсдир. бу өлүм бир дә она көрә лабүддүр ки, јашамаг уғрунда мүбаризәнин өлүм-галым сәвијјәсинә галхдығы бир вахтда Варис сүстлүјү, фәалијјәтсизлији өмүр јолу сечир. Һечлијә доғру кедән јол вахтындан әввәл баша чатмалыдыр вә өзү кими бир әјјашын аиләси Варисин мә'насыз өмрүнә нөгтә гојур. Бу ики сурәти нәзәрдә тутан Ә.Мәммәдов һаглы јазыр ки, онлар "ата јолунун јолчуларыдыр. Тәһсилини јарымчыг гојуб, мә'нән ифлич олан Варис әхлаги-мә'нәви чәһәтдән хәстәдир, онун гочулар тәрәфиндән өлдүрүлмәси охучуда һеч бир тәәччүб доғурмур. Полад

зәһмәтсевәр, фәһлә сүлаләсинин дөрдүнчү нүмајәндәсидир. О, бөјүдүкчә өз көкүнә даһа мөһкәм бағланыр".

Романдакы һадисәләрин мәркәзиндә Араз, онун аиләси вә мүәјјән мә'нада Аслан бәј вә онун аиләси дурур. Лакин мүәллиф һадисәләри бу адамларын талеји вә агибәти илә мәһдудлашдырмыр. Әсәрдәки бир-биринә бәнзәмәјән мүхтәлиф талеләрлә танышлыг сүжет хәттинә зәнкинлик кәтирмиш, дөврүн тарихи мәрһәләләринин даһа әтрафлы вә долғун мәнзәрәсини јаратмаға имкан вермишдир. Бир тәрәфдән әсәрдә Васјаларын, Андрејләрин, Азадларын, Танјаларын, дикәр тәрәфдән Шејда, Әһмәд, Сары Муса, Сүлејман, Гулу, Дашдәмир, Миша, Колја, Дурсун кими типләрин ингилаба, азадлыг мүбаризәләринә, мүнасибәтләринин вә овгатларынын гаршылыглы чанлы тәсвири мүрәккәб, зиддијјәтли тарихи дөврү кениш контекстдә кәтүрмәјә вә шәрһ еләмәјә зәмин јаратмышдыр. Мәнфилијиндән, мүсбәтлијиндән, ингилаби һәрәкәта мүнасибәтиндән асылы олмајараг бүтүн бунлар исә һәјатын, халгын өзү демәк иди.

Епизодик сурәтләрин һамысына ејни бир критерија илә јанашмаг А.Шаиг ирсини дүзкүн баша дүшмәмәкдир. Бу образларын бир чохуну хошакәлмәз һәрәкәтләр төрәтмәјә, нагисликләр, бәлалар еләмәјә һәјатын өзү мәчбур едир. Романда һәјатын өзүндән кәлән вә тарихи һәгигәтләрә ујғун шәкилдә, әсас сүжет фонунда верилән һадисәләр дә әсәрә, образларын талејинә, характерләрин ачылмасына көмәк едир. Бу бахымдан 1905-чи ил һадисәләринин әкси даһа јаддагаландыр. Ингилабчыларын тә'сир вә тәблиғат даирәсиндән кәнарда галан күтлә мүхтәлиф тәшкилатларын, органларын күдазына кедир. Чаризм, меншевикләр, болшевикләр, дашнаклар, кизли полис идарәси халгы ингилаби мүбаризәдән азадлыг идејаларындан, ағыр күзәранындан јајындырмаг мәгсәди илә сынанмыш васитәјә милли әдавәти гызышдырмагла гардаш гырғыны төрәтмәјә әл атырлар. Тарихин бу ганлы, фачиәли һадисәләри әдәбијјатымызда көркәмли сәнәткарлар тәрәфиндән јүксәк сәнәткарлыгла ишләнмишдир. А.Шаиг сәләфләрини вә һәмкарларыны тәкрар етмәдән бу һадисәләри орижинал мөвгедән ишыгландырмышдыр. О, бу һадисәләрин көкүнү, маһијјәтини, сәбәбини дүзкүн шәрһ етмәклә тәбиилијини, тарихи һәгигәтләрә сәдагәтини дә сахламышдыр.

"Араз" романынын идеја-мәзмуну, өзүнәмәхсуслуглары бәдии мәзијјәтләри әдәби тәнгид тәрәфиндән вахтында аз-чох гијмәтләндирилмишдир. Амма романа вә јазычыја гаршы әсассыз

иттиһамлар да аз дејилдир. Бунларын чох вулгар-сосиолокизм мөвгејиндән дејилмиш елми вә мәнтиги чәһәтдән әсасландырылмамышдыр, бә'зиләри исә субјективликдән узаға кетмир. Мәсәлән, Мәммәд Чәфәрин "Гурбанын өлүмү охучуда кәдәр доғурурса, Атабаланын өлүмү мүбаризәјә сәсләјир" фикри бизи инандырмыр. Гурбанын өлүмү һәгигәтән кәдәр доғурур, чүнки тәбиидир вә јүксәк сәнәткарлыгла верилир. Өзү Араз кими мүбариз олмајан вә нисбтән зәиф (Гурбанын өлүмүнә бәнзәјир) тәсвир олунан Атабаланын өлүмү нијә мүбаризәјә сәсләмәлидир? Башга бир тәнгидчи исә Аразын ингилаба мүнасибәтиндә "мүәјјән конкретлик" көрмүр, сәбәбини беле изаһ едир ки, "бу мүнасибәт" "диалогларла, драмматизмлә дејил, јалныз әдибин тәһлилләри илә охучуја" чатдырылыр. Һалбуки әсәрдә Аразын ингилаба мүнасибәти даһа чох ичласларда, чыхышларда, тә'тилләрдә, нүмајишләрдә вә сөһбәтләрдә верилмишдир ки, бизчә әсәрин гүсуруну бәлкә бунда ахтармаг олар.

Һекајәләриндә поетик деталлардан мәһарәтлә истифадә едән А.Шаиг нәдәнсә, романында тәфәррүатлара даһа чох үстүнлүк вермишдир. Бу тәфәррүатлар исә бә'зи һалларда узунчулуға чеврилмишдир. Мүәллиф характер јарадаркән бә'зән тәбиилији вә онун ардычыл, ганунауј ғун инкишафыны унудурду.

А.Шаиг бәдии сөзүн мәс'улијјәтини бүтүн варлығы илә дәрк едән сәнәткарлардан биридир. Буна көрә дә о, һәр бир әсәриндә ирәли сүрдүјү идејанын, галдырдығы проблемин бәдии шәкилдә ифадәсинә хүсуси диггәт јетирир. Буну "Араз" романында да ајдынча көрүрүк. А.Замановун ашағыдакы фикриндә там һәгигәт вар. "Араз" романы бәдии сәнәткарлыг чәһәтдән дә гијмәтли әсәрдир. Романын әһвалатлары ардычыллыгла инкишаф едәрәк бир-бирини тамамлајыр. Һадисәләрин арасында гаранлыг, мәнтиги рабитәсизлик јохдур.

x x
x

А.Шаигин һекајәләрини сәнәткарлыг бахымындан јүксәк гијмәтләндирән тәнгидчи вә әдәбијјатшүнаслар повест вә романларында һадисәчилији, сәркүзәштчилији, патетиклији бәдиилији үстәләјән чәһәт кими гејд етмишләр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бир чох һалда тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларын өзләри бир-биринә зидд фикирләр сөјләмишләр, бә'зән исә долашыг, јанлыш мүлаһизәләр ирәли сүрмүшләр.

А.Шаигин повест вә романларында дил фәрдиләшдирилиб вә типикләшдирилмишдир. Доғрудур, мүәллифин дили бир сыра һалларда мүсбәт (анчаг вә анчаг мүсбәт) сурәтләрин дили илә ејниләшир, амма бу ејнилик характерик чәһәтә чеврилмәјиб. Хасај ("Хасај") кичик өмрүндә үч мәрһәләдән кечир. Нүмунәви өмрүндә (атасынын сағлығы дөврүндә) мәдәни һәјат тәрзи кечирир. Онун дили тәмиздир, данышығы илә әхлагы арасында ујғунлуг вардыр; мә'нән тәмиз мәктәбли дөврүндә дүнјакөрүшүнә, савадына, әхлагына ујғун сөзләрдән, ифадәләрдән истифадә едир. Рәчәбин тә'сиринә дүшәндән сонра характери дә, данышығы да дәјишмир. Гоншулары Мүрсәл папирос сатан Хасајдан гијмәти сорушур: "Хасај ачыглы: "Итил кет!"- деје тәпикле онун гарнындан елә вурду ки, Мүрсәл санчыланыб јерә јыхылды, онун бағыртысына анасы кәлди". Әмәк ислаһ колонијасындан чыхандан сонра Хасајын тәбиәтинин дәјишмәсини данышығында да көрмәк олур. О, јенидән мәктәбли дили илә данышмаға башлајыр.

Мараглыдыр ки, А.Шаигин мүсбәт гәһрәманлары характерчә дә, данышыг тәрзи бахымындан да бир-бирләринә чох охшајырлар. Онларын бир чохунун әмәлләри вә нитгләри дә бир-биринә јахындыр. Бу сөзләри мәнфи гәһрәманлар һаггында демәк олмаз. А.Шаиг мәнфи гәһрәманлары бир-бириндән сосиал вәзијјәтинә, пешәсинә, савадына вә с. көрә фәргләндирмишдир. Һачы Кәрим ("Әсримизин гәһрәманлары") вар-дөвләт саһибидир, амма систематик тәһсил көрмәјиб. Башы пул топламаға гарышдығындан мәдәнијјәтдән, һәјатын тәбии инкишафындан керидә галыб. Аллаһын бу мө'мин бәндәси пулун һөкмү илә данышыр, һәјатын мә'насыны да бунда көрүр. Одур ки, данышығында да, габалыг, кобудлуг, сөјүш үстүнлүк тәшкил едир. Бабасы, атасы кими, Әшрәф дә кобуддур, габадыр, амма онун нитгиндә мүсаһиби нәзәрә алмаг чәһди өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Зәки илә сөһбәтиндә диггәтлидир, сөзүнә сәрһәд гојур, амма Әһмәдлә мүнасибәтиндә тәбии һалында чыхыш едир. Нитгин сәртлији, мә'нәви- әхлаги кејфијјәти илә бағлылығы, гадынлара мүнасибәтдә даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Әшрәф арвады Сонаны адам јеринә гојмадығы һалда, әјјаш, позғун гадынларла лирик-емосионал сөзләрлә данышыр.

А.Шаигин ири һәчмли әсәрләриндә гочуларын, фәһләләрин, саһибкарын габағында нөкәр итаәткарлығы көстәриб, өзүндән вәзифәчә кичикләрин үзәриндә һөкмдарлыг едән подратчыларын данышығы зијалыларын данышығындан фәргләнир. Бүтүн бунлар исә әсәрин бәдии дәјәрини артыран мәзијјәтләрдир.

Әсас сурәтлә јанашы, епизодик сурәтләри дә сәчијјәви чәһәтләри илә тәгдим етмәк сәнәткардан хүсуси исте'дад тәләб едир. А.Шаиг бу саһдә дә өзүнүн гүдрәтини көстәрмишдир. Дурсун ("Бәдбәхт аилә") зинданда ағлар күнләр кечирир, Күллү һәсрәти илә кечә-күндүз ағлајыр. Онун сызылтысыны Зејнал адлы бириси "бајгуш уламасы" адландырыр. Зејнал кимдир, нәчидир, зиндана нечә дүшүб? Әсәрдә бунлар тәсвирини тапмајыб. Зејналын инсан кими характери, мә'нәви, әхлаги кејфијјәтләри аһыл бир кишинин көз јашларына лагејдлијиндә, биканәлијиндә вә инсан ағрысыны лаға гојмасында үзә чыхыр.

Көркәмли сәнәткарын әсәрләриндә мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри иштирак едир. Бу, бир тәрәфдән һәјатын һәртәрәфли, долғун тәсвириндән, дикәр тәрәфдән дә јазычынын һуманизм, халглар достлуғу вә гардашлығы идејасындан ирәли кәлирди. Мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләринин әсәрә кәтирилмәси өзү дә јарадычылыг мәһарәти тәләб едир. Чүнки бурада башга халгын нүмајәндәләрини идеаллашдырмаг, онлара тәһгирамиз мүнасибәт гәдәр зијанлыдыр вә сүн'идир. А.Шаиг нәинки белә биртәрәфликдән кәнарда галмышдыр, онларын һәтта колоритли тәсвиринә дә наил олмушдур. Ванја ("Араз") Азәрбајҹан дилини тәзә өјрәнир. "Чәпкөз" Һүсејнлә аран нечәдир? суалына чавабда дејир: "Һансы? О... дукансы Усејн? Әдә, о јаман жулик, јаман адам. Мән ајда бир он алты манат алыр, үч отаг верир. Үч манат налог верир. Манда он манат галды. Кедир Һүсејн дукана: "Ај Һүсејн, мән нә апарды?" О чотка алды, шарак, шарак: "чөрәк, пендир, папирос, спичка, нефт, шакар, чај, суд, јумурта, водка... он дөрд манат алты гәпик... "Мән она деди: "Еј Усејн, мән јумурта апармады, суд апармады, водка совсем апармады..." О деди: "Јох апарды... чох данышма". Бу парчада һәм касыб фәһләләрин тачирләр, варлылар тәрәфиндән сојулмасыны, алданмасыны көрүрүк, һәм дә сурәтин өзүнәмәхсус данышыг тәрзи илә таныш олуруг. А.Шаиг ирси үчүн характерик олан бу типли нүмунәләрин сајыны артырмаг да олар. Бә'зән образын гуру, публисистик данышығына бахмајараг А.Шаигин нәср дили ритмикдир, образлыдыр, емосионалдыр, чанлыдыр. Бүтөвлүкдә мүәллиф сурәтләри сәвијјәсинә, дүнјакөрүшүнә, һәјат тәрзинә вә пешәсинә көрә фәрдиләшдирә билмишдир.

Икинчи, А.Шаигин романтик нәсринин, хүсусән "Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан" романынын дили өзүнәмәхсуслуғу илә сечилир. Илк нөвбәдә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, роман

мәктублашмадан ибарәт олдуғу үчүн, сурәтләр һадисәни данышмыр, мәһз јазырлар. Бу чәһәт романын дилинә дә тә'сир көстәрмишдир. Бир чох тәнгидчиләрин гүсур кими гијмәтләндирдикләри "китаб дили"нин башлыча сәбәби бунунла бағлыдыр. Романтик тәфәккүр типи үчүн поезијаја мәхсус образлылыг, емосионаллыг, психоложи овгат вә с. характерикдир. Ашағыдакы парчада көврәк, лирик-драматик руһ дујуруг: "Фәгәт, севкили һәмширәм мәни унутмајачагсыныз, дејилми? Билирмисән нә заман? Һәзин бир гаранлыг кечәнин мүдһиш сүкунәти ичиндә сыхы-сыхы јарпаглар арасына сығынмыш заваллы бир гушчуғазын ачы-ачы фәрјади-дилхәрашы ара-сыра гулагларыныза чарпдыгча, мәни хатырлајараг, мәни дүшүнүн! Јахуд күнәшин шүаати-зәррини ичиндә парыл-парыл парлајан шәбнәмләрә гәрг олмуш бир бәнөвшә, сәһәрләрә мәхсус сәрин бир рузикара гаршыләтиф шүкуфтәләнмәјә, күлүмсәмәјә башларкән, ахшамына накаһ-зүһур бир бади-сәрсәрдән памали-түраб олдуғуну көрүнчә, руһум, рәваным, һәмширәм, мәни јад ет".

А.Шаигин романларынын дили вә үслубунун емосионал тутуму сөз вә анлајышларла јүкләнмәси заһири тәмтәрага јох, илк нөвбәдә сурәтләрин психоложи овгатларынын ифадәсинә хидмәт едир. Дил анчаг мә'лумат вермир, дил ејни заманда конкрет бир шәраит контекстиндә ашкарланан образын севинч вә кәдәрләри, севки вә нифрәтләри, әзаб вә изтираблары һаггында әјани тәсәввүр ојадыр. Бүтүн бу чәһәтләри нәзәрдә тутан М.Ариф һаглы јазырды ки, Сәһһәтин "Мтсыры" тәрчүмәси бәдии дил е'тибарилә көһнәлмәдији кими, Абдулла Шаигин "Мәктуб јетишмәди" вә "Көч" әсәрләринин дили дә көһнәлмәмишдир. Әксинә, бу дил бу күн белә әдәби дилимизин инкишафы нөгтеји-нәзәриндән мүсбәт бир чәһәт кими гејд едилә биләр. Бүкүнкү әдәби дилмизин инкишафында һәр кәсдән чох бу јазычыларын тә'сирини һисс едирик. Бу фикри әдибин повест вә романларына да аид етмәк олар.

Һекајәләрдә олдғу кими, повест вә романларында да А.Шаиг фолклор нүмунәләриндән, халгын адәт-ән'әнәләриндән, милли һәјат вә мәишәт өзүнәмәхсуслугларындан, етнографик фактлардан кениш шәкилдә истифадә етмишдир. Јеринә, шәраитә, һадисәјә ујғунлашдырылдығы үчүн бунларын һеч бири заһири еффект төрәдән көмәкчи васитәләр кими артыглыға чеврилмир, әксинә, әсәри, проблеми, сәнәткар нијјәтини һәртәрәфли гаврамаға имкан вә шәраит јарадыр. Јазычы "әсримизин гәһрәманлары"нда Һачы Кәримин хәсислијини халг адәтинә истинадла белә көстәрир. О,

әлавә хәрчә дүшмәмәк, гәһум-гардашын, дост-танышын гынағыны газанмамаг үчүн јеканә оғлуна "пејғәмбәри тој" еләмәк гәрарына кәлир. Тәбии ки, "пејғәмбәри тој" һәвәс һачыда гаты диндарлығындан јох, мәһз хәсислијиндәндир. О, заһирән мүгәддәс сајдығы инамы да өзүнүн мәнафејинә табе етдирир. Бунунла да һәм хәсислији, һәм дә диндарлығы, әслиндә һәгиги симасы һаггында ајдын тәсәввүр ојаныр.

А.Шаигин әсәрләриндә халгын бир чох адәт-ән'әнәләринин акси бә'зи сурәтләр һаггында мүәјјән мә'лумат вермәкдән даһа чох, һәјатын тәбии, колоритли тәсвиринә хмдмәт едир. Һачы Кәрим оғлуну көрмәдији бир гыза евләндирмәк истәјир. Гызын атасы вәфат етдијиндән адәт-ән'әнә тәләб едир ки, еләнин бир или тамам олана кими јас көзләнилсин. Һачы Кәрим адәт-ән'әнәјә табе олмур. Амма индики һалында һачы ишинин дүзәлмәси үчүн (јас гуртармамыш елчиләр гапыны дөјсәјди, онлары һеч гәбул еләмәздиләр, Һачы исә һөрмәтини, мө'минлик нүфузуну итирәрди) күзәштә кедир.

Јад, намәһрәм көрәндә гачыб кизләнмәк, әркәнлик јашына чатанда оғланларла бир јердә ојнамамаг, әрә кедәндән сонра кечә-күндүз евдә дустаг кими галмаг А.Шаигин гыз вә гадын гәһрәманларынын һәјатында габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Онларын севкиси, әрә кетмәси дә өзүндән јох, бөјүкләрин истәјиндән, ирадәсиндән, зөвгүндән вә марағындан асылы олур. Әһмәд евләнмәк истәјир. Амма тәһсили, јашадығы һәјатын тә'сири нәтичәсиндә алачағы гызы көрмәк истәјир. Әһмәдин арзусу "мәдәни бир аилә һәјаты гурмаг, Рәмзијјәни мәсләкинә, руһуна ујғун бир-ики зијалы аиләси илә таныш етмәк, онларла бәрабәр театр, кино, мусамирә вә кәзинтиләрдә әјләнмәк, бу сурәтлә динч вә шән бир аилә һәјаты кечирмәк иди". Онун арзусу көзүндә галыр. Рәмзијјә илә биринчи вә ахырынчы дәфә театра кедир вә "Дағылан тифаг" фачиәсинә бахырлар. Гызын атасы буну ешидән кими, кәлир Әшрәфи вә гызыны "матышка", "намуссуз", "һејван адландырараг, Рәмзијјәни көтүрүб апарыр. Кәнч аилә узун мүддәт бир-бириндән ајры јашамалы олур (онларын "Дағылан тифаг" фачиәсинә бахмасы да тәсадүф дејилдир). Әһмәд өмрү боју унутмајачағы дәрс алыр вә бир даһа белә "маарифчилик" тәшәббүсләринә дүшмүр. Әлбәттә, гызынын театра кетмәсинә, е'тираз етмәси Һачы Јунусун фәрди наданлығы дејил, бу, ејни заманда дөврүн, епоханын характерик чәһәтидир. Бүтүн бунларын бәдии әсәрә кәтирилмәси, уғурлу вә

јарадычы шәкилдә тәтбиги, һәм сурәт, һәм дә тарихи дөвр һаггында ајдын вә долғун тәсәввүр јарадыр.

Адәт-ән'әнәјә әмәл олунмасы әксәр һалларда сурәтләрин хош әһвал-руһијјәсинин ифадәсинә чеврилир. Әһмәдлә Рәмизијјә бир-бирини гапы дешијиндән көрүб танıјырлар. Аразла Күнәш севкиләрини елчиләр васитәси илә билдирирләр. Дурсун исә Баллыны кәнд тојунда көрүр. Сонра "севки вә истәк әламәти олараг чибиндә сахламыш олдуғу алманы чыхарыб Баллыја атыр, һәр тәрәфдән: "мүбарәк, мүбарәк!" дејә алгыш сәсләри учалыр. Баллы утанараг өзүнү гызларын арасына атыб кизләнир". Бу сәһнәләр сурәти сәчијјәләндирмәклә јанашы, һәм дә дөврү, халгын адәт-ән'әнәсини ифадә едир. Ејни сөзү А.Шаигин бир чох әсәрләриндә тәсвирини тапмыш гыз гачырмаг мәсәләси һаггында да демәк олар. Гыз гачырмаг әксәр һалларда башга адәтлә башлыг алмагла бағлы шәкилдә тәзаһүр едир. Дурсун да Баллыны мәһз истәнилән башлығы верә билмәдијинә көрә көтүрүб гачыр.

Торпағынын итдијини көрән вә Аслан бәј кими бир дөвләтли адамла мүбаризәјә киришә билмәјән Гулу үч-дөрд аршын ағ без алыр, ону кәфән кими боғазына долајыб гочу Дашдәмирин гапысына миннәтә кедир! Гулу гочуну вар-дөвләтлә, интигам јолуна чәкә билмир, чүнки Дашдәмири разы салачаг мигдарда пулу јохдур. Дашдәмир гапысына кәфәнлә кәлмиш адамы үмидсиз гајтармыр, халг билсә онун шөһрәтинә хәләл кәләр. Амма чамаат бу һадисәни ешидәчәк Дашдәмирин Гулуја көмәклијини һәр јердә данышачаглар, Аслан бәјә галиб кәлмәклә јенилмәзлик нүфузуну даһа да артырачагдыр.

А.Шаиг повест вә романларында халг ифадәләриндән, дејимләриндән, аталар сөзү вә мәсәлләрдән, мүдрик бајатылардан, ибрәтамиз парчалардан әсәрин идеја-мәзмун сиглэтини, бәдии мәзијјәтләрини артырмаг үчүн мәһарәтлә истифадә етмишдир. "Хасај" повестиндә ушаглар гозу өз араларында бөлә билмирләр, бир кәнч онларын мүбаһисәсинә гарышыр. Әввәлчә "Аллаһ бөлкүсү", сонра исә "бәндә бөлкүсү" илә гозу ушаглара пајларјыр. Ушаглар "Аллаһ бөлкүсү" илә разылашмырлар, һамыја ејни сајда гоз дүшсүн дејә "бәндә бөлкүсүнү" истәјирләр. Бүтүн бунлар һәмин анда Хасаја тә'сир етмир, "Аллаһ бөлкүсү" илә "бәндә бөлкүсү" арасындакы фәрг һәмишәлик јадында галыр.

Романлардакы бајатылар идеја-мәзмун, фикир истигамәти бахымындан һадисәләрлә, сурәтләрин психоложи овгатлары илә

сых бағланыр, бир нөв һәмин һадисәләри вә психоложи һаллары долғунлашдырыр вә тамамлајыр.

Јери кәлдикчә биз ајры-ајры әсәрләрин тәһлилиндә А.Шаигин ири һәчмли әсәрләриндә деталын поетик күчүндән вә гүдрәтиндән јүксәк сәнәткарлыгла истифадә етмәси мәсәләсинә тохунмушуг. Бурада јазычынын бүтүн повест вә романлары ("Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә виҹдан" романы истисна тәшкил едир. Белә ки, бу романда форма вә жанр өзүнәмәхсуслуғу, әсәрин мәктуб формасында јазылмасы поетик деталын әвәзинә мәтләбин бир планда ифадәсини өн плана кечирмишдир) үчүн сәчијјәви олан бир епизоду хатырламаг истәјирик вә гејд етмәк лазымдыр ки, бу епизоду илк дәфә әтрафлы тәһлилә чәлб едән Ј.Исмајылов олмушдур.

Дөвләтинин чохлуғундан Варис һарынлашмышдыр, нә ата-анасыны сајыр (валидејнләр мүбаһисә едәркән дејир: "һә гочаглар, боғушсајдыныз, пис олмазды"), нә дә өмрүнү мә'налы кечирмәјә чәһд көстәрир. Ахырда позғун, өзүнү сатмагла доланан бир гызын "үзү бешјүзлүкдән олан јорған кәтирәни севәчәјәм" сөзләринә алданыб тора дүшүр. Сәһәриси интизар ичиндә гурбаныны көзләјән гыз "отағын бир бучағында һөрүмчәк торуна дүшмүш милчәјин вызылтысыны" ешидир вә "тәләјә дүшмүш милчәјин өзүнү гуртармаг үчүн чалышыб чабаламасыны вә онун башы үстә дуран һөрүмчәјин инчә телләрлә тез-тез онун әл-ајағыны мөһкәм бағладығыны сејр едир".

Варис гызын истәдијини кәтирир, дөвләтинин бир һиссәсини вәһши еһтирасынын сөндүрүлмәсинә сәрф едир, "сөнүк сарымтыраг лампа ишығында инләјән отағын сүкутуну јалныз бешјүзлүкләрин хышылтысы вә бучагда өлүмлә пәнчәләшән милчәјин вызылтысы позурду..."

Еһтирас дүшкүнү Варислә тора дүшмүш милчәк арасындакы охшарлыг тәсадүфи характер дашымыр. Өлүмлә пәнчәләшән милчәк тордан чыха билмәдији кими, Варис дә азғынлығын, дүшкүнлүјүн, позғунлуғун торундан хилас ола билмир. Варисин талејинин, агибәтинин әсәрин сонунда нечә гуртарачағы һәмин епизоддан ајдын көрүнүр.

А.Шаигин поезијасы, драматуркијасы кими, бәдии нәсри дә Азәрбајҹан әдәбијјатынын парлаг сәһифәләриндәндир. Онун нәср әсәрләри һансы јарадычылыг методу вә үслубу илә јазылмасы илә јох, идеја-мәзмуну вә бәдии-сәнәткарлыг мәзијјәтләри илә сәчијјәләнир. Бунлар бүтөвлүкдә классик вә чағдаш Азәрбајҹан нәсринин инкишаф јолуну мүәјјәнләшдирән әсәрләрдәндир.

СОН СӨЗ

Классик вә чағдаш Азәрбајҹан нәсринин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан А.Шаигин нәср јарадычылығы мүрәккәб, зиддијјәтли тарихи мәрһәләләриндән кечир. Белә мүрәккәблик о дөврүн әдәби һәјаты үчүн дә характерик иди. Реализмлә јанашы романтизм јарадычылыг методу да јашајыр вә фәалијјәт көстәрирди. Ичтимаи-сијаси вә мәдәни инкишафдакы мүрәккәб, зиддијјәтли јоллар А.Шаиг ирсинә, о ҹүмләдән нәсринә истәр-истәмәз тә'сир көстәрирди. Чүнки әслиндә, онун нәср әсәрләри Азәрбајҹан һәјатынын рәнкарәнк, мүрәккәб вә зиддијјәтли алтмыш иллик бир дөврүнүн бәдии салнамәсидир. Дөврүн ән сәчијјәви проблемләри А.Шаигин нәср јарадычылығында әјани шәкилдә өз әксини тапыр. Әкәр мөвзусу хејли кечмишдән көтүрүлмүш әсәрләринин бә'зиләриндә тәнгиди башланғыч, бәдбинлик, бу вә ја дикәр дәрәҹәдә күскүнлүк өзүнү көстәрирсә, сонракы дөврүндә јазылмыш бүтүн әсәрләриндә никбинлик өн плана кечмишдир.

А.Шаиг нәср јарадычылығына романтик әсәрлә башласа да, реализмә дә мејл көстәрмишдир. Бунунла белә, һәмишә романтизмә садиг галмышдыр. Сонралар да јарадычылығында романтизмлә реализм паралел јашамыш, бири дикәрини долғунлашдырмыш вә тамамламышдыр. Белә ки, онун јарадычылығында романтизм вә реализм методу арасында "Чин сәдди" олмамышдыр (М.Ҹәфәр).

Көркәмли сәнәткарын "Ики мүстәриб, јахуд әзаб вә виҹдан", "Көч", "Иблисин һүзурунда", "Гаракилс хатирәси" кими әсәрләри онун романтизминин мәхсуси кејфијјәтләрини, сәнәткарлыг мәзијјәтләрини, дөврүн, заманын тәләбинә вахтында ҹаваб вермәк, халгын арзу вә истәјини мәһарәтлә әкс етдирмәк әзмини тәсдигләјир. О, реалист вә романтик планда әсәрләр јазмасындан асылы олмајараг, өмрүнүн ахырына гәдәр романтик јазычы кими танынмышдыр. Һәм дә әдибин јарадычылыг ахтарышларында реализм үнсүр кими јох, идеја мәзмун вә бәдии-естетик принсип, систем кими иштирак етмишдир.

Ҹ.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев, Ј.В.Чәминзәминли, С.С.Ахундов вә башга сәнәт достлары кими, А.Шаиг дә бәдии ахтарышларында кичик һекајәләрин бөјүк имканларыны үзә чыхармыш, дөврүн үмдә проблемләринә тохунмушдур. Әслиндә онун бир насир кими гәләбәси мәһз бу жанрда олмушдур. Әдибин

һекајәләри мөвзу, проблемләр бахымындан да ачылыр. О, нәдән јазыр -јазсын, илк нөвбәдә "кичик инсанларын" әзабларынын, ағрыларынын, изтирабларынын тәһлилини вә тәсвирин вермишдир. Бу бахымдан "Мәктуб чатмады", "Көч", "Пир", "Ағлашма", "Кәбәләк", "Дашғын", "Вәзифә", "Өзү билсин, мәнә нә?" вә с. һекајәләри чох сәчијјәвидир.

А.Шаигин бәдии нәсринин өзүнәмәхсус ҹәһәтләри романтик үслубу, сакит, һәлим тәһкијәси, ҹазибәли сүжет вә композисијасы, јығҹамлығы, мә'лум прототипләрә әсасланан ҹанлы образлы аләм, тип вә характерләри халг әдәбијјатына, адәт-ән'әнәләрә бағлылығы илә сәчијјәләнир. Бурада һадисәләр садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф едир, инсан овгаты илә тәбиәт тәсвири вә пејзаж әлагәли тәсвир едилир, деталларда "сонсуз хырдалыглар" бүтөвлүкдә ифадә олунур. Онун нәсри күчлү колоритлилији, форма вә мәзмун вәһдәти вә бејнәлмилəл руһу илә дә сечилир. Буну онун роман вә повестләриндә дә көрүрүк. Јазычынын "Ики мүстәриб", "Бәдбәхт аилә", "Әсримизин гәһрәманлары" кими әсәрләри јүзиллијимизин әввәлләриндә милли роман вә повет жанрларынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Мәшһур "Араз" романы исә Азәрбајҹанын ингилаби-тарихи кечмишинин мүтләг бир дөврүнү мүрәккәблији илә көстәрән романларымыздан бири кими гијмәтлидир. О, "Ики мүстәриб..." әсәри илә Азәрбајҹан әдәбијјатында романтик үслублу романын әсасыны гојмуш, сонралар Азәрбајҹан совет нәсринин баниләриндән бири кими танынмышдыр.

Әдибин јарадычылығы үчүн ән сәчијјәви бир ҹәһәт дә онун гәләмә алдығы һадисәләрин чохунун мүшаһидәчиси вә иштиракчысы олмасы вә бир чох образлары јахындан танымасыдыр. Лакин бу әсәрләрдә тарихиликлә бәдиилик елә гајнајыб гарышмышдыр ки, ән ири һәҹмли "Араз" романыны белә сырф тарихи әсәр кими гијмәтләндирмәк олмаз.

А.Шаигин нәср јарадычылығынын бүтөв тәһлили көстәрир ки, бә'зи гүсурлара, нөгсанлара-потетикаја, һадисәчилијә, дидактикаја, сүн'илијә бахмајараг, онун һекајә, повест вә романлары һәм идеја-мәзмуну, һәм дә сәнәткарлығы бахымындан Азәрбајҹан әдәбијјатынын орижинал һадисәләриндәндир вә милли нәсримизин, о ҹүмләдән әдәбијјатымызын идеја вә сәнәткарлыг бахымындан инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Әдәбин бәдии нәсринин илк дәфә бу ҹүр ајрыҹа тәһлили о дөвр әдәбијјатымызын бир сыра әдәби-нәзәри мәсәләләринин ајдынлашдырылмасына да зәмин јарадыр.

ИСТИФАДӘ ОЛУНАН ӘДӘБИЈЈАТ

1.Абдулла Шаиг, Әсримизин гәһрәманлары. "Күлзар", -Бакы,1909
2. Абдулла Шаиг, Интиһармы, јашамагмы?, "һәгигәт".- 18 јанвар, 1910, №-13
3.Абдулла Шаиг, Көч, "Күлзар".- Бакы, 1912, -с.9-45
4. Абдулла Шаиг. Мәктуб чатмады.- "Ачыг сөз" 22,23 нојабр, 1915, №-42,43.
5.Абдулла Шаиг, Бәдбәхт аилә. -Бакы Оручовлар мәтбәәси, 1912.
6.Абдулла Шаиг, Араз.- Бакы, Азәрнәшр, 1940, -179с.
7.Абдулла Шаиг сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә. I ч.,- Бакы, Азәрнәшр.
8.Абдулла Шаиг. Әсәрләри. 5 чилддә, I чилд.- Бакы, Азәрнәшр, 1966.
9.Абдулла Шаиг. Хатирәләрим.- Бакы, Көнчлик, 1973, -362с.
10.Абдуллајев Б. Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли вә фолклор.- Бакы, "Елм", 1981.
11.Ағамиров М. Абдулла Шаигин дүнјакөрүшү.- Бакы, Маариф, 1963.
12."Азәрбајчан, 1945, №-1; 1954, №-11, 1956, №-2.
13. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. 3 чилддә, II ч.- Бакы, Азәрб.ССР ЕА Нәшријјаты, 1960.
14.Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. 3 чилддә, IIIч.- Бакы, Азәрб.ССР ЕА Нәшријјаты, 1957.
15.Азәрбајчан ССР Мәркәзи Дөвләт Әдәбијјат вә Инчәсәнәт архиви. А.Шаигин фонду. №-126,345.
16.Азәрбајчан ССР Республика Әлјазмалары Институту, ф, 11,16,39, 5679.
17.Алмәммәдов А. Абдулла Шаиг вә рус әдәбијјаты ән'әнәләри.- "Азәрбајчан мәктәби", 1973, №-9.
18.Ахундов М.Ф. Әсәрләри. III чилддә, Iч.- Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1958.
19.Ахундов М. Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли.- Бакы, "Јазычы", 1981.
20."Ачыг сөз", 18 јанвар 1910, №-13; 22,23 нојабр 1915, №-41,42.
21.Бабајев Н.Әдәби мүбаһисәләр.- Бакы, Јазычы, 1986.
22.Бағыров Ә. Л.Н.Толстој вә Азәрбајчан (1890-1900). -Бакы, Елм, 1974.
23.Бағыров Н. М.С.Ордубади вә тарихи роман жанры. -Бакы, Азәрнәшр, 1966.
24.Бахтин М. Врем и пронстранство в романе. -"Вопросы литературы", 1977, №-3.
25.Белински В.Г. О классиках русской литературы.- М.,дет.низдат, 1958.
26.Бәкташи И. Фиридун бәј Көчәрлинин јарадычылыг јолу. -Бакы, Јазычы, 1986.
27.Блок А.А. О романтизме соб. соч. в 8-ми томах.- М.,- Л., 1962.
28.Вәзиров Н.Сечилмиш әсәрләри.- Бакы, Елм, 1977.

29.Вәлијев К. Сөзүн сеһри. -Бакы, Јазычы, 1988.
30.Вәлијев Ә. Бәдии нәсримиз һаггында. -"Әдәбијјат гәзети", 18 октјабр 1940.
31.Вәлиханов Н. Сүлејман Сани Ахундов. -Бакы, Көнчлик, 1968.
32.Виноградов И. Проблемы содержания и формы литературного произведения. М., Наука, 1958.
33. Гаджиев А. Романтизм и реализм. Теории литературно-художественных типов.- Бакы, Л.М., 1972.
34.Гарајев Ј. "Шаиг мәктәби" .- "Улдуз", 1971, №-2.
35.Гарајев Ј. Тәнгид: Проблемләр, портретләр. -Бакы, Азәрнәшр, 1976.
36.Гасымзадә Г. Бөјүк достлуг. -"Азәрбајчан" журналы, 1954.
37.Гасымзадә Г. Әдәбијјатда миллилик вә бејнәлмиләлчилик. - Бакы, Елм, 1982.
38.Гвердитсители Г. Күрчү совет нәсриндә мүсбәт гәһрәман сурәти.- Тиблиси. "Зар востока", 1959.
39.Гәнизадә С.М..Сечилмиш әсәрләри. -Бакы, Азәрнәшр, 1965.
40.Гинзбург Л. Психологическая проза.- Ленинград, "Советский писатель", 1971.
41. Горкий М. О литературе. Литературно- критисечкие статъи- М. Советский писатель, 1953.
42.Гулиев Г. Этапы формирования и развите азербайджанского романа.- Баку, Л.М.,1984.
43. Декада азербайджанской литературы в Москве. -Баку,Азернешр, 1940- 283с.
44.Добин Е. Сюжет и действительность. Искусство детали.- Л., "Советский писатель", 1981.
45."Әдәбијјат вә инчәсәнәт", 10 октјабр, 1954; 12 мај, 25 нојабр, 1956; 18 јанвар 1958; 7 нојабр 1969
46.Әзизов Ә. Азәрбајчан совет ушаг әдәбијјатынын инкишаф јолу (1920-1945). Намизәдлик дис.-сы, 1962.
47.Әлијев К.XX әср Азәрбајчан романтикләринин әдәби-нәзәри көрүшләри.- Бакы, Елм, 1985.
48.Әлиоғлу М. Шаигин романтик дүнјасы. -"Әдәбијјат вә инчәсәнәт" 13 август 1966.
49.Әфәндијев И. Бөјүк һуманист. - "Азәрбајчан" журналы. 1972, №-3.
50.Әфәндијев Т. Абдулла Шаиг вә шифаһи халг јарадычылығы.- "Әдәбијјат вә инчәсәнәт", 18 март, 1956.
51.Жирмунский В.М. Теории литературы. Поэтика. Стилистика. Избранние труды. -Л., Наука.
52.Заманов А. Абдулла Шаиг. "Билик" чәмијјәти хәтти илә .- Бакы, 1956, 37 с.
53.Заманов А.Гочаман јазычы вә мүәллим. -"Летиратурный Азәрбайджан", 1956, №-2

54.Зелинский Е. Еше о мемуарах.- "Огонек", 1964, ,-30.
55.Ибадоғлу Ә. Абдулла Шаигин һуманизми һаггында бә'зи гејдләр- Азәрб.ССР А "Хәбәрләр"и, 1971, №-2
56.Ибраһимов М. Гочаман јазычы вә ичтимаи хадим.- Азәрб.ССР ЕА "Хәбәрләр"и, 1956, №-3
57.Ибраһимов М. Абдулла Шаиг реализмин бә'зи хүсусијјәтләри. - "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзети. 25 феврал 1966.
58."Игбал", 30 октјабр, 6,11,18 нојабр, 10, 18,24 декабр, 1913, №-492, 498, 502, 508, 521, 52, 557; 2,8 јанвар, №-545, 538, 1914.
59."Илләрин тәһфәси" (А.Шаигин рус әдәбијјатындан тәрчүмә вә игтибаслары. Тәртиб едәни Т.Хәлилов).- Бакы, "Јазычы", 1976.
60."Ингилаб вә Мәдәнијјәт", 1928, №-4, 10,13.
61.Исмајылов Ј. Ингилаби кечмиши әкс етдирән роман. -Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри.- Бакы, 1960.
62.Исмајылов Ј. Абдулла Шаиг (һәјат вә бәдии јарадычылығы) -Бакы, Азәрб.ССР ЕА Нәшријјаты, 1962.
63.Јүзбашов Р. А.Шаигин ушаг әсәрләринин тәрбијәви маһијјәти. - "Азәрбајчан мәктәби", 1948, №4
64.Келдыш В.А. Руссикий реализм начала XX века.- М., Наука, 1975.
65.Кәримов И. Абдулла Шаиг вә театр. -Бакы, "Азәрнәшр", 1961.
66.Кирәчли А. "Араз" романы һаггында гејдләр.- "Әдәбијјат гәзети", 13 сентјабр, 1940.
67."Коммунист", 20 нојабр, 1955.
68.Кочәрли Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты (ики чилддә), II ч.,- Бакы, Елм, 1972.
69."Литературна газета", 16 мај, 1946.
70.Мамедов Д. Абдулла Шаик- "Литературныи Азербаиджан", 1961, №-2
71.Меһди Һүсејн. Мүәллим вә јазычы -"Әдәбијјат вә инчәсәнәт", 19 нојабр, 1960.
72.Мәммәд Ариф. Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу. -Бакы, АДУ нәшријјаты, 1963.
73.Мәммәд Ариф Шаиг мүәллим.- "Азәрбајчан", 1971, №-2.
74.Мәммәд Чәфәр. "Араз" романы.- "Әдәбијјат вә инчәсәнәт", 8 декабр, 1940.
75.Мәммәд Чәфәр. Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм.- Бакы, Азәрб.ССР ЕА Нәшријјаты, 1963.
76.Мәммәд Чәфәр. Сәнәт јолларында.- Бакы, "Кәнчлик", 1975.
77.Мәммәдов А. Азәрбајчан әдәбијјатында һекајә. -Кировабад. ҺЗәрдаби адына Педагожи Институту, 1970.
78.Мәммәдов Ә. Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты.- Бакы, "Елм", 1977.
79.Мәммәдов Ә. Абдулла Шаиг ирсинин јени нәшри, -"Коммунист", 22 сентјабр, 1978.

80.Мәммәдов Ә. Абдулла Шаигин әдәби-тәнгиди көрүшләри.- Азәрб.ССР ЕА "Хәбәрләр"и, 1978, №-2.
81.Сарачлы Ә. Абдулла Шаиг. -Бакы, "Кәнчлик", 1983.
82.Сарачлы Ә. Азәрбајчан бәдии нәсри (XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләри). -Бакы, Елм", 1983.
83.Мәммәдов К. Әбдүрраһим бәј Һагвердијев.- Бакы, Кәнчлик, 1970.
84.Мәммәдов К. Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли.- Бакы, Азәрнәшр, 1987.
85.Мәммәдов М. Ч.Мәммәдгулузадәнин бәдии нәсри.- Бакы, Азәрб.ССР Еа Нәшријјаты, 1963.
86.Мәммәдов Х.Г. "Әкинчи"дән "Молла Нәсрәддин"ә гәдәр. Бакы, Јазычы, 1987.
87.Мир Чәлал. Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр (1905-1917). Док дис-сы. Бакы, АДУ-нун китабханасы, 1946.
88.Мир Чәлал, Ф.Һүсејнов. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты. -Бакы. Маариф, 1982.
89.Мирәһмәдов Ә. Абдулла Шаиг.- Бакы. Елм, 1956.
90 Мирәһмәдов Ә. Абдулла Шаигин молланәсрәддинчиләрлә идеја-јарадычылыг әлагәси.- Азәрб.ССР ЕА "Хәбәрләри", 1971, №-3,4.
91.Мирәһмәдов Ә. Јазычылар. Талеләр, Әсәрләр. -Бакы, Азәрнәшр, 1978.
92.Мишиев А. Азәрбајчан јазычылары вә Тифлис әдәби-ичтимаи мүһити.- Тбилиси, "Ганатлеба", 1987,
93. Наполева Т. Стиль. Манера. Оригинальность. -"Звезда", 1961, №-1.
94.Нәбијев Б. Фириддун бәј Кочәрли. -Бакы, Азәрб.ССР ЕА Нәшријјаты, 1963.
95. Нәриманов Н. Баһадур вә Сона. -Бакы,Оручов гардашлары мәтбәәси, 1986.
96.Низами К. Сирләр хәзинәси. -Бакы. Елм, 1981.
97.Османлы В. Азәрбајчан романтикләри. -Бакы, Елм, 1985.
98."Правда", 13 јанвар, 1935-чи ил.
99.Рзагулузадә М. Илләр, нәсилләр, әсәрләр.- "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзети, 8 мај, 1971.
100.Садыгов Р. Ч.Чаббарлы јарадычылығынын илк дөврү (1915-1922).- Бакы, Елм, 1985
101.Сәсәд Вурғун. Әсәрләри, 6 чилддә, VI чилд. - Бакы, Елм, 1972.
102.Совет әдәбијјатшүнаслығынын актуал проблемләри. - Бакы, Елм, 1974.
103.Султанлы Ә. Абдулла Шаиг- Низами адына әдәбијјат вә Дил институтунун әсәрләри. -Бакы, Азәрб.ССР ЕА Нәшријјаты, 1949.
104.Сүлејман Рүстәм. Көркәмли әдәбијјат вә мәдәнијјәт хадими. "Азәрбајчан", 1964, №-2
105.Талыбзадә К. XX әср Азәрбајчан тәнгиди. - Бакы, Азәрб.ССР ЕА Нәшријјаты, 1966.

106.Талыбзадә К. Әдәби ирс вә варисләр. -Бакы, Азәрнәшр, 1974.
107.Талыбзадә К. Сәнәткарын шәхсијјәти. -Бакы, Јазычы, 1978.
108.Творсечтво А.П.Чехова (сбор. статей). -М., Просвещение, 1956.
109. Тимофеев Л.И. Основы третий литературыъ -М. Прсвещение. 1976.
110.Турчин В.С. Эпоха романтизма в Росии. -М., Искусство, 1981.
111.Хәлилов Г. "Араз" романы һаггында.- "Әдәбијјат вә инчәсәнәт", 4 сентјабр, 1954.
112.Хәлилов Т. Кәнч Шаигин јарадычылығында рус әдәбијјатынын ролу.- Азәрб.ССР ЕА "Хәбәрләр"и, 1976, №-2.
113.Хәлилов Т. Абдулла Шаиг вә рус әдәбијјаты. Наизәдлик диссертасијасы.- Бакы, 1976.
114. Худијев Н. Абдулла Шаигин нәср әсәрләринин дилинин фразеоложи тәһлили.- АПИ -нин "Елми хәбәрләри", 1979, №-6.
115.Чаббарлы Ч. Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, I ч.,- Бакы, Азәрнәшр, 1956.
116.Чавид Һ. Әсәрләри 4 чилддә, II чилд, -Бакы Јазычы,, 1982.
117.Чәфәр Хәндан XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи.- Бакы, Азәрнәшр, 1955.
118.Чәфәр Хәндан. Гочаман әдиб.- "Азәрбајчан", 1956, №-2.
119.Чәфәрзадә Ә. Сүбһүн шәфәгләринә гәдәр. -Азәрбајчан", 1968, №-4.
120.Шаиганә јад ет! (Хатирәләр, мәгаләләр вә Шаигә һәср олунмуш әсәрләр).- Бакы, Кәнчлик, 1981.
121."Шәрг гадыны", 1923, №-1,4; 1924, №-1,5.
122.Шкловский В. Художественная проза. Размышления и разборы.- М., "Советский писатель", 1961.
123.Шәфијев С. А.Шаигин кичик һекајәләриндә сәнәткарлыг мәсәләләри.- "Елм вә һәјат" журналы, 1968, №-6.

Баба Магсудоғлу.
Абдулла Шаигин бәдии нәсри
Бакы — Јурд — 1999

Нәшријјат редактору:
Көнүл Шаһбазова

Корректор:
П. Кәримов

Оператор:
Нәзакәт

Билкисајар тәртиби:
Севинч Һүсејнова

Јығылмаға верилиб 20.07.1999.
Чапа имзаланыб 31.08.1999.
Форматы 60х84 1/16.
Һәчми 7 ч.в. Сифариш 24.
Сајы 500.

Ш5
М13